

BIBLIOTHECA INDICA :

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No 1204.

कर्मप्रदीपः ।

(छन्दोगपरिशिष्टापरनामस्यः ।)

KARMAPRADĪPA

OR CHANDOGA-PARIŚISTA

WITH THE COMMENTARY CALLED PARIŚIṢṬA PRABĀSA
OF MAHĀMAHOPĀDHYĀYA NĀRAYANOPĀDHĀYA

FASC II

~~~~~
CALCUTTA .

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 1 PARK STREET
1923

कर्मप्रदीपः ।

प्रथमप्रपाठके प्रथमः खण्डः ।

ॐ नमः सामवेदाय ।

श्रीगणेशाय नमः ।

परिशिष्टप्रकाशस्यानुक्रमणिका ।

यस्त्राज्ञाँ जयति श्रुतिस्मृतिमयी यत्पादपाथोमयो-
धर्मः कैश्चिदुपास्यते सुकृतिभिर्गङ्गेत्यभिख्यां गतः ।
यं ज्योतिर्मयमन्तरुद्भवतमश्केत्तुं पुरस्कुर्वति
सन्तः, पातु जगच्चतुर्मुखगिरामर्थः स देवो हरिः ॥ १ ॥
इह जगति वन्दितपादाः सदा नरेन्द्रैः पवित्रजन्मानः ।
वसुधासुधाभुजः कति नाभूवन् क्रान्तिविल्लीयाः ॥ २ ॥
चरितमहति तेषामन्वये सोमपीथी
समजनि परितोषच्छन्दसां देहवन्धः ।
अलभत स हि विप्राच्छासनं तालवाटीं
तदिह भजति पूजामुत्तरा येन राढ़ा ॥ ३ ॥
तस्माच्चतुर्थखण्डं पिशाचखण्डं तथाच वापर्थी जलाजा* ।
द्विजवर्णाटिकमपरं निःसृतमनघङ्गुलस्थानम् ॥ ४ ॥

जज्ञेऽथ भूवलयपावनहेतुरेकः
 श्रुते विधी मत्तनिर्मलधीप्रसारः ।
 प्राक् पूजितो विबुधसंसदि धर्मनामा
 नामानुरूपचरितः परितोषसूनुः ॥ ५ ॥
 तस्मादजायत सदायतनं गुणानां
 भद्रेश्वरो निखिलकोविदवन्दनीयः ।
 मध्ये सतां स्थितिमतां प्रथमाभिधेयः
 सेवाभिषिक्तहृदयः पदयोर्मुरारिः ॥ ६ ॥
 तस्माद्गदाधर इति द्विजचक्रवर्ती
 राजप्रतिग्रहपराङ्मुखमानमोऽभूत् ।
 पुण्यानि केवलमहर्निशमर्जयन् यः
 शान्तश्चिराय समयङ्गमयाम्बभूव ॥ ७ ॥

तस्माद्भूषितसाध्विभूमिवलयः शिष्योपशिष्यव्रजै-
 विद्वन्मौलिरभूदुमापतिरिति प्राभाकरग्रामणीः ।
 क्षमापालाज्जयपालतः स हि महाश्राद्धं * प्रभूतं महा-
 दानञ्चार्थिगणार्थनार्दहृदयः प्रत्यग्रहीत्युखवान् ॥ ८ ॥
 तस्यानुजः † सुकृतवानथ कृतसर्वस्वदक्षिणो बहुधा ।
 उदियाय गोननामा गुरुरिव तन्त्रे पुराणज्ञः ॥ ९ ॥
 शश्वद्विश्वजनीन ‡ निर्मलगुण भूलोकवाचस्पती
 प्रेङ्खत्कीर्त्तिसरित्प्रवाहनिवहप्रक्षालिताशामुखे ।

* महाश्राद्धे, इति क पुस्तके पाठः ।

† विप्रजनीन, इति ख पुस्तके पाठः ।

‡ तस्यात्मजः इति ख पुस्तके पाठः ।

यस्मिन् कृष्णपदैकलीनहृदये धर्माधिकारास्पदं
 बिभ्राणे द्विजमन्दिराख्यधिवसन् निर्धूतदोषाः श्रियः ॥१०॥
 जातस्ततः स्मृतिपुराणविदामुपास्य —
 विद्यः प्रभाकरमतस्थितिलब्धकीर्तिः ।
 नम्रः सतां सदसि मित्रजनेषु च श्री-
 नारायणः सततकृष्णपरायणात्मा ॥ ११ ॥
 कृन्दोगपरिशिष्टस्य सर्वार्थालोकहेतवे ।
 परिशिष्टप्रकाशाख्यश्रुते नैष * धीमता ॥

प्रभाया अनुक्रमणिका ।

यस्मात् सर्वं यतः सर्वं यस्मिन् सर्वं प्रलीयते ।
 यच्च सर्वगतं सर्वं तन्महः समुपास्महे ॥
 प्रत्युह्य्यूहविध्वस्त्यै दुग्ण्डराजमहं भर्ज ।
 विश्वेशमन्त्रपूर्णाच्च वन्दे बोधविवृद्धये ॥
 महर्षिं गोभिलाचार्यं कात्यायनमृषिं तथा ।
 परिशिष्टप्रणेतारं प्रणमामि प्रयत्नतः ॥
 पितोर्गुरुणामङ्गींश्च प्रणमामि मुहुर्मुहुः ।
 यत्कृपालेशमात्रेण मम बोधलवोदयः ॥
 कृन्दोगपरिशिष्टस्य कात्यायनकर्तरियम् ।
 व्याख्या कर्मप्रदीपस्य प्रभास्या क्रियते मया ॥

अथाऽतो गोभिलोक्तानामन्येषाञ्चैव कर्मणाम् ।
अस्पष्टानां विधिं सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपवत् ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अथ वेदाध्ययनान्तरं गृहस्थाग्रमप्रवेशोन्मुखस्य माणवकस्य
गोभिलोक्तानामाधानादिगृह्यकर्मणामन्येषाञ्च मन्वाद्युक्तकर्मणा-
मस्पष्टानाम् ।

“आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेट्टशः” ।

इत्यादीनां सम्यगनुष्ठानं दर्शयिष्ये । प्रदीपवत् । यथा प्रदीपो-
ऽस्पष्टानि द्रव्याणि स्पष्टीकरोति तथाऽहमपि अस्पष्टस्पष्टीकरणात्
प्रदीपतुल्य इति ग्रन्थकारस्य प्रदीपतुल्यता, ग्रन्थस्य वा । अतः-
शब्दो हेत्वर्थे । यस्मादस्पष्टानि गोभिलाद्युक्तकर्मणि, तस्माद्-
व्यक्तीकरोमि । अन्यथा विगुणगृहस्यकर्मणानुष्ठानात्* माणवकः
प्रत्यवायी भवेत् ।

अथशब्दश्च मङ्गलार्थोऽपि । तथाचोक्तम् ।

“ॐकारश्चाथशब्दश्च हावेती ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्याती तेन माङ्गलिकावुभौ” ॥ इति ॥ १ ॥

प्रभा ।

इह खलु तत्रभवान् कात्यायनः कन्दोगकर्तव्यानां गृह्यकर्मणां
अन्येषाञ्चास्पष्टानां स्पष्टीकरणार्थं कन्दोगपरिशिष्टापरनामधेयं
कर्मप्रदीपाख्यमिमं ग्रन्थं रचयाञ्चकार । तस्येयमल्पग्रन्था वृत्ति-

* धर्मणानुष्ठातात्.—इति ख पुस्तके पाठः ।

रारंभ्यते । व्याचिख्यासितस्य कर्मप्रदीपस्यायमादिमः श्लोकः
अथात इत्यादिः ।

तत्राथशब्द आर्षेयग्रन्थस्यादौ प्रयुज्यते । श्रुत्या च मङ्गलप्रयो-
जनोभवति । आनन्तर्यार्थो वा । वेदाध्ययनान्तरमिति तत्रार्थः ।
अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् गोभिलोक्तानि कानिचित् गृह्य-
कर्माण्यस्यष्टानि, न च सर्वाणि छन्दोगकर्तव्याणि कर्माणि
गोभिलोक्तानि, अत एतस्मात् कारणात् । वेदाध्ययना-
नन्तरं गृहस्थाश्रमं प्रविविक्तुणा छन्दोगब्रह्मचारिणा गृह्यकर्मादि-
परिज्ञानार्थं गृह्यादिकमध्येतव्यम् । तत्र चास्यष्टानामन्येषाञ्च
छन्दोगकर्तव्यानां कर्मणां विधी सम्यग्प्रदर्शिते कर्मणां सम्यक्
परिज्ञानाभावेन कर्मणां वैगुण्यं, कर्तुंश्चापराधः स्यात् । तस्मात्
गोभिलोक्तानामन्येषाञ्च गोभिलीयकर्तव्यानामस्यष्टानां विधिं
प्रदीपवत् सम्यग् दर्शयिष्ये । यथा मन्दान्यकारि अस्यष्टानि वस्तूनि
प्रदीपः सम्यग् दर्शयति, तद्वदित्यर्थः ।

अत्र च गोभिलोक्तानां कर्मणां छन्दोगकर्तव्यत्वस्याविवादात्
अन्यान्यपि कर्माणि छन्दोगकर्तव्यान्येवेति विज्ञायते ।

“प्रसिद्धार्थस्य सान्निध्ये योऽप्रसिद्धार्थ उच्यते ।

स सन्निधानसामर्थ्यात्तज्जातीयोऽवगम्यते” ॥

इति न्यायात् । अपिचाहुः ।

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

जङ्घन्तु विवृतं कार्यं तन्तुदयमधोहतम् ।

विवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥ २ ॥

“सामर्थ्यमौचित्ये देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः” ॥

इति । अध्येतमम्रदायप्रसिद्धिश्चेतमर्थमुपोहलयति । अध्येता-
रोहि ग्रन्थमिमं कन्दोगपरिशिष्टमित्याचक्षते । निवन्धारश्चैवम् ।
यथा खल्वग्रप्राये लिखितं दृष्ट्वा भवेदयमग्र इति मतिः, तथा
प्रकृतोऽपि कन्दोगकर्त्तव्यप्राये पठितं कन्दोगकर्त्तव्यमेतदिति
धीरुदेति । उदेति चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्सृष्टम् ।
तथाच न्यायः । “प्राये वचनाच्च”—इति । तस्मात् कन्दोग-
कर्त्तव्यकर्मप्रवाहमध्ये यत्किञ्चिदन्यत् कर्मोपदिष्टं, तदपि
कन्दोगकर्त्तव्यमित्यवधार्यते । तस्मात् पूर्व्वस्मिन् परस्मिञ्च
कर्मप्रवाहे कन्दोगकर्त्तव्ये मति तन्मध्येपठितं किञ्चित् कर्मा-
कस्माद्देवाद्देवजरीयन्यायेन कन्दोगानां न भविष्यति भविष्यति
तु कन्दोगतरणामिति कुतोऽयमसदावेश इति न खल्वधि-
गच्छामि ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यज्ञोपवीतिना आचान्तोदकेन कृत्यमिति गोभिलेनोक्ता, पुन-
र्यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुमेवेत्युक्तम् ।
अनेन यज्ञोपवीतं सूत्रमित्येतावन्मात्रमुक्तम् । गुणतिसराद्यभि-
धानेन तदेव व्यक्तीकरोति ।

वामावर्त्तवलितसूत्रत्रयं त्रिगुणीकृत्य दक्षिणावर्त्तवलितं कार्यम् । एवं नव तन्तवः । तदेव त्रिसरमुपवीतं स्यात् । तस्य च त्रिसरस्यैको ग्रन्थिर्मुनिभिरिष्यते । तच्च सूत्रं कार्पासं कौशेयं च ब्राह्मणस्य ।

तथाच मनुः,—

“कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योद्धृतं त्रिवृत् ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसूत्रकम्” ॥

बौधायनः,—

“कौशं सौत्रं त्रिस्त्रिवृतं यज्ञोपवीतमानामेः” । कौशं कृमिकोशोत्थं त्रिसरपट्टसूत्रादिमयम् । सौत्रं कार्पासम् । त्रिस्त्रिवृतं नवगुणं त्रिसरीकृतमित्यर्थः । “नव वै त्रिवृतः” इति श्रुतः ।

यच्च देवलवचनम् ।

“कार्पासक्षीमगोबालशणवल्बहणोद्धवम् ।

सदा सम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः” ॥

इति । तत्पूर्वपूर्वासम्भवे उत्तरोत्तरविधायकम् । तथा—

“यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नवतन्तवः ।

एकेन ग्रन्थिना तन्तुद्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा” ॥

द्विगुण इति त्रिसरासम्भवे द्विसरमित्यर्थः ।

यच्च पैठीनसिवचनम् ।

“कार्पासमुपवीतं षट् तन्तु त्रिवृतं ब्राह्मणस्य, क्षीमं राजन्यस्य, आविकं वैश्यस्य” । तदपि नवतन्त्वसम्भवे तन्तुषट्कं विधत्ते ।

त्रिवृतं त्रिसरमित्यर्थः । अथवा नवगुणं त्रिसरद्वयेन षट्त्तन्तुक-
मित्यर्थः । क्षीमं अतसीभवम् । एतेन, “उपवीतमयुग्मसरं
विषमतन्तुकम्” इति गृह्यपरिशिष्टोक्तमपि स्पष्टीकृतम् । एतच्च
सूत्रमयोपवीतधारणं वस्त्राभावे । तथाच निगमपरिशिष्टम् ।
“वामसा यज्ञोपवीतानि कुर्व्यात् तदभावे त्रिवृता सूत्रेण
कुशमुञ्जबालशररज्जुभिर्वा” । बालोऽत्र गोबालो देवलवचनात् ।
अत्र च कुशशरगोबालादिषु गुणत्रिसरादिनियमो नास्ति । सूत्र
एव तन्नियमोपदेशात् । अवघातादयस्तु व्रीहिधर्मत्वात् तत्कार्य-
कारिवेष्वपि कर्त्तव्याः । अत्र तु गुणत्रिसरादिकं यज्ञोप-
वीतान्तर्गतं न तु तद्धर्मः । पुरोडाशादिकं तु न यागपदार्थ-
निविष्टं किं तु द्रव्यमात्रम् । अन्यथा प्रधानस्यातिदेशाभावात्
अनतिदेशापत्तेः । अन्ये त्वाहुः,—यज्ञोपवीतानीत्युत्तरीये गौणं
तद्धर्मविन्यासप्राप्त्यर्थमिति ॥ २ ॥

प्रभा ।

यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा अपिवा कुशरज्जुमेवेति
गोभिलसूत्रे सूत्रं यज्ञोपवीतं कुरुते इत्येतावन्मात्रमुक्तम् । तदेव
गुणसराद्यभिधानेन स्पष्टयति । त्रिवृदूर्द्ध्वतमिति । त्रिगुणं कृत्वा
ऊर्द्ध्वतं कार्यं, तन्तुत्रयमधोवृतं त्रिवृतञ्च कार्यम् । एवं गुण-
त्रयस्य त्रिगुणीकरणेन नव तन्तवः सम्पद्यन्ते । तथाच गृह्या-
संग्रहः ।

“यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतान्तवम्” ।

इति । ऊर्द्धतलक्षणमाह संग्रहकारः ।

“करेण दक्षिणेनोर्द्धं गतेन त्रिगुणीकृतम् ।

बलितं मानवेः सूत्रं शास्त्रे ऊर्द्धतं स्मृतम्” ॥

इति । ऊर्द्धन्तु त्रिवृतं कार्यमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । वामावर्त्त-
बलितं सूत्रत्रयं त्रिगुणीकृत्य दक्षिणावर्त्तवृतं कार्यमिति परिशिष्ट
प्रकाशः ।

तदेवं तिसरमुपवीतं स्यात् । उपवीतमेव यज्ञसम्बन्धात्
यज्ञोपवीतमित्युच्यते । तस्यैकोग्रन्थिरिष्यते छन्दोगाचार्यैः । केचित्
क्विल प्रवरसंख्यया ग्रन्थिं कुर्वन्ति । एकोग्रन्थिरित्यनेन तत्राननु-
मतिर्दर्शिता । यच्चान्यैर्द्विगुणितं षट्त्तन्तुकञ्चोपवीतमुक्तम् । तच्छ-
न्दोगतरपरम् । शाखान्तरसूत्रकारत्वात्तेषाम् । एवं सूत्रशब्दो-
पादानात् तस्य च कार्पासि प्रसिद्धेः कार्पासमुपवीतं छन्दोगा-
नाम् । एवमाचार्येण सूत्रं वस्त्रं वा इत्यभिधानात् सूत्राभावे
वस्त्रस्य विधानावगतं वस्त्राभावे सूत्रविधानमपि छन्दोगतरपरं
बोध्यम् ।

अत्र यद्यपि सत्यामपि व्रीहीनवहन्तीति श्रुतौ व्रीहिकार्य-
कारिणि यवेऽप्यवघातादयः क्रियन्ते, तथापि यज्ञोपवीतकार्य-
कारिणि वस्त्रादौ न त्रिवृतादिनियमः । त्रिवृतादेर्यज्ञोपवीत-
पदार्थान्तर्निविष्टत्वेन यज्ञोपवीतधर्मत्वाभावात् अन्यत्र तदप्रसृक्तेः ।
अवघातादीनां व्रीहिपदार्थान्तर्निविष्टत्वाभावेन व्रीहिधर्मत्वात्
अवघातादिविधौ व्रीहिपदेन व्रीहियागावान्तरापूर्वमाधनस्य
लक्ष्यमाणत्वाच्च यवे तदाचरणं युक्तमेव ॥ २ ॥

पृष्ठवंशे च नाभ्याञ्च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।

तद्वार्य्यमुपवीतं स्यान्नातोलम्बं* न चोच्छ्रितम् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इदानीं देह्यमुपवीतस्याह ।

पृष्ठवंशनाभ्योर्धृतं सत् यत्कटिपर्य्यन्तं लम्बते तदुपवीतं धारयेत् ।
नातोऽधिकं लम्बमानं नापि ऊर्ध्वं श्रितं ऋस्वमितियावत् । एतच्च
गोभिलीयानाम् । अन्येषां तु,

“स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्न कर्त्तव्यं कथञ्चन” ।

इति देवलेनोक्तं प्रमाणमिति । “यज्ञोपवीतमानाभेः” इति वीधा-
यनोक्तस्याप्येवैव व्यवस्था । स्नातकैश्च हे यज्ञोपवीते धार्य्यं ।

तथाच वशिष्ठः,—

“स्नातकानां हि नित्यं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् ।

यज्ञोपवीते हे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुः” ॥ ३ ॥

प्रभा ।

उपवीतस्य परिमाणमाह । पृष्ठवंशे चेति । यदुपवीतं पृष्ठ-
वंशे नाभ्याञ्च धृतं सत् कटिं विन्दते लभते कटिपर्य्यन्तं लम्बते
इत्येतत् । तदुपवीतं धार्य्यं, न पुनरतो लम्बं नाप्युच्छ्रितं ऋस्व-
मित्यर्थः । परिमाणान्तरमाह गोभिलपुत्रो गृह्यासंग्रहे ।

“स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्न कर्त्तव्यं कथञ्चन ।

स्तनादूर्ध्वं श्रियं हन्ति अधोनाभेस्तपःक्षयः” ॥

* नातिलम्बं, इति क ख ग पुस्तकेषु पाठः ।

संदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखिन च ।

विशिखोव्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥ ४ ॥

इति । यत् यदुपक्रम्य पठितं तत्तच्चैवाङ्गमिति न्यायात् न चो-
च्छ्रितमिति कात्यायनीयो निषेधस्तदुक्तकल्प एवाभिनिविशते, न
गृह्यासंग्रहोक्ते कल्पे । एवं तदुक्तो नाभेरधःकरणनिषेधस्तदुक्त-
एव कल्पेऽभिनिविशते, न कात्यायनीक्ते कल्पे इति द्रष्टव्यम् ।
तदनयोः परिमाणयोर्विकल्पः । कुतः ? इयोरेव स्वशास्त्रोक्तत्वात् ।
यच्च, गोभिलपुत्रवचनमविदुषा नारायणोपाध्यायेन,

“स्तनादूर्द्ध्वमधोनाभेर्न कर्त्तव्यं कथञ्चन” ।

इति देवलोक्तं परिमाणं गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयमित्युक्तम् ।
तदनादरणीयम् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कर्मोद्भूतं यज्ञोपवीतस्य, “यज्ञोपवीतिना आचान्तोक्तेन कृत्यम्,”
इति सूत्रात् । तश्चाच कर्मकालमात्रे धारणं नान्यदेति
प्रसक्तावाह ।

सदोपवीतयुक्तेन बद्धचूडेन च भवितव्यम् । एतेन शिखाबन्धोपवीत-
धारणयोः पुरुषार्थतोक्ता । ततश्चाधारणे प्रत्यवायः । पुरुषार्थतया
सदा धारणात् कर्मकालेऽपि धारणोपपत्तेः किं कर्माङ्गता नास्त्ये-
वेत्यत्राह । विशिख इत्यादि । शिखोपवीतरहितेन यत्कर्म कृतं, न
तत्कृतम् । विगुणत्वेन फलामाधकत्वादित्यभिप्रायः । केवल-

पुरुषार्थत्वे हि देवात्कर्मकालेऽधारणेऽपि कर्माविगुणमेव पुरुषस्तु प्रत्यवायी स्यात् । कर्माङ्गत्वे तु नैवम् । तदा च विगुणक्रतु-समाधाने यत्प्रायश्चित्तं तत्कर्त्तव्यमिति कर्माङ्गत्वोपदेशप्रयोजनम् । एतेन दक्षिणादिरादिवत् क्रतुपुरुषार्थतयोभयार्थतया द्वात्मकता उपवीतस्येत्युक्तम् । अतएव—

“पिबतो मेहतश्चापि भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।

प्राणायामं त्रिधाबद्धं नवकं त्रियुतं * क्रमात्” ॥

इत्यन्यत्रापि व्यक्तमुक्तं धारणम् । अतएव धनार्जननियमस्य पुरुषार्थत्वे तदतिक्रमेण कृष्याद्यर्जितधनेन क्रतुनिष्पत्तिरविगुणैव पुरुषस्तु नियमातिक्रमात् प्रायश्चित्तीयते । विशिख इत्यनेन च असत्यामपि शिखायां शिखाबन्धाभावे कर्मवैगुण्यं नतु सत्या-मेवेत्युक्तम् ॥ ४ ॥

प्रभा ।

यज्ञोपवीतस्य कर्माङ्गत्वं “यज्ञोपवीतिनाचान्तोदकेन कृत्यम्” इति गोभिलसूत्रेणोक्तम् । एवञ्च कर्मकालादन्यत्र तस्य धारणं न प्राप्नोति, तत्राह । सदोपवीतिनेति । सर्वदा उपवीतिना सर्वदा बद्धशिखेन च पुरुषेण भवितव्यम् । अनेन यज्ञोपवीतधारणस्य शिखाबन्धनस्य च पुरुषार्थतोक्ता । ततश्च विपर्यये प्रत्यवायः स्यात् । तत् किं पुरुषार्थयोः शिखाबन्धनोपवीतधारणयोरवर्जनीयतया कर्मकालेऽप्यनुत्तिरिति नैतयोः कर्मार्थतेत्याशङ्काया-

* नक्तं त्रिकयुतं, इति ग पुरुके पाठः ।

मांङ् । विशिख इत्यादि । अबद्धशिखोऽनुपवीती च यत् कर्म करोति, तत् कृतं न भवति । विगुणतया सम्यक् फलार्जन-कत्वात् न तत् कृतमिति निन्दावादः । पूर्वार्द्धे पुरुषार्थतयोक्तयोः शिखाबन्धोपवीतधारणयोरुत्तरार्द्धे व्यतिरेके निन्दार्थवादमुखेन कर्मार्थतोक्तेर्विशिख इत्यस्य विशिखाबन्धन इत्यर्थः कल्पयते । अन्यथा पूर्वोपरसामञ्जस्यं न स्यात् । बद्धशिखिनेत्यत्र बद्धायाः शिखाया उपस्थितत्वात् बद्धा शिखैव वा विशिख इति शिखा-शब्देन परामृश्यते । एतेन विशिख इत्यनेनासत्यामपि शिखायां शिखाबन्धाभावे कर्मवैगुण्यं न तु सत्यामेवेति परिशिष्टप्रका-शोक्तमसङ्गतम् । तथात्वे कर्माङ्गतया शिखाबन्धनवत् शिखाऽपि विधातव्येति वाक्यभेदश्चापद्येत । तदत्र पुरुषार्थयोरेव सतोः शिखाबन्धनोपवीतधारणयोः मयोगपृथक्त्वन्यायेन कर्मार्थत्वं न तु कर्मार्थमन्यत् यज्ञोपवीतं धार्यमित्युक्तम् । स्नातकानान्तु यज्ञो-पवीतद्वयं धार्यमित्याह वशिष्ठः ।

“स्नातकानां हि नित्यं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् ।

यज्ञोपवीतं हे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुः” ॥

इति । पुरुषार्थस्यैव यज्ञोपवीतधारणस्य कर्मार्थतया विधानात् तत्राव्येषैव गतिः । स्मरन्ति च ।

“यज्ञोपवीतं हे धार्यं श्रौतस्मात्तेषु कर्मसु ।

तृतीयञ्चोत्तरीयार्थं वस्त्राभावे तदिष्यते” ॥

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य मुखमेतानुपस्पृशेत् ।

आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभिवक्षःशिरोऽंसकान् ॥५॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आचान्तोदकेन कृत्यमिति गोभिलोक्तमाचमनमव्यक्तं व्यनक्ति ।
 वारत्रयमपः प्रकर्षेण भक्षयेत् । भक्षणप्रकर्षश्च कर्मकरणकर्तृ-
 प्रकर्षात् । तत्र कर्मकर्षोऽनुष्णत्वाफेनत्वावुद्दत्वहृदयगामित्वादि-
 रूपः । कर्तृप्रकर्षश्च कृतपाणिपादशौचत्वासीनत्वप्राङ्मुखत्वादि-
 रूपः । करणप्रकर्षश्चात्र ब्राह्मतीर्थत्वादिः । एवमपो भक्षयित्वा
 मुखं वारद्वयमूर्द्धलोमस्थाने मार्जयेत् । न त्वलोमके । पुनराचमने-
 ऽनवस्थाप्रसङ्गात् । तथाच परिशिष्टम् । “आचान्तः पुनराचामेत् ।
 वासश्च परिधायोष्ठी संस्पृश्य यत्वालोकौ” । मार्जनं चाङ्गु-
 लीन, लिखिष्यमाणदक्षवचनात् । एतेन “उदगग्नेरुत्सृप्य प्रक्षाल्य
 पाणी पादौ चोपविश्य त्रिराचामेत् द्विः परिसृज्य पादावभ्युक्ष्य
 शिरोऽभ्युक्षयेत्” इति गोभिलेनोक्तम् वारद्वयमार्जनं मुखस्य
 वारत्रयभक्षणमपां स्फुटीकृतम् ।

अत्र च उदगग्नेरुत्सृप्येति कर्माङ्गाचमनमेव वारत्रयमित्यु-
 क्तम् । ततश्च “त्रिस्तुर्वा अप आचामेत्”—इति गोतमोक्तं
 वारचतुष्टयमाचमनमदृष्टार्थकर्मसु व्यवस्थितमिति यत्केशिदुक्तं
 तन्निरस्तम् । आचान्तोदकेन कृत्यमिति कर्माङ्गस्थैवाचमनस्य
 उदगग्नेरुत्सृप्य इत्यादिना विवेचनात् । ततश्च त्रिः प्राशिता यदि
 हृदयगान भवन्ति तदा चतुर्वन्ति बहुभिरुक्ता व्यवस्था । भाव-

शुद्धापेक्षयेति कल्पतरूक्ता व्यवस्था । “इन्द्रियाण्यद्भिः संस्पृशेत्
अक्षिणी नासिके कर्णाविति यद्यस्मीमांस्यं स्यात् तदद्भिः स्पृशेत्”
इत्युक्तं गोभिलेन । तदव्यक्तं व्यक्तीकरोति । एतानि वक्ष्यमाणानि
समीपे स्पृशेत् । न तु तत्तत्स्थाने । समलत्वात् । आस्यादीनां समासे-
नेकपदेनोपादानं तेषां सोपसर्जनस्पृशतिसम्बन्धार्थं, नाभ्यादीनाञ्च
पृथक्समासेनोपादानं स्पृशतिमात्रसम्बन्धार्थम् । अयं चास्यादिक्रमो-
दत्तोक्त इत्यङ्गुलीनियमोऽपि स एव ग्राह्यः । तथाहि दक्षः—

“अनेनैव विधानेन आचान्तः शुचितामियात् ।

प्रक्ष्यात्य पाणी पादौ च त्रिः पिवेदम्बु वीक्षितम्” ॥

अनेन वक्ष्यमाणेन ।

“संहत्याङ्गुलमूलेन द्विः प्रस्पृज्यात्ततो मुखम् ।

संहत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत्” ।

मुखं संहत्य ततः प्रस्पृज्यादित्यर्थः । एवमिति संहत्येत्यर्थः ।

“अङ्गुष्ठेन प्रदेगिन्या घ्राणम्पश्चादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनःपुनः ॥

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयं तु तलेन वै ।

सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्वाङ्गु चक्षुःश्रोत्रेण संस्पृशेत्” ॥

तिसृभिः पूर्वमास्यं स्पृष्ट्वाऽङ्गुष्ठप्रदेगिनीभ्यां पश्चात् घ्राणं, अनन्तरं
चक्षुषी श्रोत्रे पुनःपुनरित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रभा ।

“आचान्तोदकेन कृत्यम्” इति गोभिलोक्तमाचमनं व्यक्ती-
करोति त्रिः प्राश्येति ।

वारत्रयमुदकं भक्षयित्वा वारद्वयं मुखमुन्मृज्य वक्ष्यमाणान् मुख-
चक्षुर्नामिकाकर्णान् नाभिवक्षःस्थलशिरोऽंसांश्च उपस्पृशेत् । एतेन
“इन्द्रियान्यद्भिः संस्पृशेदक्षिणी नासिके कर्णाविति” इति गोभिल-
सूत्रमुपन्यासमात्रपरं न क्रमपरमिति स्पष्टीकृतम् । इतिशब्द-
विवक्षितोऽर्थश्च प्रदर्शितः । यद्यपि “त्रिराचामेत् द्विः परिमृजीत
पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षयेत्” इति गोभिलसूत्रे द्विः परिमार्ज्जना-
नन्तरं इन्द्रियस्पर्शाच्च पूर्वं पादशिरोऽभ्युक्षणमुक्तम् । तथापि तस्य
स्पष्टत्वादत्र तन्नोक्तम् । कस्याञ्चिदवस्थायां तदन्तरेणाप्याचमन-
निष्पत्त्यर्थं वा ।

मार्ज्जनादावङ्गुलिनियमो दर्शितः । यथा ।

“अर्ननैव विधानेन आचान्तः शुचितामियात् ।
प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम् ॥
संहृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततोमुखम् ।
संहृत्य तिसृभिः पूर्व्वेनास्यमेवमुपस्पृशेत् ॥
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥
नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ।
सर्वाभिश्च शिरः पश्चाद्वाह्वा चान्त्रेण संस्पृशेत्” ॥

इति । क्वचित् क्वचित् कर्मप्रदीप एवैतस्मिन्नवसरे वचनान्येतानि
पठ्यन्ते । संहृत्येत्यनेन मुखं संहृतं कृत्वा सलीमकस्थानं स्पष्टव्यम् ।
अन्यथा—

प्रभा ।

“आचान्तः पुनराचामेहामो विपरिधाय च ।

ओष्ठौ संस्पृश्य च तथा यत्र स्यातामलोमकी” ॥

इति वशिष्ठेनालोमकोष्ठस्पर्शं आचमनविधानेन तदनवस्थापा-
तात् । न चैतत् परकीयत्वादनाचरणीयमिति वाच्यम् । स्मृत्यु-
क्तस्य परकीयत्वानुपपत्तेः । स्मृत्युक्तमपि स्वशास्त्रविरुद्धं नाचर-
णीयमेव । न चात्र तथा । अपिच, दत्तः किल स्मृतिकाराणां
परिशिष्टकारकस्य इति नैवात्र किमपि शङ्कितव्यं भवति ।
तथाच दक्षेणैवोक्तम्—

“उक्तं कर्म क्रमो नोक्तो न कालो मुनिभिः स्मृतः ।

द्विजानान्तु हितार्थाय दत्तस्तु स्वयमब्रवीत्” ॥

इति । न कालस्तत एव हि—इति द्वितीयचरणे पाठान्तरम् ।
आचमनं विशेषी गृह्यसूत्रात् यथासम्भवं स्मृत्यन्तरभ्यश्चावगन्तव्यः ।
अन्यगौरवभयादिह न लिखितः । अत्र गृह्यसूत्रे च वारचयं
जलपानविधानात्, “त्रिंशत्तुर्वा अप आचामेत्” इति गौतमसूत्रं
गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम् । यत्तु उपस्पृशेदिति वचनात् इन्द्रिया-
ण्युप समीपे संस्पृशेत् न रन्ध्रस्थाने समलत्वात् इति नारायणी-
पाध्यायेनोक्तम् । तदसङ्गतम् । “इन्द्रियाण्यभिः संस्पृशेत्” इति
गोभिलसूत्रविरोधात् । समलत्वेऽपि वचनात् स्पर्शं दीपकव्यना-
नुपपत्तेः । सामान्यस्य विशेषितरपरत्वोपपत्तेः । ‘देहाच्चैव च्युता-
मलाः’—इति स्मृतेर्देहच्युतानामेव मलत्वेन देहस्थितानां मलत्वा-
भावाच्च । आस्यादीनां समासेनैकपदेनोपादानं तेषां सोपसर्ग-

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तूच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आचमनादिकर्माङ्गप्रसङ्गादन्यदपि साधारणमङ्गमाह —

यत्र स्मृत्यादौ कर्म कर्तव्यत्वेनोच्यते कर्तुः पुनः सव्यं दक्षिणं वाऽङ्गं नोच्यते । तत्र दक्षिणपाणिः कर्माङ्गतया ज्ञातव्यः । यस्मादसौ साङ्गकर्मनिष्पादकतया पारगः । सव्येन तु विगुणं कर्माति । एतेन गोभिलोक्तकर्मसु वलिदानहोमादिषु अन्योक्तेषु च अनुपदिष्टकर्तव्यविशेषेषु अङ्गविशेषनियमेनानुष्ठानं स्फुटीकृतम् ॥ ६ ॥

प्रभा ।

सृश्रुतिसम्बन्धार्थं, नाभ्यादीनां पृथक्समासेनोपादानं सृश्रुतिमात्र-सम्बन्धार्थमित्यपि तस्य कल्पनामात्रं प्रमाणाभावादनुपादेयम् । कुत्रचित् सोपसर्गस्य कुत्रचिच्चोपसर्गं विहाय धातुमात्रस्य सम्बन्धश्च न क्वापि दृष्टचरः । वचनविरोधश्चैवमवर्जनीयः स्यात् । तस्मादुपेत्युपसर्गो धात्वर्थमनुवर्तते । अतएव केनापि मुनिना संग्रहकारिण च नैष विशेषोऽभिहितः ॥ ५ ॥

अथेदानीं गोभिलानुक्तमतएवास्पष्टं कञ्चित् विधिसुपदिशति कर्मोपदिश्यते इत्यादिभिस्त्रिभिः । यत्रैतत् कर्तव्यमिति कर्मोपदिश्यते कर्तुस्त्वङ्गविशेषः सव्यो दक्षिणो वा नोच्यते, तत्र होमवलिहरणादौ कर्मणां पारगामी सर्वकर्मकरणसमर्थो दक्षिणः करो विज्ञेयः । तत्र दक्षिणः करः कर्मणां पारगो विज्ञेय इति वाऽर्थः ॥ ६ ॥

यत्र दिङ्नियमो नास्ति जपहीमादिकर्मसु ।
 तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजिता ॥ ७ ॥
 आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः ।
 तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अपरमपि साधारणमङ्गमाह—

यत्र जपादिकर्माङ्गं, तेषु कर्मसु दिग्विशेषमुखतानियमो-
 नोक्तः, तत्र पूर्वा उत्तरा ऐशानीति तिस्रो दिशो मुनिभि-
 रुक्ताः ॥ ७ ॥

यत्र उपविष्ट उत्यितोऽवनतपूर्वकायः कुर्यादित्येतादृशो-
 ऽनियमो नास्ति तत्कर्माङ्गपविष्टेन कर्त्तव्यम् । नापद्यपि प्रह्वेन
 उत्यितेन कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रभा ।

अपरमपि साधारणमङ्गमाह—

यत्र दिङ्नियमो नास्तीति । यत्र कर्मणि दिङ्नियमो-
 नास्ति कर्त्तुर्दिग्विशेषमुखता नोक्ता, तत्रैन्द्री सौम्याऽपराजिता-
 स्त्रिस्रोदिशो मुनिभिः प्रोक्ताः । ज्ञेया इति पाठे ज्ञातव्या-
 इत्यर्थः । तथाचैतासां दिशामन्यतमदिङ्मुखता कर्त्तुर्बोद्धव्या ।
 ऐन्द्री प्राची, सौम्या उत्तरा, अपराजिता ऐशानी । तथाच
 गृह्यासंग्रहः—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
 देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ (क) ॥
 धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
 गणेशेणाधिका ह्येता वृद्धौ पूज्याश्चतुर्दश ॥ (ख) ॥

प्रभा ।

“प्रक्रमणे तथोदाहे होमे स्वष्टकृते तथा ।

यस्यां दिशि विधिं प्राहुस्तामाहुरपराजिताम्” ॥

इति ॥ ७ ॥

आसीन इति । यस्मिन् कर्मणि आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वो वा
 कुर्यादित्येतादृशो नियमो नोक्तः, तत् कर्म आसीनेन कर्त्तव्यं न
 प्रहेन न वा तिष्ठता । आसीन उपविष्टः । ऊर्ध्वोदण्डवत् स्थितः ।
 प्रह्वोऽवनतपूर्वकायः । तिष्ठता दण्डवत् स्थितेन ॥ ८ ॥

प्रसङ्गाद्व्यमाणोपयोगिनं कञ्चिदर्थमाह गौरी पद्मेति
 दाभ्याम्—

गणेशसहिता एताश्चतुर्दश मातरो वृद्धावाधानादी पूजनीयाः ।
 चतुर्दशैत्युपादानात् मातरो लोकमातर इति सर्वासां विशेषणम् ।
 एता मातरो लोकमातर इत्यर्थः । वृद्धौ पूज्याश्च षोडश इति
 पाठे मातरो लोकमातर इति स्वतन्त्रं देवताद्वयम् । तदिदं श्लोक-
 द्वयं सर्वेषु पुस्तकेषु दृष्टत्वात् कमलाकरेण कन्दोगपरिशिष्ट-
 नाम्ना लिखितत्वाद् व्याख्यातत्वाच्चास्माभिर्व्याख्यातम् । नारायणो-
 पाध्यायेन तु नैतत् पठितं न वा व्याख्यातम् ॥ (क) (ख) ॥

कर्मदिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥ ९ ॥

प्रतिमासु च शुभासु लिखिता * वा पटादिषु ।

अपि वाऽक्षतपुञ्जेषु नैत्रेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अपरमपि साधारणं कर्माङ्गमाह—

सर्ववैदिककर्मारम्भात्पूर्वं गणपतिसमेता गौर्यादिमातरः प्रयत्नतो-
भक्तियद्वाभ्यां पूजयितव्याः । पूजाफलमाह । ताः पूजिताः
पूजाकर्त्तारमभ्युदयसम्पादनेन प्रीणयन्ति ॥ ९ ॥

पूजास्थानानि तदुपकरणानि चाह—

प्रतिकृतिषु शुभासु रजतस्फटिकादिमयीषु । शुद्धास्विति पाठे-

प्रभा ।

न केवलं वृद्धौ, किन्तर्हि, कर्मादिषु चेति । सर्वेषु च कर्मादिषु
गणाधिपसहिता गौर्यादिमातरः प्रयत्नेन भक्तियद्वातिशयेन
पूजनीयाः । पूजितास्ता मातरः पूजयितारं पूजयन्ति अभ्युदय-
सम्पादनेन प्रीणयन्ति यतः, अतः पूजनीया इति पूजाफलवादः ।
सर्वेष्वित्यस्यापवादो वक्ष्यते । तदनेन, सर्व्वाण्येवान्वाहार्यवन्तीति
गोभिलसूत्रेण कर्मादी यदन्वाहार्यस्याइमुक्तं तन्मातृपूजादिपूर्वकं
करणीयमिति स्पष्टीकृतम् ॥ ९ ॥

पूजायां विशेषमाह प्रतिमास्विति । शुभासु स्फटिक-

* लिखित्वा—इति पाठान्तरम् ।

कुड्यलग्नां वसोर्धारां सप्तधारां घृतेन तु ।

कारयेत् पञ्चधारां वा नातिलम्बां न चोच्छ्रिताम् ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

ऽप्ययमेवार्थः । अयं मुख्यकल्पः । अनुकल्पमाह । पटादिष्वित्यादिः ।
वर्णकलिखिता वा । आपत्कल्पमाह । यवपुञ्जेष्वपि वा । मातरः
पूजनीया इत्यनुषङ्गः । निवेदनीयैश्च नानाविधैर्गन्धपुष्पधूपदीप-
पायसमोदकापूपकादिभिः । चकारो भक्तिश्रद्धासमुच्चये ॥ १० ॥

तदनन्तरञ्च—

भित्तिसंसक्तां घृतेन सप्तधारां बहुघृतासम्भवे पञ्चधारां, वसोश्चेदि-
राजस्य तदुद्देशप्रवृत्तेन सम्बन्धिनीं, नातिदीर्घां नातिङ्गस्त्रां वा
कुर्यात् । वसोश्च सर्वोत्सवप्रवर्त्तकत्वेन मङ्गलहेतुत्वात् विवाह-
पुत्रजन्मादिमङ्गले पूजा युक्तेति । वसोरग्नेर्वा ॥ ११ ॥

प्रभा ।

रजतादिनिर्मितासु प्रतिमासु मातरः पूजनीया इत्यनुषङ्गते ।
पटादिषु वर्णकैर्लिखिताश्चित्रिता वा मातरः पूजनीयाः । अथवा,
अक्षतपुञ्जेषु यवपुञ्जेषु मातरः पूजनीयाः । “अक्षतासु यवाः
प्रोक्ताः” इत्युक्तेः । पृथग्विधैर्नानाविधैर्निवेद्यैर्निवेदनीयैर्गन्धपुष्प-
धूपदिभिर्विधैर्भक्ष्यैश्च मातरः पूजनीयाः ॥ १० ॥

मातृपूजानन्तरं यत् कर्त्तव्यं, तदाह, कुड्यलग्नामिति ।
भित्तिसंसक्तां सप्तधारां पञ्चधारां वा नातिनीचां नातिङ्गस्त्रां
नात्युच्छ्रितां नातिदीर्घां च, वसोश्चेदिराजस्याग्नेर्वा, तदुद्देशेन

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥ १२ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आयुषे हितानि अमङ्गलनाशाय जप्त्वा । तत्र कर्मादी ।
मातृपूजावसुधाराऽऽयुष्यजपेभ्योऽनन्तरं पित्रादिभ्यो मातामहादि-
भ्यश्च त्रिभ्यः श्राद्धदानमारभेत । एतच्च वृद्धिश्चाङ्गं वैदिककर्मस्वादी
कर्तव्यम् । तदङ्गं च । तथाच शातातपः—

“नानिष्ठा तु पितृन् श्राद्धे कर्म वैदिकमारभेत्” ।

भविष्यपुराणञ्च—

“निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च” ॥

एतच्च वैदिककर्ममात्रोपलक्षणम् । फलवत्सन्निधावफलं

प्रभा ।

प्रवृत्तत्वात् तत्संबन्धिनीमित्येतत्, घृतेन धारां कारयेत् कुर्यात् ।
स्वार्थिको णिच् ॥ ११ ॥

वसोर्धारायाः करणादनन्तरं कृत्यमाह आयुष्याणीति । आयु-
ष्याणि आयुषे हितानि आयुर्वृद्धिकराणि, आ नोभद्राः क्रतव-
इत्यादिसूक्तानि इति मदनपारिजातः । तानि च तैत्तिरीय-
शाखायां पठ्यन्ते । शान्त्यर्थममङ्गलनाशार्थं समाहितोऽविलिप्त-
चित्तः तत्र कर्मादी जप्त्वा, तदनु तदनन्तरं षड्भ्यः पितृभ्यः
पित्रादिभ्यः त्रिभ्यः मातामहादिभ्यश्च त्रिभ्यः श्राद्धदानमारभेत ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

तदङ्गमिति न्यायस्याविशेषात् । लोकिके तु कर्मणि न वैदिकस्य श्राद्धस्याङ्गता । किन्तु तच्छ्राद्धस्य निमित्तमात्रम् । निमित्तान्तरञ्च नैमित्तिकम् । अतः पुत्रजन्माद्युत्तरकालमेव सूर्यग्रहादिनिमित्तकश्राद्धवत् वृद्धिश्राद्धमिति स्थितम् । अतएव मार्कण्डेयपुराणम्—

“नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकम् ।

पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्मसमं नरैः” ॥

एतदपि पुत्रमुखदर्शनाद्युपलक्षणार्थम् । अनुपादेयत्वाप्रधानत्वयोरविशेषात् । एतेन सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्तीति सूत्रोक्तमन्वाहार्यपदं मातृपूजादिभ्योऽन्वाङ्गियमाणत्वात् वृद्धिश्राद्धपरमिति स्पष्टीकृतम् । अतएव,—

“यच्छ्राद्धं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् ।

अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते” ॥

इति गृह्यान्तरम् । पिण्डपितृयज्ञरूपश्राद्धात् द्वितीयं श्राद्ध-

प्रभा ।

जम्ना तदनु इति निर्देशो लेखशैली । नात्र पुनरुक्तिराशङ्कनीया । क्रमविशेषार्थो वा । कथं नाम ? कृतायुष्यजपस्यैव श्राद्धदानेऽधिकारो न त्वकृतायुष्यजपस्येति । षड्भ्य इत्युपादानात् छन्दोगानां मात्रादिश्राद्धं नास्ति । वक्ष्यति च—

“न योषिद्भाः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते” ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

मित्यर्थः । तथा च गोभिलः । “अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिण्ड-
पितृयज्ञो व्याख्यातः । अमावास्यायान्तच्छ्राद्धमितरदन्वाहार्थं
मासीनम्” । वृद्धिश्राद्धे च पितृणान्नादीमुखविशेषणविशिष्टानां
देवतात्वम् । तथा विष्णुपुराणम्—

“कन्यापुत्रविवाहे च प्रवेशे नववेश्मनः ।

नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखं पितृगणमर्चयेत् प्रयतो गृही” ॥

ब्रह्मपुराणम्—

“कर्मण्यथाभ्युदयिके मङ्गल्यवति शोभने ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ॥

पितृन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम्” ।

गोभिलेनापि, नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे
वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः†

प्रभा ।

इति । पितृभ्य इति पितृपदस्य सम्बन्धिशब्दतया पदिन्यायात्
यजमानपित्रादिपरिग्रहः । तेन यजमानपित्रादीनां, न तु,—

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

तयो ह्यशुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥

* भविष्यपुराणे, इति ख पुस्तके पाठः ।

† पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः इति ख पुस्तके पाठः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तामित्युक्तम् ।

यद्यपि,—

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयो ह्यशुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्त्तिताः ।

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैधिताः ॥

ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते” ।

तथा,—

“ये स्युः पितामहादूर्द्धं ते स्युर्नान्दीमुखास्त्विति ।

प्रसन्नमुखसंज्ञास्तु मङ्गलीया यतस्तु ते” ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात्—प्रसन्नमुखतारूपं नान्दीमुखत्वं प्रपितामहपितृादीनां त्रयाणामेव । ये स्युः पितामहादूर्द्धमित्य-
त्रापि पितामहपदं प्रपितामहपरम् । तेभ्यः पूर्वतरा ये च

प्रभा ।

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैधिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥

कर्मण्यथाभ्युदयिके माङ्गल्यवति शोभने ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ॥

पितृनान्दीमुखान् नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम्” ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् प्रपितामहपितृादीनां श्राद्धम् । वक्ष्यति

च—

परिशिष्टप्रकाशः ।

इत्येतद्दर्शनात् । ततश्च तेषामेव वृद्धिश्चाङ्गे देवतात्वं युक्तम् ।
तथापि षड्भ्यः पितृभ्यः इति यजमानपितृणामेव प्रतीतिर्देवतात्वं
युक्तम् । तथाच—

“स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु” ।

इति स्पष्टमेवोक्तम् । स्वपदस्य प्रपितामहपितृणादिव्यावर्त्तक-
तयैव सार्थकत्वात् । तथा, नान्दीमुखः पितरः प्रीयन्तामिति
पितामहाः प्रपितामहामातामहाश्च प्रीयन्तामिति कात्यायन-
वचने, नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः
मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यः वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तामिति
गोभिलसूत्रे च, यजमानस्त्रैव पित्रादयः सस्वन्यिशब्दत्वात्
मातामहसमभिव्याहाराच्च गम्यन्ते । नान्दीमुखता च तेषामेवा-

प्रभा ।

“स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु” ।

इति । स्वपदञ्चात्र प्रपितामहपितृणादिव्यावर्त्तकतयैव सार्थकम् ।
अन्यथाऽनर्थकत्वापत्तेः । किन्तु पित्रादीनां नान्दीमुखविशेषण-
विशिष्टानामेवात्र देवतात्वम् । आङ्कल्पे, नान्दीमुखाः पितर-
इत्यादि निर्देशात् । एवं तत्रैव नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पिता-
महेभ्य इत्यादि निर्देशात् ।

“नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम् ।

वाक्यमुच्चारयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्व्वकम्” ॥

इति वृद्धशिशुोक्तवाक्यरचनापि गोभिलीयानां न भवति ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

रोपात् माणवकस्येवाग्नित्वम् । मङ्गल्ये च विवाहपुत्रजन्मादी
अशुमुखानाममाङ्गलिकानां आङ्गसन्निधौ आरोपादपि माङ्गलिक-
नान्दीमुखशब्देन निर्दिशो युक्तः । अतएवामाङ्गलिक-कपालादि-
शब्दवाच्ये आरोपादपि अमङ्गलपरिहाराय भगालादिशब्दं श्री-
कामज्ञानादिवाचक भगपदयुक्तं मुनयः प्रयुञ्जते । एवमायुष्य-
मन्त्रजपोऽपि शान्त्यर्थमुपपन्नो भविष्यति । अतएव —

“पठेत् छन्दांसि सूक्तान्तु स्वस्तिसूक्तं शुभं तथा” ।

इति ब्रह्मपुराणेऽपि स्वस्त्ययनार्थं सूक्तजपोपदेश एवमुपपन्नो-
भविष्यति । क्वचित्सत्यस्य च क्वचिदारोपात् आरोपार्थमेव वास्तवं
नान्दीमुखत्वं ब्रह्मपुराणे दर्शितम् ।

केचित्तु शाखाविशेषव्यवस्थितो ब्रह्मपुराणीयः पक्ष इत्याहुः ।

प्रभा ।

सर्व्वं एतत् आङ्गकल्पभाष्यादीं विवेचितमस्माभिस्तत्रैवानुसन्धेयम् ।
ग्रन्थगौरवभयादिह नोच्यते । यच्चोक्तं नारायणोपाध्यायेन, स्व-
जनकादीनां देवतात्वावगतस्तेषामेवारोपेण नान्दीमुखत्वं माण-
वकस्याग्नित्ववत् । माङ्गलिके विवाहादावमाङ्गलिकानामशु-
मुखानामारोपेणाऽपि माङ्गलिकनान्दीमुखपदेन निर्देशो युक्तः ।
अतएवामाङ्गलिककपालादिशब्दवाच्ये अमङ्गलपरिहाराय आरो-
पादपि श्रीकामज्ञानादिवाचकभगपदयुक्तं भगालादिशब्दं मुनयः
प्रयुञ्जते । क्वचित् सत्यस्यैवान्यत्रारोपात् आरोपार्थमेव वास्तवं
नान्दीमुखत्वं ब्रह्मपुराणे दर्शितम्,— इति । सेयं कल्पना रमणीया ।

वशिष्टोक्तोविधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः । .

अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ॥ १३ ॥

प्रथमः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

जीवत्पितादित्यव्यवस्थित इत्यपरे । तदयुक्तम् । स्वपितृभ्यः
पिता दद्यादित्यस्मिन् वचने पित्रभाव एव सुतस्य वृद्धिश्राद्धावधा-
नात् । त्रिषु जीवत्सु नैवेति विष्णुना पार्व्वणश्राद्धनिषेधात् ।
तद्विकृतित्वात् च वृद्धिश्राद्धस्येति । यतएवारोपितं नान्दीमुखत्वम्,
अतएव,—

“मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीवक्त्रेभ्य एव च” ।

इति ब्रह्मपुराणे मातामहानामपि नान्दीमुखत्वमुक्तम् । तथा
कात्यायनेन नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यादिना, गोभिलेन
च, नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः इत्यादिना मातामहानामपि नान्दी-
मुखत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

कया परिपात्र्या श्राद्धं कर्त्तव्यमित्याह—

वशिष्टेन क्कान्दीग्यगृह्यपरिशिष्टे यः पार्व्वणविधिरुक्तः सोऽत्र

प्रभा ।

वचनार्थस्त्वेवं न भवति । कुतः ? ब्रह्मपुराणे वृद्धप्रपितामहादीनां
नान्दीमुखसंज्ञामभिधाय कर्मण्यथाभ्युदयिके इत्यादिना परत-
स्तंषामेव श्राद्धोपदेशात्तथाविधकल्पनानुपपत्तेः ॥ १२ ॥

अन्वाहार्यश्राद्धस्यतिकर्त्तव्यतां यक्तुमुपक्रमते वशिष्टोक्त इति ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

मर्ष्य आमिषपर्युदासेन द्रष्टव्यः । अतोऽनन्तरं वशिष्ठोक्तादिधेर्योऽत्र
आहे विशेषो भवेत्, तं सम्यग्वक्ष्यामि । मधु चात्र दातव्यम् एव —

“शाल्यन्नं दधिमध्वक्तं वदराणि यवांस्तथा ।

मिश्रीकृतानि चत्वारि पिण्डान् श्रीफलसन्निभान्” ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ॥ १३ ॥

प्रथमखण्डः ।

प्रभा ।

आहकल्पे वशिष्ठेन पार्व्वणआहे यो विधिरुक्तः, स कृत्स्नोविधि-
रामिषपर्युदासेनास्मिन् आहे द्रष्टव्यः । अस्मिन् आहे तस्मादिधि-
र्यो विशेषो भवेत्, तं विशेषमतः परं प्रकर्षणं कथयिष्यामि ।
आहकल्पः किल वशिष्ठप्रणीत इति तत्रभवतो भट्टनारायणस्य
मतं लक्ष्यते । ‘अन्योऽपि प्रातमन्वितानित्येवमादिको विशेषः
कर्मप्रदीपाद्वाशिष्ठाच्च आहकल्पादुपलब्धव्यः’— इति गोभिलभाष्ये
तेनोक्तत्वात् । अत्रामिषपर्युदासेन वशिष्ठोक्तस्य कृत्स्नस्य विधि-
रतिदेशात् मधुनोऽपि देयता प्रतीयते । कलौ तावन्न भवति—

“अन्नता गोपशुचैव आहे मांसं तथा मधु ।

देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत्” ॥

इति मयूखादौ निगमवचनात् ॥ १३ ॥

इति प्रथमः खण्डः ।

द्वितीयः खण्डः ।

— १०० —

प्रातरामन्वितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।
उपवेश्य कुशान्दद्यात् ऋजुनैव हि पाणिना ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विशेषमाह —

प्रथमघटिकात्रये आमन्वितान् युग्मब्राह्मणान् । दैवे पित्रे च
तथा पार्वणवत् प्राङ्मुखान् दैवे उदङ्मुखान् पित्रे उपवेश्य
ऋजुनैव हस्तेन कुशानासने दद्यात् ॥ १ ॥

प्रभा ।

प्रतिज्ञातं विशेषमाह प्रातरिति । प्रातरामन्वितान् युग्मान्
ब्राह्मणान् उभयतः देवपक्षे पितृपक्षे च तथा पार्वणवदेव दैवे
प्राङ्मुखान् पित्रे चोदङ्मुखानुपवेश्य । ऋजुनैवावक्रमेणैव
हस्तेन कुशान् दद्यात् । पार्वणे आङ्गे पूर्वदिने तदहर्वा ब्राह्मण-
निमन्त्रणमुक्तम् । अत्र तु पूर्वदिने निमन्त्रणं न भवति । किन्तु
आङ्गदिने प्रातः । एवं पार्वणे पित्रे अयुग्मां ब्राह्मणा उक्ताः,
अत्र तु तत्रापि युग्माः । पार्वणे पितृतीर्थेन दानमुक्तम् । अत्र
तु ऋजुना हस्तेन देवतीर्थेनेत्यर्थः ॥ १ ॥

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः ।

समूलाः पितृदैवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कुशान् दद्यादित्युक्तेर्यादृशाः कुशाः कर्माङ्गभूतास्तानाह—

दर्शादियज्ञार्था हरिताः, पञ्चयज्ञार्थाः पीतवर्णाः, पितृदैवत-
कर्माार्थाः समूलाः, विश्वदेवश्राद्धार्थास्तिलकोपेताः । कुशा-
उत्पाद्या इति शेषः । कल्माषाश्चैव दैविका इति कल्पतरुपाठः ।
तदा च व्यक्त एवार्थः । अत्र च प्रसङ्गाद्यज्ञाद्यर्था अप्युक्ताः ॥ २ ॥

प्रभा ।

कुशान् दद्यादिति प्रसङ्गेन यस्मिन् कर्मणि यादृशाः कुशा-
भवन्ति तदाह हरिता इति । हरिता दर्भा दर्शादियज्ञार्थाः ।
पीतवर्णा दर्भाः पाकयज्ञार्थाः । पितृदैवत्या दर्भाः समूला मूल-
सहिताः । पितृकर्मणि समूला इत्यर्थः । विश्वदेवार्था दर्भाः
कल्माषास्तिलकोपेताः कृष्णपाण्डुरा इति यावत् । कल्माषाश्चैव
दैविका इति लक्ष्मीधरः पठति । तदाव्यक्त एवार्थः । ननु क-
इमे पाकयज्ञा नाम ? तत्र व्याख्यातारो विवदन्ते । केचिर्दाहुः ।
पाकाङ्गकयज्ञा इति । पञ्चयज्ञा इत्येके । प्रशस्तयज्ञा इत्यन्ये ।
अल्पयज्ञा इत्यपरे । देवयज्ञादय इति केचित् । वयं तु ब्रूमः ।
एकाम्नी ये यज्ञास्ते पाकयज्ञाः । कस्मात् ? “पाकयज्ञा-
इत्याचक्षते एकाम्नी यज्ञान्” इति सूत्रकारवचनात् ॥ २ ॥

हरिता वै सपिञ्जलाः शुष्काः स्निग्धाः समाहिताः ।
रत्निमावाः प्रमाणेन पितृतीर्थेण संस्कृताः ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पितृथानां वर्णपरिमाणादीन्याह—

सपिञ्जलाः प्रादेशमात्रार्द्रशुष्कान्यतरशीर्णपुष्पमञ्जरीसहिताः,
स्थूलपत्वाः, कोमलाः, समाहिताः नेतस्ततो विक्षिप्तपर्णाः, कृत-
मुष्टिहस्तप्रमाणाः, पितृतीर्थसंयोगसंस्कृताः, पितृकर्मण्युपादेया-
इति शेषः । रत्निप्रमाणा च पिण्डास्तरणार्थानामिव । आसना-
ऽर्घ्योत्सर्गाद्यर्थानान्तु गोकर्णप्रमाणा । तथाच वायुपुराणम्—

“रत्निप्रमाणाः शस्ता वै पितृतीर्थेन संस्कृताः ।

उपमूलं तथा लृनाः प्रस्तरार्थं कुशा मताः *” ॥

ब्रह्मपुराणे—

“हरिताश्च सपिञ्जलाः स्निग्धाः पुष्टाः समाहिताः ।

गोकर्णदीर्घास्तु कुशाः सकृच्छिन्नाः समूलकाः ॥

पितृतीर्थेन देयाश्च दूर्वा श्यामाकमेव च ।

काशाः कुशावल्वजाश्च तथाऽन्ये तीक्ष्णरोमगाः ॥

मौञ्जाश्च गण्डलाश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः” ॥

प्रभा ।

हरिता इति । हरिताः हरिद्वर्णाः सपिञ्जलाः मञ्जरीसहिताः
माया वा । पुष्टाः स्थूलपत्वाः । स्निग्धाः कोमला अकर्कशा इति

* कुशोत्तमाः, इति ख पुस्तके पाठः ।

पिण्डार्थं ये स्तृतादर्भास्तर्पणार्थं तथैव च ।

धृतैः कृते च विष्मूत्रे त्यागश्लेषां विधीयते ॥४॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तीक्ष्णरोमशा इति वल्वजानां विशेषणम् । तेन, तेषामलाभे शूक-
तृणशरशीर्यत्रल्वजमुतवनलसुगृहवजं सर्वतृणानीति गोभिलोक्तेन
तद्वतिरिक्तवल्वजानां निषेधो बोद्धव्यः । गोकर्णपरिमाणञ्च,
प्रादेशतालगोकर्णा इत्यभिधानकोषे प्रतिपादितम् । मुख्यकुशा-
भावे दूर्वादौनां ग्रहणम् । तदभावे सर्वतृणानीति गोभिलेनोक्त-
त्वात् । अतएव, कुशाभावे कुशस्थानि काशं दूर्वा वा दद्यादिति
विष्णुः ॥ ३ ॥

त्याज्यान् कुशानाह —

पिण्डास्तरणे ये कुशाः, ये च तर्पणार्थं, यैश्च धृतैर्विष्मूत्रे कृते, तेषां
त्यागः कर्त्तव्यः । ते कर्मसु न योज्या इत्यर्थः । अन्येऽपि ये
त्याज्यास्तान् आह लघुहारीतः—

प्रभा ।

यावत् । समाहिता निर्दोषाः इतस्ततोऽविच्छिन्नपत्रा वा ।
रत्निमात्राः कृतमुष्टिहस्तो रत्निः, तत्परिमाणाः । पितृतीर्थेन
तत्संयोगेन संस्कृताः । त इमे दर्भाः पितृकर्मणि बोद्धव्याः ॥ ३ ॥

त्याज्यान् दर्भानाह पिण्डार्थमिति । पिण्डदानार्थं ये दर्भाः
स्तृताः, पितृतर्पणार्थं ये गृहीताः । धृतैरित्युपलक्षणे तृतीया ।
यैर्धृतैर्दर्भरूपलक्षितेन पुंसां विष्मूत्रे कृते, तेषां सर्वेषां दर्भानां

परिशिष्टप्रकाशः ।

“चित्ती पथि च ये दर्भा ये दर्भायज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षट्कुशान् परिवर्जयेत् ॥
नीवीमध्ये तु ये दर्भा यज्ञसूत्रे च ये कृताः ।
पवित्रांस्तान्विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः” ॥

एतच्च धृतैः कृते चेत्यस्यापवादकं—

“पिण्डार्थं ये स्तृतादर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।
सूत्रोच्छिष्टे धृता ये च तेषां त्यागो विधीयते” ॥

इत्येतदनन्तरं लघुहारीतेन नीवीमध्ये इत्युक्तत्वात् । त्याज्यश्चति-

प्रभा ।

त्यागो विधीयते । नैव ते कर्मसु विनियोज्या इत्यर्थः । ननु
पिण्डार्थं स्तृतानां दर्भाणां पितृतर्पणार्थं गृहीतानाञ्च त्याज्यत्वे
तेषु पिण्डदानं तैः पितृतर्पणञ्च न स्यात् । नैष दीपः । तथात्वे
स्तृतानां पिण्डार्थत्वस्य, गृहीतानां तर्पणार्थत्वस्य चानुपपत्तेः ।
तस्मात् तेषु दर्भेषु पिण्डदानं यैश्च पितृतर्पणं कृतं तेषां कर्मा-
न्तरेषु त्याज्यत्वमुच्यते, न तत्तत्कर्मस्वपि त्याज्यत्वमुच्यते । तथा
सति दर्भेषु पिण्डदानस्य दर्भैः पितृतर्पणस्य चोपदेशः प्रमत्तगीतं
स्यात् । एतस्मादवगम्यते, एकत्र विनियुक्तानामपि दर्भाणामन्यत्र
विनियोगोऽस्तीति । तथाच गृह्यपरिशिष्टम्—

“दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः” ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

रिक्तास्तु विनियुक्ता अपि विनियोज्याः । तथाच गृह्यपरि-
शिष्टम्—

“दर्भाः कृष्णाजिनं मत्वा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनःपुनः” ॥

इति । यातयामं जीर्णं, तत् यत्र भवति तदयातयामं सर्वोर्थं
कार्यत्तममिति यावत् । अत्र मरीच्युक्तो विशेषः—

“मासे नभस्यमावस्या तस्यां दर्भाच्चयोमतः ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनःपुनः” ॥

इति ॥ ४ ॥

प्रभा ।

इति । मरीचिः—

“मासे नभस्यमावस्या तस्यां दर्भचयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः” ॥

इति । एतस्माद्द्वचनात् आवणामावस्यायामाहृतानामेव
दर्भाणामयातयामतया पुनः पुनर्विनियोज्यत्वमिति बहुमम्भता
व्यवस्था । केचित्तु गृह्यपरिशिष्टवचनात् सामान्यत एव दर्भाणा-
मयातयामत्वम् । मरीचिवचनन्तु—

“कदाचिन्नाहरेद्विद्वान् प्रसुप्ते केशवे कुशान् ।

अभावे तु समुद्धृत्य परेऽहनि विवर्जयेत्” ॥

इत्यस्यापवादकमित्याहुः । लघुहारीतस्त्वन्येषामपि केषाञ्चि-
द्दर्भाणां परिवर्जनमाह । तदुच्यते—

दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।
पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विशेषान्तरमाह —

पार्वणे वसिष्ठोक्ते देवार्थश्चाहे देवान् परिचरन् दक्षिणजानुपातनं कुर्यात् । पितॄन् पुनस्तदर्थश्चाहकरणे परिचरन् वामं जानु पातयेदिति ॥ ५ ॥

प्रभा ।

“चितौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणामनपिण्डेषु षड्दर्भान् परिवर्जयेत्” ॥

इति । तथा तस्यैव —

“पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।
मूत्रोच्छिष्टैर्धृता ये च त्यागस्तेषां विधीयते ॥
नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ।

पवित्रांस्तान् विजानीयात् यथा कायस्तथा कुशाः” ॥

इति । यैः कृतं पितृतर्पणमित्यभिधानात् यैर्देवतादितर्पणं कृतं तैः पितृतर्पणकरणे त्वदोषः । नीवीमध्ये चेति वचनं मूत्रोच्छिष्टैर्धृता ये चेत्यस्यापवादकम् । मूत्रोच्छिष्टैर्धृता ये चेत्यत्र मूत्रोच्छिष्टप्रलेपे चेति क्वचित् पाठः ॥ ४ ॥

दक्षिणमिति । पार्वणे देवं कर्म कुर्वन् दक्षिणं जानु पातयेत् भूमौ स्थापयेत् । पित्रं कर्म कुर्वन् सव्यं जानु पातयेत् ।

निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित्
 सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनप्यत्र देववत् ॥ ६ ॥
 पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।
 गोचनामभिरामन्वा पितृनर्घ्यं प्रदापयेत् ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अत्र वामजानुपातनं क्वचिदपि नास्ति । किं तर्हि, पितृभ्य
 देववत् परिचरेत्, मदा यावत्प्रयोगमित्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वमासने कुशदानमुक्तं, तत्पितृनुद्दिश्य दातव्यं न ब्राह्मणा-
 नित्याह —

इति — ऋजुनैव हि पाणिनेत्युक्तप्रकारेण, पितृभ्यो दत्तेषु

प्रभा ।

सदाशब्देन पितृकर्मान्तःपातिनि दैवकर्मण्यपि दक्षिणजानु-
 पातमुपदिशति ॥ ५ ॥

प्रासङ्गिकमभिधाय प्रकृतमाह निपात इति । अत्रेति परा-
 चीनं पूर्ववत्प्राप्तनुषज्यते । अत्राभ्युदयिकश्राद्धे क्वचिदपि पितृ-
 कर्मण्यपि सव्यजानुपातो न कर्त्तव्यः । किन्तु अत्र पितृनपि
 भक्त्या देववत् परिचरेत् । पितृकर्मापि दक्षिणजानुपातेनात्र
 कर्त्तव्यमित्यर्थः । सदेति प्रयोगपरिसमाप्तिपर्यन्तमेवं कर्त्तव्य-
 मित्युपदिशति ॥ ६ ॥

ब्राह्मणानुपवेश्य ऋजुनैव पाणिना कुशान् दद्यादित्युक्तम् ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

कुशेषु, तान् ब्राह्मणानुपवेश्य गोत्रनामभिः सम्बोध्य पितृनर्घा-
मर्घापात्रस्थजलादि दापयेत् दद्यादित्यर्थः । तेन सम्बोधनान्तेन
गोत्रनामनी उच्चार्ये इत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

प्रभा ।

कुशदानप्रकारमाह पितृभ्य इति । पार्श्वेण पितृभ्यः स्वधेत्यनेन
अत्र तु नमःपदादिना दत्तेषु कुशेषु तान् ब्राह्मणानुपवेश्य गोत्र-
नामभिः पितृनामन्त्रा संबोध्य अर्घ्यं प्रदापयेत् दद्यात् । स्वार्थे
णिच् । पितृणां बहुत्वात् गोत्रनामभिरिति बहुवचनम् । पित्रादि-
संबन्धिपदोल्लेखसंग्रहार्थं वा । तदत्र पितृभ्य इति दत्तेषु इति
सुस्पष्टमभिधानात् कुशदानमतिक्रम्यार्घ्यदाने गोत्रनामभिरामन्त्र-
णोपदेशाच्च पितृभ्य इत्यनेनैव कुशा देया नात्र गोत्रनामभिरा-
मन्त्रणम् । तथा च व्यासः —

“चतुर्थी चासने नित्यं सङ्कल्पे च विधीयते ।

प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता संबुद्धिमपरि जगुः” ॥

इति नित्यमासनदाने चतुर्थीमाह । तदिदं वाक्यं छान्दोगा-
नामध्यादरणीयम् । तेषां हि तर्पणे प्रथमाऽनुशिष्यते सम्बुद्धिश्चान्ये-
षाम् । यत्तु नारायणीपाध्यायेन व्याख्यातम्, इति ऋजुनैव हि
पाणिना इत्युक्तप्रकारेण पितृभ्यो दत्तेषु कुशेषु इति । तदसङ्ग-
तम् । इतिशब्दस्यानर्थकत्वापत्तेः । पितृभ्य इत्यस्य चानतिप्रयो-
जनतापत्तेः । पितृभ्यो हि श्राद्धं दीयते । त्यागवाक्यप्रकारोप-

प्रभा ।

देशपरत्वे त्वस्य न किमप्यनर्थकम् । यथाश्रुतार्थपरित्यागे
मानाभावाच्च । शब्दस्य श्रवणमात्रात् योऽर्थोऽवगम्यते स श्रुत्या-
ऽवगम्यते इति हि शास्त्रतात्पर्यविदो वदन्ति । स चार्थो न
युज्यते विना कारणमुत्सृष्टम् । श्रुतबलवत्त्वात् । एतेन, इति
इत्यनेन गोत्रनामभिरामन्त्र इति प्रक्रंस्यमानप्रकारेण पितृभ्यो-
दत्तेषु कुशेषु इति तत्त्वकृतां व्याख्यानमप्यसङ्गतं वेदितव्यम् ।
इतिशब्दस्य प्रक्रंस्यमानपरामर्शकत्वस्यादृष्टचरत्वाच्च । तथा
स्नानसूत्रपरिशिष्टम् —

“गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति ॥

सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरक्षय्यकाले च कर्त्ता एवं न मुह्यति ॥

शर्मन्त्रध्यादिके कार्य्ये शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मणोऽक्षय्यकाले च कर्त्ता एवं न मुह्यति” ॥

इति । तदत्र शर्मन्त्रध्यादिके कार्य्ये इत्युपसंहृतत्वात्
पूर्ववचनद्वयोक्तस्य सर्व्वत्र पदस्यापि अर्ध्यादिके कार्य्ये सर्व्वत्रे-
त्यर्थपर्य्यवसानादर्थदानात् पूर्वं कुशासनदाने गोत्राद्युल्लेखो-
नास्तीत्युक्तं भवति । सामान्यस्य विशेषेतरपरत्वञ्च स्थितमेव ।
तदेवं पितृभ्य इति दत्तेषु इत्यस्य यथाश्रुतार्थपरित्यागेनाश्लिष्टार्था-
न्तरकल्पनायां न केवलं प्रमाणाभावः, किन्तु प्रमाणविरोधो-
ऽपीत्यवधेयम् ॥ ७ ॥

नात्रापसव्यकरणं न पितॄं तीर्थमिष्यते ।

पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत् ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विशेषान्तरमाह—

पार्वणवत् नात्र प्राचीनावीतित्वकरणं न च पितॄं तीर्थं जल-
गन्धादिदानाय मुनिभिरिष्यते । किं तर्हि, अर्घ्यपात्राणां जलेन
पूरणं, आदिशब्दात्तत्रैव गन्धादिदानं, बहुवचनादन्नोत्सर्गादि
यावदेव पितॄं कर्म्म, दैवेनैव तीर्थेन कुर्यात् । एवकारः,

“नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम् ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित्प्राजापतेः” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणोक्तप्राजापत्यतीर्थव्यावृत्त्यर्थः । उपवीतित्वम-
प्यत्र कर्त्तव्यम् । यथा ब्रह्मपुराणम्—

“तिलार्थं तत्र विकिरेत्प्रशस्ताश्च तथा यवान् ।

सर्वं यज्ञीपवीती तु न कुर्यात् अपसव्यकम्” ॥

कारयेदित्यादिप्रयोजकनिर्द्देशस्तु परोपदेशपक्षे अन्यद्वाराऽपि पार्वण-

प्रभा ।

नात्रेति । पार्वणवदपसव्यकरणं पितॄं तीर्थञ्चात्राभ्युदयिके
मुनिभिर्नेष्यते । अर्घ्यपात्राणां जलेन गन्धादिना च पूरणम्,
आदिशब्दादन्यदपि सर्वं पितृकृत्यं दैवेनैव तीर्थेन कुर्यात् ।
अपसव्यकरणनिषेधात् उपवीतिनैव सर्वं करणीयमिति पर्थ्यव-
स्यति । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राऽद्यपविवक्तान् ।
कृत्वाऽर्घ्यं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्याच दीयते ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

वत् वृद्धियाहं कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टवत् स्वयं कर्त्तव्यतानियम इत्येतदर्थः ।
तथाऽत्र न वामोपचारः किन्तु दक्षिणोपचारः । यथा शातातपः—

“पूर्वाङ्गे दैविकं कार्यं श्राद्धमभ्युदयार्थकम् ।

मथ्येन चोपवीतेन ऋजुदर्भैश्च धीमता” ॥

मथ्येन दक्षिणोपचारेण । अतएव कात्यायनः । “अथाभ्युदयिकं
प्रदक्षिणमुपचारः” । गोभिलश्चाह—“अथाभ्युदयिके श्राद्धे युग्मा-
नाशयेत् । प्रदक्षिणमुपचारः” इति ॥ ८ ॥

अर्घ्यप्रदाने पार्वणात् विशेषमाह—

युग्मान् पितृब्राह्मणान् ज्येष्ठोत्तरकरान् ज्येष्ठस्य प्रथमोपवेशितस्य

प्रभा ।

“तिलाद्यं तत्र विकिरेत् प्रशस्तांश्च तथा यवान् ।

सर्वं यन्नोपवीती तु न कुर्यादपसव्यकम्” ॥

इति । उक्तञ्च—

“सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनप्यत्र देववत्” ।

इति । अस्मादवगम्यते नात्र वामोपचारः कर्त्तव्यः किन्तु
दक्षिणोपचार इति । तथा च श्राद्धकल्पः । “आभ्युदयिके श्राद्धे
युग्मानाशयेत् प्रदक्षिणमुपचारः” इति ॥ ८ ॥

अर्घ्यप्रदाने विशेषमाह ज्येष्ठोत्तरकरानिति । ज्येष्ठस्य पंक्ति-

परिशिष्टप्रकाशः ।

कर उपरि येषां ते तथा, कराग्रे पवित्राग्रं येषां ते कराग्राऽग्र-
पवित्रकाः । तांस्तथाविधान् कृत्वा अर्घ्यपात्रस्थजलपुष्पादि तद्वस्ते
दातव्यम् । न तु यथा पार्वणे एकस्य पितृब्राह्मणस्य हस्ते, तथा
पितामहस्य, तथाऽपरस्य प्रपितामहस्य दीयते तथाऽवेति ॥ ८ ॥

प्रभा ।

श्रेष्ठस्य उत्तरः उपरि स्थितः करो येषां, ज्येष्ठस्य करोपरि करो-
येषामिति वा । येषां करोपरि ज्येष्ठस्य कर इत्युभयत्रापि
तुल्योऽर्थः । अन्येषां ब्राह्मणां करस्योपरि ज्येष्ठस्य करः
स्थापयितव्य इति तात्पर्यम् । कराग्राग्रपवित्रकान्, कराग्रे
अग्रपवित्रं पवित्राग्रं येषां, तथाविधान् कृत्वाऽर्घ्यं दातव्यम् ।
अत्राभ्युदयिके एकैकस्य ब्राह्मणस्य हस्ते न दीयते । पार्वणे
हि “एकैकस्यैकेकेन ददाति” इति आहकल्पे पित्रादिप्रत्येक-
ब्राह्मणहस्तेऽर्घदानमुक्तम् । अत्र तथा न कर्तव्यम् । किन्तु पितृ-
पितामहप्रपितामहब्राह्मणानां करान् मिलितान् कृत्वा तदुपरि
अर्घदानं कर्तव्यमित्ययमत्र विशेषः । ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्म-
नित्युपक्रमात् नैकैकस्यात्र दीयते इत्युपसंहाराच्च तथा प्रतीतः ।
अथथा ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मानित्यनेन बहूनां युग्मानां ज्येष्ठोत्तर-
करत्वलाभात् नैकैकस्यात्र दीयते इत्यनर्थकं स्यात् । तस्मादय-
मेवात्र विशेषः । कराग्राग्रपवित्रकत्वन्तु न विशेष इति पार्वणे-
ऽप्यतद्विशिष्टम् । यद्यपि पार्वणे कराग्राग्रपवित्रकत्वं न विहितं,
तथाप्येतेन लिङ्गेन तत्र तद्विधिरनुमातव्यः । यथाहुः—

अनन्तगर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुतचित् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पवित्रं व्याकरोति—

कुशस्य पत्रद्वयं अनन्तगर्भशून्यं साग्रं प्रादेशप्रमाणं सर्वत्र पवित्रं
ज्ञेयं, न तु प्रकृतं अर्घ्यपात्रमात्रे ॥ १० ॥

प्रभा ।

“लिङ्गादपि विधिज्ञेयो दर्भेषु विकिरो यथा” ।

ज्येष्ठोत्तरकरत्वन्तु तत्र न शक्यमनुमातुम् । “एकैकस्यैकैकेन
ददाति” इत्यनेन विरोधात् । किञ्च पार्वणे दक्षिणाग्रत्वमपि
पवित्राणां न विहितं, किन्तु तत्र कुशानां दक्षिणाग्राणां दानदर्श-
नात् पवित्राणामपि तथा दानं कल्पनीयमिति भवतां सिद्धान्तः ।
एवञ्चान्तरङ्गत्वादाभ्युदयिके दृष्टं कराग्राग्रपवित्रकत्वमेव कल्प-
ताम् । विकृतौ दर्शनादपि सत्यामाकाङ्क्षायां प्रकृतौ कल्प-
नाया दृष्टत्वात् । विकृतौ सत्रे षोडशर्त्विजां गोशतदक्षिणाया-
विभागस्याभिधानात् प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे अनुक्तोऽपि षोडशर्त्विजां
द्वादशशतगोदक्षिणाविभागो यथा कल्पते, तथैवात्रापि कल्प-
यितुमुचितमित्यस्तु किं विस्तरेण ॥ ६ ॥

कराग्राग्रपवित्रकानित्युक्तम् । तत्र किं नाम पवित्रमित्य-
पेक्षायामाह अनन्तगर्भिणमिति । अनन्तगर्भिणमिति मत्वर्थीय-
इत्यप्रत्ययः । अस्तत्रत्तिकुशान्तररहितमग्रसहितं प्रादेशप्रमाणं

एतदेव हि पिञ्चूल्यालक्षणं समुदाहृतम् ।

आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अथ सीमन्तमूर्द्धमुन्नयति भूरिति दर्भपिञ्चूलीभिरेव प्रथममित्यत्र, अन्यत्र च चूडाकरणे, एकविंशतिदर्भपिञ्चूल्या इति सूत्रोक्तदर्भपिञ्चूल्या अपि एतदेव लक्षणमाचार्येणोक्तम् । तत एव वह्निषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते इति सूत्रोक्तमाज्योत्पवनार्थं यत्पवित्रं, तदप्येतावत्संख्यमेव । न तु द्विवचननिर्देशात् द्विदलद्वयरूपम् । द्विवचनं तु कुशजातिवचनस्य पवित्रशब्दस्य दलद्वये प्रयोगात् ॥ ११ ॥

प्रभा ।

कुशदलद्वयं सर्वत्र पवित्रं विज्ञेयम् । यत्र कुत्रचिदित्यनेन व्याख्यवर्गतेः यत्र यत्र पवित्रशब्दः प्रयुज्यते, तत्र तत्रायमर्थो बोद्धव्य इत्युक्तं भवति ॥ १० ॥

एतदेव हीति । पिञ्चूल्या अपि एतदेव लक्षणं मुनिभिरुदाहृतम् । पवित्रपिञ्चूल्योवेकार्थतैत्यर्थः । एतेन, अथ सीमन्तमूर्द्धमुन्नयति भूरिति दर्भपिञ्चूलीभिरेव प्रथममित्यादि सीमन्तकरणप्रकरणीयगोभिलसूत्रे, तथा चूडाकरणे, एकविंशतिदर्भपिञ्चूल्या इति सूत्रे च यः पिञ्चूलीशब्दः प्रयुक्तस्तस्यार्थः स्पष्टीकृतः । आज्यस्योत्पवनार्थं यत् पवित्रं, तदप्येतत्परिमाणमेव नातोऽधिकम् । एतेन, ततएव वह्निषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते इति गोभिलसूत्रे पवित्रे इति द्विवचननिर्देशेऽपि न तत्र विशिष्टद्विदलरूपपवित्रस्य द्वित्वं प्रत्येतव्यम् । तथात्वे प्रादेशमात्रे इत्यस्या-

एतत्प्रमाणाभेवैके कौशीमेवार्द्रमञ्जरीम् ।

शुष्कां वा शीर्णकुसुमां पिञ्जलीं परिचक्षते ॥ १२ ॥

पित्रामन्वानुद्रवणे* आत्मात्मने अवेक्षणे† ।

अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासिऽन्तभाषणे ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

एके पूज्याः प्रादेशप्रमाणाभिव कुशमयीं आर्द्रमञ्जरीं शुष्कां वा भ्रष्टपुष्पां पिञ्जलीमाहुः । इयञ्च हरितावै सपिञ्जला इत्यत्र ग्राह्या, अन्यत्र तु पवितरूपैवेति ॥ १२ ॥

पित्रामन्वोच्चारणे, यज्ञादौ विहिते हृदयस्पर्शे, ऽवेक्षणे तस्यैव

प्रभा ।

नर्थकत्वापत्तेः । सूत्रे तु पवितरशब्दस्य पवितरघटकदले लक्षणा इत्युक्तं भवति । तत्र दललक्षणा तु, पवितरे स्थो वैष्णव्यावित्यादि-मन्त्रे तथा दर्शनात् । पवितरमित्येकवचनन्तु अच्छिद्रेण पवित्रे-णेत्यादिमन्त्रे एकवचनप्रयोगादितिभावः । सौत्रः पवितरशब्दः कुशजातिमात्रवचनो वा ॥ ११ ॥

एतत्प्रमाणाभिति । अन्ये आचर्याः प्रादेशप्रमाणां कौशीमार्द्रमञ्जरीं शुष्कां वा च्युतकुसुमां पिञ्जलीमाहुः । इयञ्च हरिता वै सपिञ्जला इत्यत्र ग्राह्या इति नारायणीपाध्यायाः ॥ १२ ॥

पित्रामन्त्रेति । माज्जरिति च । पित्रामन्त्रस्थानुद्रवणे समु-

* पित्रामन्वानुहरणे, इति क पुस्तके पाठः ।

† आत्मात्मनेऽधमेक्षणे, इति ख पुस्तके पाठः ।

माज्जारिमूषिकस्पर्शं आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।

निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् ॥१४॥

द्वितीयः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

यज्ञादौ विहिते, अधोवायुसमुत्सर्गे नोर्द्धमुद्गारे, महति हासे न तु स्मिते । आक्रुष्टे परुषभाषणे, क्रोधोत्पत्तौ भाषणं विनापि मनसा, एतेषु निमित्तेषु सर्वत्र कर्मकरणकाले जलं स्पृशेत् न त्वाचामेत् । अन्यन्निगदव्याख्यातम् । पित्रमन्त्रानुद्गवणे इत्युपलक्षणम् । अतएव योगियाज्ञवल्करः—

“रीद्रपितृमासुरान्मन्त्रांस्तथाचैवाभिचारिकान् ।

व्याहृत्यालभ्य चात्मानं अपः स्पृष्ट्वाऽन्यदाचरेत् ॥१३॥१४॥

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

प्रभा ।

चारणे । पित्रमन्त्रानुद्गरे इति पाठेऽपि तथैवार्थः । आत्मात्मभे हृदयस्पर्शं । आत्मनोऽमूर्त्तत्वात् स्थानिना स्थानं लक्ष्यते । अधमेक्षणे चण्डालादिदर्शने । अवेक्षणे इति पाठे अवेक्षणं हृदयस्यैव आत्मभोऽवेक्षणञ्च हृदयस्य यज्ञादौ यद्विहितं तस्मिन्निति परिशिष्टप्रकाशः ।

अधोवायुसमुत्सर्गे नोद्गारे । प्रहासे उच्चैर्हास्ये न स्मिते । माज्जारस्य मूषिकस्य च स्पर्शं । आक्रुष्टे इति भावे निष्ठा ।

प्रभा ।

परुषभाषणे । क्रोधसम्भवे परुषभाषणं विनापि । एषु निमित्तेषु,
सर्व्वंस्त्विति करणादन्येष्वप्येवंविधेषु निमित्तेषु जातेषु कर्म
कुर्व्वानो जलं सृशेत् न त्वाचामेत् । यदाह योगियाज्ञवल्करः—

“रौद्रपित्रासुरान्मन्त्रांस्तथाचैवाभिचारिकान् ।

व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपः सृष्ट्वाऽन्यदाचरेत्” ॥

इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ।

तृतीयः खण्डः ।

अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम् ।
अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चाऽयथा क्रिया ॥ १ ॥
स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयन्तु यः ।
कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अकरणं परशाखोक्तकरणं विहितेतरप्रकारेण क्रमान्तरादिना
करणं, त्रिविधैव कर्मणामक्रिया, निष्फलत्वात् ॥ १ ॥

परोक्तेत्यत्र विशेषमाह—

स्वशाखोक्तश्राद्धादिकमुत्सृज्य पारशाखिकं स्वशाखोक्तविपरीतं यः
कर्तुमिच्छति शास्त्रीयज्ञानविपरीतज्ञानवान् । तस्य यत्कृतं
तन्निष्फलम् ॥ २ ॥

प्रभा ।

कुशासनार्घ्यदानादौ श्राद्धेतिकर्तव्यतायां प्रायः सर्वैरेवा-
चार्यैरन्योऽन्यश्च प्रकार, उपदिष्टः । स च तदीयैरेव कर्तव्यो-
न त्वन्यैः । अन्यस्य त्वन्योक्तकरणमक्रियैवेत्याह अक्रियेति । कर्म-
करणशीलानां कर्मण्यधिकुर्वाणानां त्रिविधा अक्रिया मुनिभिः
कथिता, अकरणं परोक्तकरणमथथाकरणञ्चेति । अथथाकरणञ्च
पौर्वापर्यविपर्ययासेनानुष्ठानम् ॥ १ ॥

स्वशाखाश्रयमिति । यस्तावत् स्वशाखोक्तस्य प्रयोगस्यान्तरा-

यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि यत् * ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

स्वशाखायां यत् नोक्तं परशाखोक्तं, यथा छन्दोगानां याजुर्वेदिक-
मग्निहोत्रम् । यद्वा स्वशाखोक्तस्याकाङ्क्षापूरकत्वेन स्वरूपतो वा
अविरोधि । यथा मनुनोक्तस्य—

“मेखलामजिनन्दणमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्” ॥

इत्यस्य मन्त्राकाङ्क्षापूरकं गृह्यान्तरे मन्त्राभिधानं तदर्थं चैः
कर्त्तव्यमेव । पौराणिकादि तु साधारणत्वान्न पारक्यमिति तदपि

प्रभा ।

न्तरा परोक्तमनुतिष्ठति । तस्य तावदसावक्रियेत्युक्तम् । यस्तु
पुनर्दुर्बुद्धिः स्वशाखाश्रयं प्रयोगमुत्सृज्य अद्वाजाडादिना परशाखा-
श्रयं प्रयोगं चिकीर्षति, तस्य यत् कृतं तन्निष्फलम् । तस्येति
शैषिकी षष्ठी । तुशब्देन पूर्वस्मादस्य भेदं प्रज्ञापयति ॥ २ ॥

यन्नाम्नातमिति । यत् स्वशाखायां नाम्नातं, तत्परोक्तमपि
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयं यदि स्वशाखया न विरुध्यते । तत्र दृष्टान्तः
अग्निहोत्रादिकर्मवदिति । अग्निहोत्रं किल छन्दोगशाखायां
नाम्नायते, किन्तु छन्दोगैरप्यध्वर्युशाखापरिपठितं तदनुष्ठीयते ।

अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । प्रथमश्लोके तावत् परोक्तकरण-

* पारक्यमविरोधि यत् इति, परोक्तमविरोधि च, इति च पाठौ ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

स्वशास्त्रोक्तादधिकमनुष्ठेयमेव । यथा देवताभ्य इति मन्त्रजपादि ।
यत्तु गृह्यपरिशिष्टोक्तम् ।

“बह्व्यं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।

तस्मै तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वः कृतो भवेत्” ॥

तस्माधारणानां परोक्तानाञ्च नावश्यमनुष्ठानमित्येवंपरम् । न तु
स्वगृह्योक्तमात्रमेवानुष्ठेयमिति तस्यार्थः । गृह्यानुक्तानां साधार-
णानां उपदेशानर्थक्यापत्तेः । शाखान्तराधिकरणविरोधाच्च ॥ ३ ॥

प्रभा ।

मक्रियेत्युक्तम् । द्वितीयश्लोकेन स्वशास्त्रोक्तं प्रयोगमुपेक्ष्य पर-
शास्त्रोक्तप्रयोगस्यानुष्ठानं निषिद्धम् । तृतीयेन तु यत् स्वशाखायां
नोच्यते, अविरोधं तत् परोक्तमप्यनुष्ठेयमित्युपदिष्टम् । तत्र
स्वशाखाश्रयमित्यनेन स्वशास्त्रोक्तप्रयोगपरित्यागेन परशास्त्रोक्त-
प्रयोगानुष्ठानस्य निन्दितत्वात्परोक्ता चेत्यनेन स्वशास्त्रोक्तप्रयोगा-
नुष्ठानकाले परोक्तस्यानुष्ठानमक्रियेत्युच्यते । एवञ्च स्वशास्त्रोक्तस्य
प्रयोगस्यान्तराऽन्तरा परोक्तानुष्ठानं न कर्त्तव्यमिति तस्यार्थः ।
अन्यथाऽनर्थकत्वापत्तेः । तच्चेदं स्वशास्त्रोक्तप्रयोगस्यान्तराऽन्तरा
परशास्त्रोक्तस्यानुष्ठानं श्रौतेषु न शक्यते निषेद्धम् । होत्रादि-
तत्तच्छाखासु तेषां तेषामेकैकेषामिव कर्म्मोपदेशात् । होत्रुद्गात्र-
ध्वर्युप्रभृतिभिश्च विभिन्नशाखिभिः ऋत्विग्भिर्यज्ञनिष्पत्तेः । तथाच
होता वषट् करोति अध्वर्युर्जहोति उद्गाता चोद्गायतीत्यादिकं
तत्र तत्र विहितम् । तस्मात् परिशिष्यात् स्वगृह्योक्तप्रयोगस्या-

प्रभा ।

न्तराऽन्तरा परोक्तस्यानुष्ठानमक्रियोक्तमिति वक्तव्यम् । तथाच
श्राद्धभाष्ये नीलाम्बरधृतं गृह्यपरिशिष्टम्—

“प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि न समुच्चीयते परैः ।

प्रयोगशास्त्रताहानिरनारम्भविधानतः ॥

बह्वल्यं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सञ्चः कृतो भवेत् ॥

श्रीतेषु सर्वशास्त्रोक्तं सर्वस्यैव यथोचितम् ।

स्मात्तं साधारणं तेषु ग्राह्यं श्रीतेषु कर्मसु” ॥

इति । तथा गृह्यासंग्रहः—

“आत्मतन्त्रेषु यन्नोक्तं तत् कुर्यात् पारतन्त्रिकम् ।

विशेषाः खलु सामान्या ये चीक्ता वेदवादिभिः ॥

जनो वाऽतिरिक्तो वा यः स्वशास्त्रोक्तमाचरेत् ।

तेन सन्तनुयात् यन्नं न कुर्यात् पारतन्त्रिकम् ॥

यः स्वशास्त्रोक्तमुत्सृज्य परशास्त्रोक्तमाचरेत् ।

अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्धे तमसि मज्जति” ॥

इति । तदिदं तत्रभवतो गोभिलपुत्रस्य वचनत्रयं कात्यायन-
समानार्थम् । तत्र प्रथमवचनं यन्नाम्नातमित्यनेन, द्वितीयवचनं
परोक्ता चेत्यनेन, तृतीयवचनं स्वशास्त्राश्रयमुत्सृज्येत्यनेन समाना-
र्थम् । अपि चाहुः—

“प्रयोगः सूत्रकारोक्तो न समुच्चयमर्हति ।

समुच्चये यतस्तस्य न निष्पत्तिर्न च क्रमः” ॥

प्रभा ।

इति । न च परोक्तगुणानुपसंहारे शास्त्रान्तराधिकरणन्याय-
विरोध इति वाच्यम् । तन्न्यायस्य श्रौतविषयत्वात् । वाचनिके-
ऽर्थे न्यायानवताराच्च । किञ्च नाम्नोऽभेदेऽपि यथासम्भवं रूपभेदा-
दिभ्यः तस्य तस्य कर्मान्तरत्वमेवेति कुत्र कस्य गुणोपसंहारः ।
न हि कर्मान्तरे कर्मान्तरगुणानामुपसंहारः शास्त्रानुमतः ।
अतएव—

“नैकस्मिन् कर्मणि तते कर्मान्यत्तायते यतः” ।

इत्यनेन वैश्वदेववलिकर्मणोः सामान्ययोः विशेषीक्ताभ्यां ताभ्यां
कर्मान्तरत्वं स्वयमेव वक्ष्यति । यच्च पुराणोक्तं साधारणं, तत्
यद्यपि न पारक्यं, तथापि स्वशास्त्रीकप्रयोगे न तस्य गुणोपसंहारः ।
तस्य कर्मान्तरत्वात् कर्मान्तरे च कर्मान्तरगुणानामुपसंहारा
योगात् । पूर्वोक्तगृह्यपरिशिष्टे अनारभविधानादन्यैर्गृह्यादेः समु-
च्चयनिषेधाच्च । किन्तु स्वशास्त्रीकप्रयोगानुष्ठानानन्तरं फलभूय-
स्वार्थमिच्छया तस्याप्यनुष्ठानं भवेदित्यपि वैश्वदेववलिकर्मणोः
त्रयमेव वक्ष्यति । अनारभविधानैः समुच्चयेऽप्येषैव गतिः । तेषा-
नुष्ठाने फलभूयस्वमननुष्ठानेऽपि गृह्योक्तमात्रस्यानुष्ठानात् फल-
सिद्धिः । तथाचोक्तं, बह्वल्यं वा स्वगृह्योक्तमित्यादि । मदन-
गारिजातेऽप्युक्तम् । असमर्थश्चेत् स्वगृह्योक्तमात्रमेव करोति
भावतैव तस्य शास्त्रार्थसिद्धेरुक्त्वात्, इति । तस्मात् श्रौतेषु
गारशाखिकं कर्त्तव्यं, गृह्योक्तेषु तन्न कर्त्तव्यम् । अनारभ्य
वेहितन्तु गृह्योक्तेऽपि प्रयोगे कर्त्तव्यं, परमेषामकरणेऽपि

प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदिमोहात्कथञ्चन ।

यतस्तदन्यथाभूतं ततएव समापयेत् ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

देवादयथा क्रियायां यत्कर्त्तव्यं, तदाह—

प्रवृत्तं प्रारब्धं यत्कर्म, करणे सत्येवान्यथा क्रमान्यत्वेन कुर्यात् । तत्र यस्मात्पदार्थादारभ्य यत्कर्मन्यथाजातं ततएवारभ्य पुनर्यथोक्त-
प्रकारेण कुर्यात् । यथा गन्धोत्सर्गगन्धदानयोः क्रमान्यत्वेनानुष्ठाने-
ऽन्यथा करणकाले ज्ञातयोस्तत आरभ्य पुनरनुष्ठानम् ॥ ४ ॥

प्रभा ।

गृह्योक्तमात्रकरणात् फलसिद्धिः, अनारभ्यविहितानां करणे तु फलातिशयः । सामान्यस्तु प्रयोगः स्वशास्त्रोक्तप्रयोगात् परत-
इच्छया कर्त्तव्यः । तत्रापि फलभूमा बोद्धव्यः ॥ ३ ॥

प्रारब्धस्य कर्मणो देवादयथाकरणे यत् कर्त्तव्यं, तदभिधीयते प्रवृत्तमिति । प्रारब्धं कर्म मोहात् कथञ्चन यदन्यथा कुर्यात्, तदा, समाप्ते यदि जानीयादिति परतः करणादसमाप्ते कर्मणि प्रयोगमध्ये तस्यान्यथा करणस्य ज्ञाने यस्मात् पदार्थादारभ्य तत् कर्मन्यथा भूतं, तस्मादेव पदार्थादारभ्य तत् कर्म समापयेत् न तूपक्रमादारभ्य । अन्यथाकरणमत्राकरणं पौर्वापर्यविपर्ययेण करणञ्च । यथा श्राद्धे कुशासनदानादीनां कस्यचिदकरणे क्रमविपर्ययेन वा करणे प्रधाननिष्पत्तेः पूर्वं ज्ञाते यस्मात् पदार्थादारभ्यान्यथा करणं वृत्तं, तस्मात् पदार्थादारभ्य

प्रभा ।

पुनस्तत् करणीयम् । यथा वा षोडशश्राद्धानां कस्याप्यकरणे सपिण्डीकरणात् पूर्वं तज्ज्ञाने यत् श्राद्धं न कृतं तस्मादारभ्य पुनः करणीयम् । माससाध्यदर्शपौर्णमासवत् सहस्रसंवत्सरसत्रादिवच्च संवत्सरसाध्यं षोडशश्राद्धमध्येकं कर्म । तच्चैतदाद्यश्राद्धे नोपक्रम्यते सपिण्डीकरणेन च समाप्यते । दर्शपौर्णमासादिवदेवानेकदिनसम्पाद्यः प्रयोगोऽपि तस्यैक एव ।

यच्च तत्त्वज्ञिरुक्तं, क्रमरूपाङ्गानुरोधेन प्रधानीभूतश्राद्धान्तराणामावृत्तेरयुक्तत्वात् यत् पतितं तदेव कर्त्तव्यमिति । तच्चिन्त्यम् । अनन्यगतेर्वचनात् । वाचनिके चार्थे न्यायानवतारात् । तथाचोक्तम् । किमिव हि वचनं न कुर्यात् नास्ति वचनस्यातिभार इति । यच्चापरमुक्तम् । प्रवृत्तमन्यथा कुर्यादिति वचनं प्रयोगमध्य एव सुकरत्वेन बोध्यमिति । तदपि प्रमाणविशेषाभावात् सुकरत्वस्य चाकिञ्चित्करत्वात् कल्पनामात्रम् । न च तावताऽपि निस्तारः । षोडशश्राद्धानामेककर्मत्वात् संवत्सरसम्पाद्यस्य तत्रयोगस्याप्येकत्वात् । फलजनकापूर्वक्यात् कर्मणोऽप्यैक्यमिति । तुल्यकक्षाणां षोडशश्राद्धानामेकतमासिद्धौ प्रधानापूर्वासिद्धेर्दर्शापूर्ववदिति च तैरेवोक्तम् । शरत्काले महापूजेत्येकवचनं श्रुतेरेकप्रयोगसाध्यत्वेनैककर्मतापन्नक्रियाकलापजन्यस्य वाक्यार्थीभूतनियोगस्यैक्याद्दर्शवन्न प्रत्येकं तत्त्वकर्मणां सङ्कल्पः कलिकापूर्वजनकत्वादैन्यदध्यादियागवदिति चोक्तं दुर्गोत्सवप्रकरणे । तस्मात् तस्मतेऽपि षोडशश्राद्धमेकमेव कर्म प्रयोगश्च

अमाप्ति यदि जानीयान्मथैतदयथाकृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यान्नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अन्यथा कृतयोस्तु प्रयोगमध्येऽज्ञाने यत्कर्तव्यं तदाह —

समाप्ते अन्यथा कृतेऽन्यथाकरणज्ञाने सति यत्पदार्थान्यथाकरणं जातं तमेव यथोक्तक्रमेण पुनः कुर्यात् । न तत आरभ्य सर्वं कर्मकाण्डम् । एतच्च पुनरनुष्ठानमविलम्बे सुकरत्वे च कर्तव्यम्* । यत्र तु विलम्बोदुःकरत्वं च तत्र विशुस्मरणमेव न त्वावृत्तिः । यथाऽकृतोत्सर्गस्यान्नस्य ब्राह्मणैर्भोजने पुनरन्नान्तरोत्पादनोत्सर्गे । अन्यथा ब्राह्मणोपरोधसहत्वबाधापत्तेरिति ॥ ५ ॥

प्रभा ।

तस्यैक इति सपिण्डीकरणात् पूर्वं कस्याप्यकरणस्मरणे तदादिश्राद्धानां पुनः करणं न शक्यते वारयितुमित्यास्तां विस्तरः ॥ ४ ॥

समाप्ते इति । कर्मणः समाप्तानन्तरमन्यथा करणज्ञाने यदन्यथा कृतं तावन्मात्रमेव करणीयं, न तु तदारभ्य सर्वं कर्मावर्तनीयम् । असमाप्ते कर्मण्यन्यथा करणस्मरणे तु कृतस्याप्यावृत्तिरनेनाऽपि दर्शिता । अन्यथा करणञ्चात्राकरणमेव न तु क्रमविपर्ययात् करणमपि । प्रधानस्य निष्पन्नत्वे क्रमविपर्ययात्-

* दृष्टव्यम्,— इति क ग पुस्तकयोः पाठः ।

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥६॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इदानीं देवादक्रियायां यत्कर्त्तव्यं तदाह —

प्रधानस्य कर्मणो गन्धादिदानादेर्यत्राकरणं उत्सर्गश्च तदङ्गभूतः
कृतस्तत्र पुनरङ्गानुष्ठानमहितं तत्कर्म कर्त्तव्यम् । अङ्गमात्रस्य
तत्सर्गस्याकरणे प्रधानस्य कृतस्य नावृत्तिर्नाप्यङ्गानुष्ठानम् ।
किन्तु तत्समाधानार्थम्—

“अज्ञानात् यदि वा मोहात्प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः” ॥

इति योगियाङ्गवल्कलोक्तमनुष्ठेयम् । एवं समाप्ते प्रयोगे अन्यथा-

प्रभा ।

स्याकिञ्चित्करत्वात् । पुनः कुर्यादिति पुनःशब्दो दशाहान्ते
पुनः क्रियेत्यादिवत् लेखशैली ।

“या नार्थकृतसीमन्ता प्रसूयेत कदाचन ।

अङ्गे निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति” ॥

इत्यादिवत् प्रतिप्रसवावद्योतको वा ॥ ५ ॥

तावन्मात्रकरणेऽपि विशेषमाह प्रधानस्येति । यत्राङ्गमात्रं
कृतं प्रधानन्तु न कृतं तत्राङ्गमहितं प्रधानं पुनः करणीयम् ।
यत्र तु प्रधानमात्रं कृतं न त्वङ्गं, तत्राङ्गानुरोधेन साङ्गस्य
प्रधानस्य नावृत्तिर्न वा तावन्मात्रस्याङ्गस्य करणम् । एतद्वचनार्थ-

मधुमध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।
गायत्रानन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

करणज्ञानेऽप्येतदेव समाधानमिति । अन्येतु तदङ्गस्य साङ्गप्रधान-
प्रयोगाङ्गस्य उपवीतित्वादेरकरणे न साङ्गप्रधानस्य कृतस्यावृत्तिः
नाप्युपवीतित्वादेः करणं, किन्तु विशुस्मरणमेव प्रायश्चित्त-
मित्याहुः ॥ ६ ॥

वसिष्ठोक्तादपरान् बहून् विशिषानाह—

वसिष्ठोक्तपार्वणे भोक्तुमिच्छतां आय्यत्वेन सम्बन्धि गायत्र्याः
पञ्चाङ्गवोयो मधुमध्वितित्रिर्जपो मधुवातेति मन्त्रसहितः, सोऽत्र
तन्मन्त्रं विना पठनीयः । एवञ्च भोजनकाले मन्त्रः पठनीय एव
पूर्वकाले निषेधात् ॥ ७ ॥

प्रभा ।

पर्यालोचनया पूर्ववचने अन्यथाकरणमकरणपर्यवसितमित्यव-
गम्यते । किन्तु तत्र कर्मणः सम्पूर्णत्वाद्यं विशुस्मरणं कर्त्तव्यम् ।

“अज्ञानाद् यदि वा मोहात् प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णे स्यादिति श्रुतिः” ॥

इति योगियाज्ञवल्करोक्तः ॥ ६ ॥

प्रासङ्गिकमभिधाय वसिष्ठोक्तपार्वणादाभ्युदयिके विशिषाने-
वाह मधुमध्वितीति । अशितुमिच्छतामिति संबन्धलक्षणा षष्ठी ।
तत्र वसिष्ठोक्तपार्वणे भोक्तुमिच्छतां ब्राह्मणानां आय्यतया

न चाश्रत्सु जपेद्ब्र कदाचित्पितृसंहिताम् ।

अन्य एव जपः कार्य्यः सोमसामादिकः शुभः ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

भुञ्जानेषु, यदा उ विश्वपतिः इत्यादिपितृसंहिताजपो यस्तत्र विहितः, सोऽत्र न कर्त्तव्यः । किन्तु तत्स्थानेऽन्य एव सोम-सामादिजपोमङ्गल्यः कार्य्य इति । तथाच कात्यायनः—
पित्रामन्त्रवर्जं जप इति ॥ ८ ॥

प्रभा ।

गायत्रानन्तरं मधुवार्तेति ऋक्त्रयजपानन्तरं मध्विति त्रिर्जपो-यो विहितः, सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः कार्य्यः । मधुमध्वित्यत्र प्रथमं मधुपदं मधुद्रव्यपरम् । तथाच मधुद्रव्यप्रकाशकस्य मधु-शब्दस्य तत्र यस्त्रिर्जप इति वदन्ति । वस्तुतस्तु प्रथमं मधुपदं मधुवार्तेत्यादिऋक्त्रयपरम् । “दृचसूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे” इति सूत्रकारवचनात् । द्वितीयं मधुपदञ्च स्वरूपपरम् । आहकल्पे मधु च त्रिर्जप्ता इत्येकस्मैव मधु-शब्दस्य त्रिर्जपाभिधानात् । तथाच मधुवार्तेति ऋक्त्रयजप-इदानीं न कर्त्तव्यः । अशितुमिच्छतामिति कारणात् भोजन-पूर्वकाल एव मधुमन्त्रजपोनिषिध्यते । भोजनकालादौ तु स कर्त्तव्य एव ॥ ७ ॥

न चाश्रत्सु । भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु पितृसंहिताजपो-

यस्तत्र प्रकारोऽन्नस्य तिलवद्यवत्तथा ।

उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र तृप्तेषु विपरीतकः ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पार्वणे उच्छिष्टसन्निधौ तृप्तेरनन्तरं यदन्नविकरणं तिलयुक्तं, तदत्र विपरीतं तृप्तेः पूर्वमित्यर्थः । तथा, स प्रकारोऽत्र यववद्यवयुक्तं यथा स्यात् तथा कार्यः ॥ ६ ॥

प्रभा ।

यस्तत्र विहितः, सोऽत्र कदाचिदपि न कर्त्तव्यः । किन्तु तस्मादन्य एव मङ्गल्यः सोमसामादिजपः कर्त्तव्यः । पितृसंहिता च “यदा उ विश्वपतिः सनादग्रेऽन्नमी मदन्तह्यभित्तिपृष्ठमक्रात्-समुद्रः कनिक्रन्तीति हे एषा पितृणा नाम संहिता” इति सामविधानब्राह्मणाक्ता बोद्धव्या । सोमसामानि च च्छन्दस्या-र्चिके समान्नातासु वृषा पवस्व धारया इत्यादिकासु बह्वीषु ऋत्तु गीयमानानि बह्वन्येव गेयगानि पठितानि ॥ ८ ॥

यस्तत्रेति । पार्वणे तृप्तेषु ब्राह्मणेषु उच्छिष्टसन्निधौ तिल-वत् यथा भवति तथा योऽन्नप्रकारो विहितः, सोऽत्र विपरीतकः यववद्यथा भवति तथा कर्त्तव्यः । विपरीत्यच्चात्र देवतीर्थप्रागग्र-कुशादियोगात् अतृप्तेषु ब्राह्मणेषु करणाद्वा । अन्नप्रकारोऽन्न-विकरणमग्निदग्धापिण्डदानमिति यदुच्यते ॥ ६ ॥

सम्पन्नमिति तृप्ताः स्थप्रश्नस्थाने विधीयते ।

सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्ननिवेदयेत् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पार्वणे तृप्ताः स्थेति यः प्रश्नः, तत्स्थाने सम्पन्नमिति वक्तव्यम् ।
प्रश्नानन्तरं सुसम्पन्नमिति ब्राह्मणैः प्रोक्ते शेषमन्नमप्यस्तीति
ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । तथाच कात्यायनः—सम्पन्नमिति
तृप्तिप्रश्नः ॥ १० ॥

प्रभा ।

सम्पन्नमितीति । पार्वणे तृप्ताः स्थ इति योज्यं प्रश्नस्तस्य
स्थाने अत्र सम्पन्नमिति प्रश्नो विधीयते क्रियते । कर्त्तव्य इति
यावत् । ब्राह्मणैः सुसम्पन्नमित्युत्तरे कथितं शेषमन्नं तान्
ज्ञापयेत् । कथं ज्ञापयेत् ? उच्यते । अन्नशेषैः किं क्रियतामिति
प्रष्टव्यम् । तैश्च इष्टैः सहोपभुज्यतामिति वक्तव्यम् । तथाच
ऋन्दोगापरत्त्वम् । “शेषमन्नमनुज्ञाप्यान्नशेषैः किं क्रियता-
मिष्टैः सहोपभुज्यतामिति” इति । इति अनेन प्रकारेणानु-
ज्ञाप्येत्यर्थः । यत्तु शेषमन्नं क्व देयमिति पृच्छेत् । इष्टभ्यो-
दीयतामिति प्रतिवचनम् ।

“स तानाह पुनः शेषं क्व देयञ्चान्नमित्यपि ।

इष्टेभ्यो दीयतामेतदिति संप्रवदन्ति ते” ॥

इति ब्रह्मपुराणादिति तत्त्वज्ञिरुक्तम् । तदयुक्तम् । ब्रह्मपुराण-
वचनस्यादिवराहकृतश्राद्धप्रयोगविषयत्वात् । ऋन्दोगानां स्व-

प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्रा पूर्व्ववत् ।

अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निस्तिलाः ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आद्यं पितरं अर्घादान इव सम्बोधनान्तनामगोत्राभ्यां निर्दिश्य
पूर्व्वग्रेषु स्तरणकुशेषु मूलदेशे अवनेनिक्ष्वेति तिलरहिता अपः
क्षिपेत् । अत्र च प्रागग्रता निस्तिलता च वसिष्ठोक्ताद्विशेषः ॥ ११ ॥

प्रभा ।

शाखाभेदेऽन्यथोपदेशाच्च । न हि तत्परित्यागिनादिवराहकृत-
आहुप्रयोगविषयं ब्रह्मपुराणवाक्यमादत्तुमुचितम् । शेषभोजन-
श्चैवं यजमानस्य न स्यात्, ब्रह्मपुराणे शेषस्येष्टेभ्यो दानोक्तेः ।
तथाच गृह्यादिविरोधः । शेषमन्नमस्तीति ब्राह्मणेभ्यो निवेदये-
दिति नारायणोपाध्यायव्याख्यानमपि प्रमाणशून्यम् ॥ १० ॥

पितरो गृह्याश्चेष्टाः । तत्र पिण्डदानेन पितृणामुपभोगो-
भवतीति पिण्डदानं वक्तुमुपक्रमते प्रागग्रेष्विति । अथशब्दो-
विशिष्टानन्तर्यज्ञापनार्थः । ब्राह्मणप्रत्युत्तरपिण्डपितृयज्ञान्तदेश-
प्राप्तरेखाकरणाद्यनन्तरमित्यर्थः । आद्यं पितरं अर्घाप्रदानोक्तवत्
संबोधनान्तगोत्रादिभिरामन्त्रा अवनेनिक्ष्वेत्युक्त्वा पिण्डप्रदानार्थ-
मास्तृतेषु पूर्व्वग्रेषु कुशेषु मूलदेशे तिलरहितमुदकं क्षिपेत् ।
निस्तिला इत्युक्तेः अपां सयवत्वमवगम्यते । यवैस्तिलार्थ इति
वचनात् ॥ ११ ॥

द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः ।

मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः ॥ १२ ॥

सर्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च ।

संयोज्य यवकर्कशूदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

द्वितीयं पितामहम् । तृतीयं प्रपितामहम् । आद्यवदामन्त्र
स्तरणकुशानां मध्याग्रयोर्मूलवदपो विनित्तित् । एतेषामेव
त्रयाणां वामतोदक्षिणस्यां दिशि, यथा दक्षिणोपचारो भवति
तथा, आस्तीर्णकुशेषु प्राग्येषु मातामहादीनां मूलमध्याग्रदेशेषु
पूर्ववदपो विनित्तिपेत् ॥ १२ ॥

तदनन्तरञ्च—

सर्वस्मात्प्रकृतादन्नादन्नं गृहीत्वा व्यञ्जनैर्भिक्षयित्वा यववदरदधिभिः

प्रभा ।

द्वितीयञ्चेति । द्वितीयं पितामहं तृतीयं प्रपितामहं पूर्वव-
दामन्त्रा अवनेनिच्चत्युच्चार्य यथाक्रमं आस्तृतकुशानां मध्यदेशे
अग्रदेशे च निस्तिला अपः क्षिपेदित्यनुषज्यते । एतेषामेव पित्रा-
दीनां त्रयाणां वामतो दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । पिण्डप्रदानार्थ-
मावाहितानां पित्रादीनां प्रत्यङ्मुखत्वस्यौचित्यात् । एवञ्च सति
प्रदक्षिणमुपचारः सम्पद्यते । मातामहप्रभृतीन् मातामहप्रमाता-
महवृद्धप्रमातामहान् पूर्ववदामन्त्रेत्यादि पूर्वीक्तमनुवर्त्तते ॥ १२ ॥

पिण्डदानप्रकारमाह सर्वस्मादिति द्वाभ्याम् । सर्वस्मात्

अवनेजनवत्पिण्डान् दत्त्वा विल्वप्रमाणकान् ।

तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥ १४ ॥

तृतीयः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

संयोज्य प्राङ्मुखो विल्वमात्रान् षट् पिण्डान् कृत्वाऽवनेजनवद्दत्त्वा
पिण्डपात्रप्रक्षालनजलेन पुनरवनेजयेत् । अत्र स्वीकृतप्राङ्मुख-
त्वेनाश्वलायनोक्तम् आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणाः समूहाः दर्भाः
प्राङ्मुखेभ्यः उदङ्मुखोदद्यादिति उदङ्मुखत्वं बाध्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

इति तृतीयः खण्डः ।

प्रभा ।

आड्यार्थादन्नादित्यर्थः । शेषमन्नं निवेदयेदित्यनेन तथैवावगतेः ।
सर्व्वत्वमाधिकारिकमिति सिद्धान्तात् ।

“सर्व्वस्मात् प्रकृतादन्नात् पिण्डान् मधुतिलान्वितान्” ।

इति पार्व्वणे दर्शनाच्च । प्रकृतादन्नादन्नमुद्धृत्य पात्रान्तरे कृत्वा
व्यञ्जनैरुपसिच्य मिश्रयित्वा यवकर्कन्धूदधिभिः संयोज्य प्राङ्मुखो-
विल्वपरिमितान् पिण्डान् अवनेजनवत् दत्त्वा पिण्डपात्रप्रक्षालन-
जलेन पुनरवनेजयेत् । कर्कन्धूर्वदरम् । प्रसिद्धमन्यत् । अवने-
जनवदित्यनेन मूलमध्याग्रदेशेषु पिण्डदानमुक्तम् । अवनेजये-
दित्यक्तेरत्राप्यवनेनिश्चेतिप्रयोगः ॥ १३ ॥ १४ ॥

इति तृतीयः खण्डः ।

चतुर्थः खण्डः ।

उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः ।

भवेद्धश्चाचरणाद्धोऽधः श्राद्धकर्मणि ॥ १ ॥

तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु वृद्धिमत्स्वल्पेषु च ।

मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्वपेत् ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मूलादिक्रमेण पिण्डदानं स्तौति—

पिण्डानां मूलादिक्रमेण उपर्युपरि दानेन दाता उपर्युपरि भवति
ऊर्ध्वमतिभागी भवतीति स्तुतिः । विपरीतदानेन त्वधोगतिः
श्राद्धकर्मसु भवति ॥ १ ॥

तस्माद्दृष्टिश्राद्धेष्वन्येषु च पार्वणादिषु मूलादिक्रमेण ईषत्सक्तांश्च
पिण्डान्निर्वपेदिति ॥ २ ॥

प्रभा ।

मूलादिक्रमेण पिण्डदानस्य फलवादमन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह
उत्तरोत्तरिति । श्राद्धकर्मणि मूलादिक्रमेणोपर्युपरि प्रदेशे
पिण्डानां दानेन दाताऽप्यूर्ध्वगतिर्भवति । अग्रादिक्रमेणाधो-
ऽधःप्रदेशे पिण्डानां दानेन दाताऽप्यधोधोगतिर्भवति ॥ १ ॥

मूलादिक्रमेण पिण्डदानमुपसंहरति तस्मादिति । यस्मादेवं,
तस्मात् वृद्धिमत्सु इतरेषु पार्वणेषु च सर्वेषु श्राद्धेषु पिण्डदानार्ध-

गन्धादीन्निःक्षिपेत्तूष्णीं तत आचामयेद्द्विजान् ।
 अन्यत्राप्येष एव स्याद्यवादिरहितो विधिः ॥ ३ ॥
 दक्षिणाप्लवणे देशे दक्षिणाभिमुखस्य च ।
 दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पिण्डेष्वमन्त्रकं गन्धपुष्पादीनर्पयित्वा ब्राह्मणाचमनं कारयेत् ।
 एष एव पिण्डदानविधिः अन्यत्रापि पार्वणादौ यवदेवतीर्थोपवीत-
 दक्षिणोपचारशून्यः स्यात् ॥ ३ ॥

न केवलं यवादिरहितः—

दक्षिणाप्लवे, न वृद्धाविव प्राचीनप्लवे दक्षिणामुखस्य दातुं
 प्राङ्मुखस्य । दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु न प्रागग्रेषु । एष पिण्डदानविधिः
 पार्वणादौ मुनिभिः स्मृत इति ॥ ४ ॥

प्रभा ।

मास्तृतकृशानां मूलमध्याग्रप्रदेशेषु अल्पलग्नान् पिण्डान् दद्यात् ।
 वृद्धिराशास्यमानं मङ्गलकर्म ॥ २ ॥

गन्धादीनिति । पिण्डेष्वमन्त्रकं गन्धादीन् निःक्षिपेत् । ततः
 आङ्गभोक्तृब्राह्मणानाचामयेत् । लेपघर्षणप्रक्षालनादिभिर्मुखहस्त-
 शोधनं कारयेत् । अन्यत्र पार्वणेऽपि यवादिरहित एष एव
 विधिः स्यात् । यवादीत्यादिपदात् देवतीर्थोपवीतित्वप्राङ्मुखत्व-
 दक्षिणजानुपातदक्षिणोपचारपरिग्रहः ॥ ३ ॥

दक्षिणाप्लवने इति । दक्षिणनिम्ने देशे दक्षिणाभिमुखस्य

अथाग्रभूमिमासिञ्चेत्सुसंप्रोक्षितमस्त्विति ।
 शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानिवोदकेन च ॥ ५ ॥
 सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् ।
 अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्तु अक्षतान् प्रतिपादयेत् ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आचमनानन्तरं ब्राह्मणायभूमिं सुसंप्रोक्षितमस्त्विति प्रोक्षयेत् ।
 शिवा आप इत्यादिना युग्मानिव नैकं उदकेन हस्ते आसिञ्चेत् ॥ ५ ॥
 सौमनस्येति हस्ते पुष्पदानं कुर्यात् । अनन्तरमक्षतमित्या-
 दिना यवान् दद्यात् ॥ ६ ॥

प्रभा ।

कर्तुः दक्षिणार्थेषु कुशेषु एष पिण्डदानविधिः अन्यत्र पाब्ब्रणादौ
 स्मृता मुनिभिः ॥ ४ ॥

अथेति । ब्राह्मणानामाचमनानन्तरं तेषामग्रभूमिं सुसं-
 प्रोक्षितमस्त्वित्यनेनासिञ्चेत् । उदकेनेति वक्ष्यमाणमनुषज्यते ।
 शिवा आप इत्यनेन युग्मानिव ब्राह्मणान् न त्वेकैकं, उदकेन-
 सिञ्चेत् । हस्ते इति शेषः ॥ ५ ॥

सौमनस्यमिति । सौमनस्यमित्यादिना ब्राह्मणहस्ते पुष्प-
 दानं कुर्यात् । तदनन्तरमक्षतञ्चेत्यादिना ब्राह्मणहस्ते यवान्
 दद्यात् । अक्षता यवाः । अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता इत्युक्तेः ।
 दापयेदिति स्वार्थे णिच् । स्वयमशक्तावन्यद्वाराऽपि वृद्धिश्चाहं
 कर्तव्यमिति प्रज्ञापनाभिप्रायेण वा ॥ ६ ॥

अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते ।

षष्ठैव नित्यं तत्कार्यं न चतुर्थ्या कदाचन ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अर्घ्याजलदानवत् ज्येष्ठोत्तरकरयुग्मब्राह्मणकरे प्रत्येकं कुर्यादित्यर्थः । किन्तु तन्नामगोत्रान्तोच्चारितपश्यैव कुर्यात् न कदाचिदपि चतुर्थ्येति । पश्यैव नित्यमिति गोत्रनामान्ते संबुद्धिस्थाने षष्ठीं विधत्ते । न चतुर्थ्या कदाचनेति तस्मै ते स्वधेति चतुर्थीनिषेधकमित्यपुनरुक्तिः । अत्र गोभिलीयः—

“गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति ।

सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरक्षय्यदाने तु अक्षयां तृप्तिमिच्छता” ॥

तथा—

“शस्त्रार्घ्यादिके कार्यं शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मणोऽक्षय्यदाने तु पितृणां दत्तमक्षयम्” ॥ ७ ॥

प्रभा ।

अक्षय्येति । अक्षय्योदकदानं पुनरर्घ्यदानवदिष्यते । अर्घ्यादानवदित्यनेन ज्येष्ठोत्तरकरत्वमात्रस्यातिदेशः पर्यवस्यति । अत्राप्यसु इत्यनुषज्यते, तेनाक्षय्यमस्तु इति प्रयोगः । अतएवैतदनन्तरं, प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते इत्यादिकमाञ्जस्येनोपपत्स्यते । तदक्षय्योदकदानं नित्यं षष्ठैव कार्यमित्यनेन गोत्रसंबन्धनाम्नां

प्रभा ।

षष्ठान्ततामभिधत्ते । तेनार्घ्यदानवदित्यतिदेशेन गोत्रसंबन्धनाम्नां संबोधनविभक्त्यन्तताऽत्र न भवति । उपदेशेनातिदेशबाधात् । शर-
मयवर्हिषा कुशमयवर्हिर्बाधवत् । तथाच स्नानसूत्रपरिशिष्टम्—

“गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति ॥

सर्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरक्षय्यकाले तु अक्षयां तृप्तिमिच्छता ॥

शस्मन्नर्घ्यादिके कार्यं शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शस्मणोऽक्षय्यकाले तु पितृणां दत्तदक्षयम्” ॥

इति । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पत्न्या विद्यते अनाय
इति महेश्वरस्त्राम्बक एव नापरः इति चैवमादिवत् षष्ठैवेत्येव-
कारव्यवच्छेद्यं दर्शयति न चतुर्थ्या कदाचनेति । सोऽयं
विहितप्रतिषेधः । विहितं केषाञ्चित् चतुर्थ्या अक्षयोदकदानम् ।
तथाच स्मरन्ति—

“नान्दीमुखेभ्यश्चाक्षय्यं पितृभ्य इदमस्त्विति” ।

इति । तदनेन निषिध्यते । तथाचोक्तम् । “विहितप्रतिषेधोवा”

इति । यत्तु नारायणोपाध्यायैरुक्तम् । षष्ठैव नित्यमित्यनेन

गोत्रनामान्ते सम्बुद्धिस्थाने षष्ठीं विधत्ते, न चतुर्थ्या कदाचनेति

तस्मै ते स्वधेति चतुर्थ्यानिषेधकमित्यपुनरुक्तिरिति । तदसङ्गतम् ।

ते इति युष्मदः सम्बोध्यमानार्थवाचित्वात् षष्ठ्यानिर्देशे तस्या-

असमवेतार्थतया प्रसक्त्यभावेन निषेधानुपपत्तेः । न ह्यप्रसक्तं

प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्विव द्विजोत्तमैः ।

पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ॥८॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरञ्च—

सुसंप्रोक्षितमस्वित्याद्यासु पञ्चसु प्रार्थनासु ब्राह्मणैरसु सन्नि-

प्रभा ।

निषिध्यते । नित्यानुवादसु स्यात् । यच्च तत्त्वकृतां मतम् ।
अक्षय्योदकदाने न चतुर्थः कदाचनेत्यनेन ये चात्र त्वेति मन्त्रस्य
निषेधेन अक्षय्योदकदानेतरत्र सर्वत्र ये चात्र त्वेति मन्त्रः पठनीय-
इति ज्ञाप्यते । अन्यथा अक्षय्योदकदाने तन्मन्त्रस्य प्रसक्त्यभावे
निषेधो न सम्भवति । तत्तत्स्थाने विशिष्य गोभिलस्य तन्मन्त्रोप-
देशसु प्रदर्शक इति । तदयुक्तम् । अक्षय्योदकदाने तन्मन्त्रस्या-
प्रसक्तेर्दर्शितत्वात् । न चतुर्थ्येत्यस्य विहितप्रतिषेधरूपत्वस्योक्त-
त्वाच्च । तस्मान्नायं ये चात्र त्वेति मन्त्रस्य निषेधः । किन्तु
केषाञ्चिदभिमतायाश्चतुर्थ्या एवेति कथमनेन सर्वत्र ये चात्र त्वेति
मन्त्रो ज्ञाप्यते इति शक्यते वक्तुम् । येन गोभिलस्य विशिष्योप-
देशः प्रदर्शकः स्यात् । अर्घ्यदाने ये चात्र त्वेति मन्त्रोपदेशात्
अक्षय्योदकदाने अर्घ्यदानवदित्यतिदेशाच्च प्रसक्तस्य तन्मन्त्रस्य
निषेधोऽप्युपपद्यतएवेति कथमनेनानुपदिष्टस्थलेऽपि तन्मन्त्रो-
ज्ञाप्यते इति न खल्वधिगच्छामि । विस्तरेण चैतत् आडकल्पभाष्ये
विवेचितमस्माभिरित्युपारम्यते ॥ ७ ॥

प्रार्थनास्विति । सुसंप्रोक्षितमसु इत्यादिकासु पञ्चसु प्रार्थनासु

परिशिष्टप्रकाशः ।

त्यादि उत्तरे प्रोक्ते स्वधावाचनस्थानेऽर्घ्यपात्रीयपवित्राच्छादि-
तान् पिण्डान् नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्तामित्युक्त्वा
सिञ्चेत् । अनन्तरं न्यञ्जीकृतं पात्रमुत्तानं कृत्वा युग्मानवेत्यादि-
वक्ष्यमाणं कुर्यात् । गोभिलभाष्यकृता तु, सुसंप्रोक्षितमस्त्रि-
त्यादि स्वधावाचनान्तं कृत्वा कृतोत्तानपात्रः तत्रवित्राणि
पिण्डानामुपरि दत्त्वा पिण्डानूर्जं वहन्तीरिति सिञ्चेदिति
व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

प्रभा ।

यथायथमस्तु सन्त्विति ब्राह्मणैः प्रत्युत्तरे कृते पवित्रव्यवहितान्
पिण्डान् न्यञ्जपात्रमुत्तानं कृत्वा सिञ्चेत् । यत्तु पिण्डमेचनानन्तरं
न्यञ्जपात्रमुत्तानं कृत्वा वक्ष्यमाणं कुर्यादिति नारायणोपाध्यायेन
व्याख्यातम् । तदसमीचीनम् । यथाश्रुतार्थपरित्यागे माना-
भावात् । मीमांसाभाष्यकारेणापि शब्दस्य श्रवणमात्रात् योऽर्थो-
ऽवगम्यते स श्रुत्याऽवगम्यते इत्युक्तम् । न च श्रुतिः परित्यक्तं युक्ता ।
गृह्यभाष्ये भट्टनारायणेनापि उत्तानपात्रकृदिति परिषेचनकर्तृ-
विशेषणतयैव व्याख्यातम् । यच्चोक्तं तत्त्वकारेण उत्तानपात्र-
कृदिति यथाश्रुतदर्शनात् परिषेचनकर्तृविशेषणतया भट्टेन
यद्वाख्यातं तन्नोभिलश्राद्धसूत्रानवलोकनेन । तथाच परिषेचन-
सूत्रानन्तरं गोभिलः । उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्तिदक्षिणां
दद्यादिति ।

तत्र ब्रूमः । श्राद्धकल्पे तावत् तत्त्वकारीकृतापाठी न दृश्यते ।

प्रभा ।

तत्र खल्वेवं पठ्यते । स्वधानिनयनीये धारां दद्यादूर्जं
 वहन्तीरित्युत्तानं पात्रं कृत्वा विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति दैवे
 वाचयित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्
 इति । व्याख्यातश्चानयैवानुपूर्व्या ग्रन्थोऽयं भाष्यकृद्भिः । तत्र
 तावत् उत्तानं पात्रं कृत्वा इति मध्यपठितस्य विशेषाभावात्
 पूर्वसूत्रप्रतीकत्वमपि शक्यते वक्तुं परसूत्रप्रतीकत्वमपि । प्रयोग-
 स्थोभयथा दर्शनात् । तथाहि अभ्युदिते सूर्ये देवदत्तः प्रातराशं
 भुङ्क्ते चंक्रमणं कृत्वा मध्यन्दिने स्नात्वा वाससी परिधायापूपान्
 भक्षयति इत्यत्र यदि अभ्युदिते सूर्ये देवदत्तः प्रथमं चंक्रमणं
 करोति ततः प्रातराशं भुङ्क्ते तदा चंक्रमणं कृत्वेति पूर्वस्यैव
 वाक्यस्य प्रतीकं विपर्यये च परस्य । प्रयुञ्जते चैवं मुनयः
 अवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहमित्यादौ । तदेवमुभयथा
 प्रयोगदर्शनादुत्तानं पात्रं कृत्वेत्यस्य परसूत्रप्रतीकतायां न
 प्रमाणम् । अत्रभवतः कात्यायनस्य वचनात्तु पूर्वसूत्रप्रतीकत्वमेव
 तस्य निर्णेतव्यम् भवति । यथाशुतार्थपरित्यागश्चानुचित इत्युक्त-
 मादावेव । स खल्वस्यष्टानां कर्मणां विधिं सम्यग् दर्शयिष्ये
 इति प्रतिज्ञातवान् । तदलं मान्यानामुपरि कटाक्षपातेन ।
 पवित्रान्तर्हितानित्यभिधानात् पिण्डानामन्तर्धानार्थं पवित्र-
 मुत्पादयितव्यम् । यस्त्वर्घीयपवित्त्रैरन्तर्धानवर्णनम् । तदसङ्गतम् ।
 विनियुक्तविनियोगे मानाभावात् । अन्यथा पिण्डदानार्थं रेखा-
 करणमपि तेनैव पवित्रेण स्यात् ॥ ८ ॥

युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठग्रहणं सदा ।

कृत्वा धुर्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

युग्मानेव नैकं दक्षिणादानेन स्वस्तिवाच्य, धुर्यस्य पंक्तिमूर्धन्यस्य ब्राह्मणस्यानङ्गुष्ठप्राणियग्रहणं कृत्वा प्रणम्य ततोऽनुगच्छेत् । अत्र च दक्षिणा द्राक्षाभलकादि । तथा ब्रह्मपुराणम्—

“द्राक्षाभलकमूलानि यवांश्चाथ निवेदयेत् ।

तान्येव दक्षिणार्थन्तु दद्याद्विप्रेषु सर्वदा” ॥

मूलमार्द्रकादि निवेदयेत् आङ्घ्रिष्विति । वृद्धौ च गोभिलीयै-
र्मातृश्राद्धं न कर्त्तव्यम् । न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादिति वक्ष्यमाण-
वचनाद्गोभिलीनानुक्तत्वाच्च । अन्यैस्तु कर्त्तव्यमेव । तथाच शाता-
तपः—

“मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

त्रिष्वप्येतेषु युग्मांस्तु भोजयेद्ब्राह्मणान् शुचिः ।

प्रदक्षिणं तु सव्येन प्रदद्याद्देवपूर्व्वकम्” ॥

प्रभा ।

युग्मानेवेति । युग्मानेव नैकैकं दक्षिणादानेन स्वस्तिवाच्य
धुर्यस्य पंक्तिमूर्धन्यस्य ब्राह्मणस्यानङ्गुष्ठप्राणियग्रहणं कृत्वा प्रणम्य

एष आइविधिः कृतस्त्र उक्तः संक्षेपतो मया ।

ये विदन्ति न मुह्यन्ति आइकर्ममु ते क्वचित् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इति । अनेन च मातृआइस्यापि सदैवत्वाभिधानात् वृद्धौ
मातृआइमदैवमिति यत्कैश्चिदुक्तम्, तन्निरस्तम् । यत्तु मार्कण्डेय-
पुराणम्—

“वैश्वदेवविहीनं तु केचिदिच्छन्ति मानवाः” ।

इति । तच्छाखिविशेषव्यवस्थितम् । अतएव लघुहारीतः—

“मातृआइं तु युग्मैः स्यात् सदैवं प्राङ्मुखैः पृथक्” ।

इति ॥ ६ ॥

उपसंहरति—

एषः प्रकृतः आइविधिः अल्पग्रन्थेन मया कृतस्त्र उक्तः । ये इमं
आइविधिं जानन्ति आइक्रियाविषयेषु न भ्राम्यन्ति ॥ १० ॥

प्रभा ।

ताननुगच्छेत् । आइकर्त्ता दक्षिणां दद्यात् ब्राह्मणाश्च स्वस्तीति
ब्रूयुरिति स्वस्तिवाचेत्यस्यार्थः ॥ ६ ॥

एष इति । एतेऽनन्तराक्तः कृतस्त्र एव आइविधिरल्पेन
ग्रन्थेन मया कथितः । ये खल्विमं आइविधिं जानन्ति ते आइ-
कर्मसु क्वचिदपि न मोहं प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥

इदं शास्त्रञ्च गृह्यञ्च परिसंख्यानमेवच ।

वसिष्ठोक्तञ्च यो वेद स आहं वेद नेतरः ॥ ११ ॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

श्रीलप्रोत्साहार्थं स्वग्रन्थं स्तौति—

इदमस्मदुक्तं शास्त्रं, गृह्यं गोभिलोक्तं, परिसंख्यानाख्यञ्च ग्रन्थं
स्वनामप्रसिद्धं, वसिष्ठोक्तं छान्दोग्यगृह्यनामकं, यो जानाति स
आहं जानीते नाऽन्य इति ॥ ११ ॥

चतुर्थः खण्डः ॥

प्रभा ।

इदमिति । इदं मदुक्तं शास्त्रं, गोभिलोक्तं गृह्यं, परिसंख्यानं
स्वनामप्रसिद्धं आहमन्वावाहनादिप्रतिपादकं, वसिष्ठोक्तं आह-
कल्पञ्च यो जानाति स आहं जानाति नेतरौ नोक्तग्रन्थचतुष्कान-
भिन्नः ॥ ११ ॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

पञ्चमः खण्डः ।

असकृद् यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिभिः ।
प्रतियोगं नैव स्युर्मातरः श्राद्धमेवच ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कर्मादिषु च सर्वेषु मातृपूजा श्राद्धं चेत्युक्तम् । तत्र केषु
चित्कर्मासु विशेषमाह—

यानि कर्माणि कर्मकर्त्ता पुनः पुनः प्रतिदिनं प्रतिमासं
प्रतिवत्सरं च क्रियन्ते । आवख्यायाहायण्यादीनि वैश्वदेववलिक-
कर्मदर्शपूर्णमासादीनि च । तेषु प्रथमप्रयोगे एव श्राद्धं मातृ-
पूजा च न द्वितीयादिप्रयोगेष्वपि ॥ १ ॥

प्रभा ।

सर्वेषु कर्मादिषु मातृपूजा श्राद्धोक्तम् । तत्र विशेषमाह
असकृदिति । यानि कर्माणि वैश्वदेववलिकर्मचन्द्रदर्शनश्रवणा-
कर्मादीनि कर्मकर्त्ता प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवर्षञ्च पुनः पुनः
क्रियन्ते, तेषु प्रथमप्रयोगे एव मातृपूजा श्राद्धञ्च कर्त्तव्यं न
प्रतिप्रयोगम् । सन्दंशपतितयोर्वसोर्धारापातनायुष्यमन्त्रजपयोर-
प्येवैव व्यवस्था । दर्शपूर्णमासौ तु प्रतिमासकर्त्तव्यस्य कर्मणो-
न युक्तसुदाहरणम् । तयोः पृथक् श्राद्धाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।
वैश्वदेववलिकर्मणी त्वनग्नेरपि स्तः ॥ १ ॥

आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैवच ।
 बलिकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैवच ॥ २ ॥
 नवयज्ञे च यज्ञज्ञावदन्त्येवं मनीषिणः ।
 एकमेव भवेच्छाङ्गमेषु न पृथक् पृथक् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

असकृत् क्रियमाणमध्ये होमादिनवयज्ञान्तेषु विशेषमाह—
 आधाने अग्न्याधाने, सायंप्रातर्होमादिनवयज्ञान्तेषु कर्मसु, न
 केवलं प्रतियोगं प्रतिकर्मापि आहं न कर्त्तव्यम् । किं त्वाधानादौ
 कृते आहं सवेशेव कृतं भवेत् । एवं चान्येषु आवण्यादिषु प्रति-
 कर्म आहमित्युक्तं भवति । नवयज्ञ आययणेष्टिः । शेषं सुगमम् ।
 एवं ज्योतिष्टोमपशुयागादिकमपि ये प्रत्यब्दं कुर्वन्ति, तैरपि
 प्रथमप्रयोग एव प्रतिकर्मादौ आहं कर्त्तव्यम् । असकृदिति
 वचनात् ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रभा ।

असकृत् क्रियमाणेषु प्रतिप्रयोगं आहं नास्तीति विशेषमुक्त्वा
 कुत्रचित् प्रतिकर्माऽपि आहं नास्तीति विशेषान्तरमाह आधाने
 इति हाभ्याम् । अग्न्याधानसायंप्रातर्होमवैश्वदेवबलिकर्मदर्श-
 पौर्णमासनवयज्ञेषु विषये यज्ञज्ञा मनीषिण एव वदन्ति । किं
 वदन्ति ? तदुच्यते । एतेषु कर्मस्वेकमेव आहं भवेत् न पृथक्
 पृथक् प्रतिकर्मादौ । एवञ्चाग्न्याधानादौ आहं कृतं सायंप्रात-
 र्होमादौ सर्वत्रैव आहं कृतं भवेदित्युक्तं भवति ॥ २ ॥ ३ ॥

नाष्टकामु भवेच्छाङ्गं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।

न सोष्यन्तीजातकर्मप्रीषितागतकर्मसु ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कर्मादिष्वित्येतस्यापवादमाह—

अष्टकाकर्मसु त्रिषु श्राद्धं न भवेत्पार्वणादिश्राद्धे च । आसन्न-
प्रसवायाः सुखप्रसवार्थं विहिते सोष्यन्तीहोमे च या तिरस्वीत्यादि-
मन्त्रके सूत्रोक्ते । ब्रीहियवौ पेषयेत्तयैवावृता यया शुद्धां दक्षिणस्य
पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्याभिसंगृह्य कुमारस्य जिह्वां
निष्मार्ष्टि इयमाग्नेदमिति सूत्रोक्तजातकर्मणि । विप्रोष्य ज्येष्ठस्य
पुत्रस्य उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्य जपेत् । अङ्गादङ्गात्स-
म्भवसीति । पशूनां त्वा हिङ्गारेणाभिजिघ्रामोत्यभिघ्राय यथार्थम् ।
एवमेवापरेषाम् । यथाज्येष्ठं यथोपलभ्यं वा स्त्रियास्तूष्णीं
मूर्द्धन्यभिघ्राणमिति सूत्रोक्तप्रोषितागतपितृकर्त्तव्यकर्मसु श्राद्धं
नेष्यते मुनिभिः ॥ ४ ॥

प्रभा ।

विशेषान्तरमाह नाष्टकास्विति । गृह्योक्तेषु त्रिष्वष्टकायागेषु,
श्राद्धेऽन्वष्टक्यपिण्डपितृयज्ञान्वाहार्यादौ गृह्योक्ते, आसन्नप्रसवायाः
सुखप्रसवार्थं गृह्यविहिते सोष्यन्तीहोमे, जातकर्मणि, प्रोषिता-
गतकर्मणि च प्रवासादागतस्य पितुः पुत्रादिमूर्द्धाभिघ्राणरूपे
गृह्योक्त एव, श्राद्धं न भवेत् । सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्तीति
गृह्यसूत्रेण तेषु प्राप्तं श्राद्धं प्रतिषिध्यते ॥ ४ ॥

विवाहादिः कर्मगणोय उक्तो-
 गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।
 विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात्
 आङं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विवाह आदिर्यस्य । दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिसृशेत् विष्णो-
 र्योनिं कल्पयत्वित्येतयर्चा गर्भं धेहि सिनिवालीति च इति
 सूत्रोक्तं गर्भाधानं चान्ते यस्य कर्मगणस्य, चतुर्थीहोमसमशनीय-
 चरुहोमगृहप्रवेशयानारोहणचतुष्पथामन्वणाक्षभङ्गसमाधानार्थहो-
 मादिरूपस्य श्रुतवन्तः स्म । अत्र कर्मगणे विवाहादौ एकमेव
 आङं कुर्यात् न प्रतिकर्मादौ । एकेनैव कृतेन आङ्गेन सर्वाण्ये-
 तानि आङ्गवन्ति भवन्तीति ॥ ५ ॥

प्रभा ।

विवाहादिरिति । विवाह आदिर्यस्य कर्मगणस्य, यस्य
 कर्मगणस्यान्ते गर्भाधानं श्रुतवन्तोवयं, अस्मिन् विवाहादिकर्म-
 गणे विवाहस्यादौ एकमेव आङं कुर्यात् प्रतिकर्मादौ आङं न
 स्यात् । तथाच समशनीयचरुहोमयानारोहणाक्षभङ्गसमा-
 धानार्थहोमचतुष्पथामन्वणादिषु चतुर्थीहोमान्तेषु विवाहादा-
 वेकमेव आङं कर्त्तव्यं न प्रतिकर्मादौ । गर्भाधाने तु कर्त्तव्यमेव ।
 तस्य गणाद्बहिर्भवत्वात् । यस्य चेति चस्त्वर्थो गर्भाधानस्य गणान्त-

प्रभा ।

भूतत्वं व्यवच्छिनन्ति । शुश्रुम यस्य चान्ते इति वचनभङ्गापि तस्य गणाद्विभूतत्वमवगम्यते । गणस्यान्ते गर्भाधानं श्रूयते न त्वेतत् गणान्तर्गतमित्यभिप्रायः । क्षेत्रस्यान्ते पर्वत इतिवत् । यच्च अन्तशब्दोऽत्र गणस्यावयवार्थः दशान्तः पट इतिवत् । समीपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात् । ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं न्यायमिति तत्त्वक्कङ्कितम् । तच्चिन्त्यम् । वैयधिकरणत्वेन निर्देशात् । काममन्ते भवेयातामिति, तस्यान्ते सावित्रश्चरुरिति चेवमादिवदन्तशब्दस्यावसानार्थताऽवगतः । न हि काम्य-सामान्ये वैश्वदेवबलिकर्मणी नित्यविशेषोक्तवैश्वदेवबलिकर्मणो-रवयवौ, किन्तु तयोरवसाने भवतः । एवं सावित्रश्चरुर्न व्रतान्तर्गतः किन्तु व्रतावसाने क्रियते । तथात्रापि गर्भाधानं न गणान्तर्गतं किन्तु गणावसाने श्रूयते । स्मृत्यर्थसन्देहे स्मृत्यन्तर-संवादादेवार्थनिर्णयस्य तेषामन्येषां चानुमतत्वाच्च । स्मृत्यन्तरे च दर्भाधाने आहमुक्तम्—

“निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने चैव आहं कर्माङ्गमेवच” ॥

इत्येवमादौ । यदप्युक्तम्, एतद्वचनं छन्दोगितरपरमिति । तदपि चिन्त्यम् । प्रमाणाभावात् । इतरतराश्रयप्रसङ्गाच्च । सिद्धे ह्येतद्वचनस्य छन्दोगितरपरत्वे अन्तशब्दोऽवयवार्थो भवेत् तस्मिंश्च सत्येतद्वचनस्य छन्दोगितरपरत्वमिति ॥ ५ ॥

प्रदोषे श्राद्धमेकं स्याद्गोनिष्कालप्रवेशयोः ।

न श्राद्धं युज्यते कर्त्तुं प्रथमे पुष्टिकर्मणि ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

गाः प्रकाल्यमाना अनुमन्वयेत इमा मे विश्वतो वीर्यं इति प्रत्या-
गता इमा मधुमतीर्मह्यमिति गोनिःसारणप्रवेशनयोः सूत्रोक्तयोः
प्रवेशादौ प्रदोषे श्राद्धं तन्वैकैकं भवेत् । न च निष्कालनेऽपि
पृथगिति । पुष्टिकामः प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राङ्गातुः प्रलेहनात्
जिह्वया ललाटमुल्लिख्य निगिरित् गवां श्लेषासीति, पुष्टिकाम एव
संप्रजातासु निशायां गोष्ठेऽग्निमुपसमाधाय विलयनं जुहुयात्
संग्रहणसंग्रहाणेति, पुष्टिकाम एव सम्प्रजातास्वीदुस्वरैणासिना
वत्समिथुनयोर्लक्षणं करोतीति पुष्टिकर्मत्रये सूत्रोक्ते प्रथमे
पुष्टिकर्मणि श्राद्धं कर्त्तुं न युक्तम् । अपरपुष्टिकर्मद्वये श्राद्धं
कर्त्तव्यं भवतीति ॥ ६ ॥

प्रभा ।

प्रदोषे इति । गाः प्रकाल्यमाना अनुमन्वयेतेमा मे विश्वतो-
वीर्यं इति, प्रत्यागता इमा मधुमतीर्मह्यमिति इति गोभिलेन
गवां निष्कालनप्रवेशावुक्ती । तयोः प्रदोषे प्रवेशे एकं श्राद्धं कार्यं
न निष्कालनेऽपि । पुष्टिकामः प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राङ्गातुः
प्रलेहनाज्जिह्वया ललाटमुल्लिख्य निगिरित् गवां श्लेषासीति, पुष्टि-
काम एव सम्प्रजातासु निशायां गोष्ठेऽग्निमुपसमाधाय विलयनं
जुहुयात् संग्रहणसंग्रहाणेति । पुष्टिकामएव संप्रजातास्वीदुस्वरैणा-

हलाभियोगादिषु तु षट्सु कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
प्रतिप्रयोगमन्येषामादावेकं तु कारयेत् ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अथतोहलाभियोगः । पुण्ये नक्षत्रे स्थालीपाकं अपयित्वा एताभ्यो देवताभ्यो जुहुयात् । इन्द्राय मरुद्भ्यः पर्जन्यायाश्चै भगाय सीतामाशामरुडामनघां च यजेत । एता एव देवताः सीतायज्ञखलयज्ञप्रवपणप्रलवनपर्ययणेष्विति सूत्रोक्तेषु हलाभियोगादिषु षट्सु एकैककर्मादौ पृथक् पृथक्, एकैककर्मणः प्रतिप्रयोगं च आहं कुर्यात् । अन्येषां नवयज्ञश्रावणीकर्मादीनामादावेकं कारयेत् । न तु प्रतिप्रयोगम् । हलाभियोगो हलस्याभिमुख्येन योजनं कथारम्भ इत्यर्थः । सीतायज्ञः पक्षेषु धान्येषु कृत्स्नत्वमध्ये । खलयज्ञः खले । प्रवपणं बीजवपनम् । प्रलवनं धान्यकेदनम् । पर्ययणं धान्यानां खलादृहानयनम् ॥ ७ ॥

प्रभा ।

सिना वत्समिथुनयोर्लक्षणं करोति पुंस एवाग्रेऽथ स्त्रियाभुवनमसि साहस्रमिति । इति गोभिलेन गवां पुष्टिकर्मत्वयमुक्तम् । तत्र प्रथमं यदिदं पुष्टिकर्म प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राङ्मातुः प्रलेहनात् जिह्वया ललाटमुल्लिख्य निगरणरूपं, तत्र आहं कर्तुं न युज्यते । आहकरणोपयुक्तकालामश्रवादिति भावः ॥ ६ ॥

हलाभियोगादिष्विति । अथातो हलाभियोगः पुण्ये नक्षत्रे स्थालीपाकं अपयित्वेताभ्यो देवताभ्यो जुहुयादिन्द्राय मरुद्भ्यः

बृहत्पत्रक्षुद्रपशुस्वस्थर्थं परिविश्यतोः ।

सूर्येन्द्रोः कर्मणी ये तु तयोः श्राद्धं न विद्यते ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

वृक्ष इवेति पञ्चर्च इति प्रकृते, द्वितीयया आदित्ये परिविश्य-
मानेऽन्नततण्डुलान् जुहुयात् बृहत्पत्रस्वस्थयनकामः । तृतीयया
चन्द्रमसि तिलतण्डुलान् क्षुद्रपशुस्वस्थयनकाम इति सूत्राभ्यां
परिविशति सूर्ये हस्त्यखादिबृहद्वाहनस्वस्थयनार्थं, चन्द्रे परिविशति
अजमेषादिक्षुद्रपशुस्वस्थयनार्थं होमाख्यकर्मद्वयमुक्तम् । तयोः
श्राद्धनास्तीति ॥ ८ ॥

प्रभा ।

पर्जन्यायाशन्यै भगाय सीतामाशामरुडामनघाञ्च यजेत एता एव
देवताः सीतायज्ञस्वलयज्ञप्रवपणप्रलवनपर्ययणेषु इति गोभिलो-
क्तेषु हलाभियोगादिषु षट्सु कर्मसु पृथक् पृथक् प्रतिकर्मादी
श्राद्धं कुर्यात् । न केवलं पृथक् पृथक्, किन्तु तेषां हलाभि-
योगादीनां षष्ठां प्रतिप्रयोगञ्च श्राद्धं कुर्यात् । अन्येषान्तु
अवणाकर्मादीनां प्रतिप्रयोगं न श्राद्धं किन्तु प्रथमप्रयोगे एकं
श्राद्धं कुर्यादित्युक्तस्यैवानुवादः शिष्याणामव्यामोहार्थः ॥ ७ ॥

बृहत्पत्रेति । पत्रं वाहनमित्यनर्थान्तरम् । बृहत् पत्रं हस्त्य-
खादि । क्षुद्रपशुरजाव्यादिः । अयमर्थः । वृक्ष इवेति पञ्चर्चः
इत्यधिकृत्य द्वितीययाऽऽदित्ये परिविश्यमानेऽन्नततण्डुलान् जुहु-
याद्बृहत्पत्रस्वस्थयनकामः तृतीयया चन्द्रमसि तिलतण्डुलान्

न दशाग्रन्थिके नैव विषवद्दृष्टकर्मणि ।

कृमिदृष्टचिकित्सायां नैव श्रेषु विद्यते ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अपरमपवादमाह —

प्रतिभयेऽध्वनि वस्त्रदशानां ग्रन्थीन् बध्नीतोपेत्य वसनवतः स्वाहा-
कारान्ताभिरित्यनेन सूत्रेण वर्त्मनि तस्करादिभयेश्वन्नं वा एक-
छन्दस्यमित्यादिऋक्त्रयेण प्रकृतंन स्वाहान्तेन दशासु ग्रन्थितय-
वन्धनमुक्तम् । तथा, माभैर्षीर्मा मरिष्यसीति विषवता दृष्टमद्भि-
रभ्युक्षन् जपेत् । हतस्ते अत्रिणा क्रिमिरिति क्रिमिमन्तं देश-
मभ्युक्षन् जपेदिति सूत्राभ्यां विषचिकित्सा चोक्ता । तदेषु
कमेसु, एतदनन्तरोक्तेषु अर्हणीयत्विगादीनां पाद्यार्घ्याविष्टरमधु-
पर्कदानादिषु, न आहमस्तीति ॥ ६ ॥

प्रभा ।

क्षुद्रपशुस्वस्त्ययनकाम इति सूत्राभ्यां गोभिलेन परिविश्यमानयोः
सूर्याचन्द्रमसोर्यथाक्रमं ब्रह्मत्पत्रक्षुद्रपशुस्वस्त्ययनार्थं ये कर्मणी
विहिते, तयोः आहं नास्ति । पविदेशश्च,

“वातेन मण्डलीभूताः सूर्याचन्द्रमसोः कराः ।

मालाभा व्योम्नि दृश्यन्ते परिवेशः स उच्यते” ॥

इत्युक्तलक्षणः ॥ ८ ॥

न दशाग्रन्थिके इति । प्रतिभयेऽध्वनि वस्त्रदशानां ग्रन्थीन्
बध्नीत उपेत्य वसनवतः स्वाहाकारान्ताभिः सहायानाञ्च स्वस्त्ययनं

गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

गणशः समुदायेन क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजा सर्वदा सकृदेव । यथा, यजनीयेऽहनि नित्ये नवयज्ञवास्तुशमनगोयज्ञाश्व-यज्ञेषु समुदायेन क्रियमाणेषु श्राद्धमपि तेषु गणादौ एकमेव, न कर्मसंख्यानुसारेण श्राद्धान्यपि तावत्संख्यानीति ॥ १० ॥

प्रभा ।

भवतीति गोभिलोक्ते वस्त्रदशानां ग्रन्थिवन्धने, तथा मा भैषीर्न मरिष्यसीति विषवता दष्टमद्भिरभ्युत्तन् जपेत् इति गोभिलोक्ते विषवता दष्टस्य कर्मणि, तथा हस्तस्ते अत्रिणा क्रिमिरिति क्रिमिमन्तं देशमद्भिरभ्युत्तन् जपेत् पशूनाञ्चेच्चिकीर्षदपराह्णे सीता-लोष्टमाहृत्य वैहायसं निदध्यात् तस्य पूर्व्वाह्णे पाशुभिः परि-किरन् जपेदिति तेनैवोक्तायां क्रिमिदष्टस्य चिकित्सायां, एवं तदनन्तरं तेनैवोक्तेषु अर्हणीयाय पादार्घ्यप्रदानादिषु श्राद्धं नास्ति ॥ ८ ॥

गणश इति । गणशब्दः संघवचनः । एकदिने क्रियमाणेष्वनेकेषु कर्मसु, यथा यजनीयदिने नवयज्ञवास्तुयज्ञगोयज्ञाश्व-यज्ञेषु क्रियमाणेषु, अन्येष्वप्येवंविधेषु, गणस्यादौ मातृपूजनं श्राद्धञ्च सकृदेव भवति न तु गणान्तर्गतानां कर्माणां प्रत्येकमादौ पृथक् पृथक् मातृपूजनं श्राद्धञ्च कर्तव्यम् ॥ १० ॥

यत्र यत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः ।

प्रासङ्गिकमिदं प्रोक्तमतः प्रकृतमुच्यते ॥ ११ ॥

पञ्चमः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

पूज्या इति शेषः । कर्मादिष्वित्यनेनैव वैदिककर्मादौ यहृद्विश्राद्धं तत्र पूजोपक्रमे मातृपूजोक्ता, इदानीं पुत्रजन्ममुखदर्शनाद्यन्तेऽपि यच्छ्राद्धं तत्रापि मातृपूजेति यत्र यत्र इत्यनेनोक्तमित्यपुनरुक्तिः । प्रासङ्गिकमिदं प्रोक्तमतः प्रकृतमुच्यते, इति । इदं श्राद्धं मातृपूजनं च सूत्रे यत्प्रकृतमाधानं तत्रसङ्गसिद्धमुक्तमतः परं प्रकृतमाधानमुच्यते इति ॥ ११ ॥

प्रभा ।

यत्र यत्रेति । यत्र यत्र श्राद्धं भवति तत्र तत्रैव मातरः पूजनीयाः । तदनेन यत्राष्टकादौ श्राद्धं न भवति तत्र मातृपूजापि न कर्तव्येत्युक्तं भवति । वसोर्धारापातनायुश्चमन्त्रजपयोरपि तत्राकरणं पूर्वमेव व्यवस्थापितमस्माभिः । मातृपूजादिकं, श्राद्धविधिः, तत्र विशेषः, कर्मविशेषे श्राद्धादिनिषेधश्चेत्येतत्सर्वं सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्तीति गोभिलसूत्रस्पष्टीकरणप्रसङ्गेनोक्तम् । अतः परं प्रकृतमग्न्याधानमुच्यते ॥ ११ ॥

इति पञ्चमः खण्डः ।

षष्ठः खण्डः ।

आधानकाला ये प्रोक्तास्तथा याश्चाग्नियोनयः ।
तदाश्रयोऽग्निमादध्यादग्निमानग्रजो यदि ॥ १ ॥
दाराधिगमनाधाने यः कुर्यादग्रजाग्रिमः ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्त्यां समिधमभ्याधास्यन् । जायाया-
वा पाणिं जिष्टुत्तन्, इत्यादिना येऽग्न्याधानकाला उक्ताः, याश्च
वैश्यकुलादम्बरीषाहेत्यादिनाऽग्नियोनय उक्तास्तदनुरुध्याग्न्याधानं
कुर्यात् । यद्यग्रजोऽग्निमानिति ॥ १ ॥

अनग्नी तु ज्येष्ठेऽग्न्याधाने दोषमाह —

ज्येष्ठभ्रातुरग्रकालवर्ती यो विवाहाग्न्याधाने कुर्यात् स परिवेत्ता
विज्ञेयो ज्येष्ठश्च परिवित्तिरिति ॥ २ ॥

प्रभा ।

आधानकाला इति । गोभिलेन, ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्त्यां
समिधमभ्याधास्यन्नित्यादिना ये आधानकाला उक्ताः, वैश्यकुला-
दाम्बरीषाहाऽग्निमादध्यादग्निमादध्यादिना च या अग्नियोनय उक्ताः,
तदाश्रयः सन्नग्न्याधानं कुर्यात् यद्यग्रजोऽग्निमान् भवति । तदने-
नाग्रजस्थानग्निमत्त्वेऽनुजेनाग्न्याधानं न कार्यमित्युक्तं भवति ॥१॥

अग्रजस्थानग्निमत्त्वेऽनुजेनाग्न्याधाने कृते किं स्यात् ?

परिवित्तिपरिवेत्तारौ* नरकं गच्छतो ध्रुवम् ।

अचीर्णप्रायश्चित्तौ † पादोनफलभागिनौ ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तथाच को दोष इत्याह—

तौ पूर्वाह्नोक्तौ अकृतप्रायश्चित्तौ इतरोपपातकफलस्य पादोनफलस्य भागिनौ ।

“परिवित्तिताऽनुजेन परिवेदनमेव च” ।

इति मनुना उपपातकगणे द्वयमिदं पठितमिति ॥ ३ ॥

प्रभा ।

तदाह दाराधिगमनेति । दाराधिगमनं विवाहः । आधान-
मग्न्याधानम् । अग्रजेन विवाहे अग्न्याधाने चाकृते योऽनुजः
विवाहमग्न्याधानं च करोति, स परिवेत्ता अग्रजसु परिवित्ति-
विज्ञेयः ॥ २ ॥

असु तावत्, कस्तत्र दोष इत्यत्राह परिवेत्तीति । पूर्वाह्न-
मतिरोहितार्थम् । तयोर्नरकगमनस्य ध्रुवत्वमुपपादयन्नाह अपि-
चीर्णप्रायश्चित्ताविति । कृतप्राहश्चित्तावपि तौ पादोनं नरकफलं
भजते इति तयोर्नरकगमनं ध्रुवमित्यर्थः । न च प्रायश्चित्ते कृते
तेनैव पापनाशात् कथं पादोनफलभागितेति वाच्यम् । अनन्य-
गतेर्वचनात् । तदुक्तम् । किमिव हि वचनं न कुर्यान्नास्ति

* परिवित्तिः परिवेत्ता च, इति पाठान्तरम् ।

† अपि चीर्णप्रायश्चित्तौ, इति क ग पुस्तके पाठः ।

देशान्तरस्य क्लीवैकदृषणानसहोदरान् ।
 वैश्यातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥ ४ ॥
 जडमूकाम्भवधिरकुञ्जवामनकुण्ठकान् ।
 अतिबुद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तानृपस्य च ॥ ५ ॥
 धनबुद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।
 कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यादृशे ज्येष्ठे परिवेदनदोषो नास्ति तमाह—

क्लीवः षड्विधः । तथाच देवलः—

“षण्डको वातजः षण्डः पण्डः क्लीवो नपुंसकम् ।

कीलकश्चेति षड्धाऽयं क्लीवभेदो विभाषितः ॥

प्रभा ।

वचनस्यातितार इति । केचित्तु अचीर्णप्रायश्चित्ताविति पठित्वा
 अकृतप्रायश्चित्ती तौ इतरोपपातकापेक्षया पादोननरकफलस्य
 भागिनी ।

“परिविन्तिताऽनुजेन परिवेदनमेव च” ।

इति मनुना उपपातके तदुभयोः पाठात्तदपेक्षयैव पादोनत्वस्य
 वर्णयितुमुचितत्वादित्याहुः । अपि चीर्णप्रायश्चित्ताविति पाठस्यैव
 सर्वत्र मूलपुस्तकेषु दृष्टत्वात् स एव पाठो व्याख्यातो-
 ऽस्माभिः ॥ ३ ॥

यादृशेषु अग्रजैश्चकृतविवाहैश्चकृतान्याधानेषु चानुजस्य

परिशिष्टप्रकाशः ।

तेषां स्त्रीतुल्यवाक्चेष्टः स्त्रीधर्मा षण्डको भवेत् ।
 पुमान् कृत्वा स्वलिङ्गानि पश्चाद्भिन्द्यात्तथैव च ॥
 स्त्री च पुंभावमास्थाय पुरुषाचारवद्गुणा ।
 वातजो नाम षण्डः स्यात् स्त्रीषण्डो वापि नामतः ॥
 असल्लिङ्गोऽथ षण्डः स्यात्षण्डस्तु ग्लानमेहनः ।
 अमेध्याशी पुमान् क्लीवो नष्टरेता नपुंसकम् ॥
 सकीलक इति प्रोक्तोयः क्लीव्यादात्मनः स्त्रियम् ।
 अन्येन सह संयोज्य पश्चात्तामिव सेवते” ॥

पुमान् कृत्वेत्यादेरयमर्थः । यः पुमान् लिङ्गान्तराणि कृत्वा
 स्वलिङ्गं भिन्द्यात्, स वातजोनाम षण्डः इति संबन्धः । अनेन
 दान्निणाल्यप्रसिद्धं विद्वज्जननत्वमुक्तम् । तथा, या स्त्री गृहीत-
 पुरुषचिह्ना स्वान्तरमभिगच्छति, सोऽपि वातजोनाम षण्डः ।
 तथा स एव स्त्रीषण्डनामापि । तथा, असल्लिङ्गोऽपि वातजः षण्डः
 स्यादिति संबन्धः । एतेन त्रिप्रकारो वातजः षण्ड इत्युक्तम् ।
 ग्लानमेहनोनिर्विकारलिङ्गः । अमेध्याशी मुखेभगः । यस्त्वात्मनः
 स्त्रियं परिणोपभुज्यमानां सोन्मादस्तामिव सेवते, स कीलक इति ।

प्रभा ।

विवाहाग्न्याधानकरणे न परिवेदनदोषस्तानाह देशान्तरस्थेति
 त्रिभिः । देशान्तरस्थादीन् ज्येष्ठान्, परिविन्दन् न दुष्यतीत्य-
 ग्रिमेण संबन्धः । देशान्तरमाह ब्रह्ममनुः—

परिशिष्टप्रकाशः ।

एकवृषणान् एकस्यामेव स्त्रियां रतिसक्तान् । असहोदरा-
वैमात्रेयाः । एकमाहजाता अपि भिन्नपितृकाः न सहोदराः ।
अतएव भीमस्य हिडिम्बापरिणयने न परिवेदनदोष इति मनु-
वृत्तिकारः । शूद्रतुल्योदास्यादिवृत्तिः । अतएव,—

“गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रेथान् वार्हुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्” ॥

इति मनुः । कुण्ठः काणः । सर्व्वक्रियासु अलस इत्यपरे ।
अभार्याः शास्त्रनिषिद्धभार्यासम्बन्धाः नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थ-
भिन्नवः । नृपस्य च सक्तानिति सम्बन्धः । कामतः कारिणी-
यथेष्टाचरणशीलाः । कुलान्यटन्ति,—इति कुलटाः परकुलाटन-
शीला इति यावत् । उन्नत्तपीरानितिपाठे पीरः प्रेष्यादिभावेन
पुरवासी । केरानिति पाठे केरो विषमशीलः । शेषं सुगमम् ।
एतान् परिविन्दन् एतेषु अकृतदाराग्निसंयोगेषु दाराग्निसंयोगं
कुर्व्वन् । न दोषभाक् भवतीति ॥ ६ ॥

प्रभा ।

“महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।
वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥
देशनामनदीभेदास्त्रिकटोपि भवेत्तु यत् ।
तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
दशरात्रेण वा वार्त्ता यत्र न श्रूयते ऽथवा” ।

प्रभा ।

क्लीवमाह कात्यायनः—

“न सूत्रं फेनिलं यस्य विष्टा चाप्सु निमज्जति ।

मैद्रं चोन्मादशुक्राभ्यां हीनं क्लीवः स उच्यते” ॥

तत्र देवलेन षड्विधा नारदेन च चतुर्दशविधाः क्लीवभेदा-
अभिहिताः, ग्रन्थगौरवभयान्नेह प्रदर्शिताः । एकवृषण एकाण्डः
पण्डविशेष इति रत्नाकरः । रोगप्रहृहृषण इति चतुर्वर्ग-
चिन्तामणिः । एकस्यामेव स्त्रियां रतिशक्त इति परिशिष्ट-
प्रकाशः । असहोदराः सहोदरभिन्नाः । एकमातृजाता अपि
भिन्नपितृका न सहोदराः । अतएव भीमस्य हिडिम्बाविवाहे
न परिवेदनदोष इति मनुवृत्तिः । वेश्यातिसक्तो वेश्यायामति-
शयेन सक्तः । पतितो महापातकादिना । शूद्रतुल्यामाह चतु-
र्वर्गचिन्तामणी देवलः—

“अनुपासितसन्ध्या ये नित्यमस्नातभोजनाः ।

नष्टशौचाः पतन्त्येते शूद्रतुल्याश्च धर्म्मतः” ॥

अतिरोगी अप्रतिसमाधेयरोगयुक्तः । जड़ो विकलान्तःकरणः
हिताहितावधारणाक्षम इति मिताक्षरा । जड़ोऽक्षमः कार्येष्व-
प्रवृत्त इति माधवाचार्याः । अप्राज्ञार्थत्वेऽपि फलतो न विशेषः ।
सूको वर्णोच्चारणासमर्थः । अन्धबधिरौ प्रसिद्धौ । कुब्जः पृष्ठभागे
मांसादिविशेषेणात्यन्तविकृतदेहः । वामनो ऋष्वः । खोडको-
भग्नचरणद्वय इति हेमाद्रिः । कुण्ठकानिति पाठे कुण्ठो-

प्रभा ।

ऽकर्मण्यः । कुण्ठोऽकर्मण्यमूर्खयोरिति मेदिन्युक्तेः । काण इति परिशिष्टप्रकाशः । सर्वक्रियात्म इति शूलपाणिरघुनन्दनौ । कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः इति, मूढाल्पापटुनिर्भाग्या इति चामरोक्तेः । क्रियास्वपटुरिति वाऽर्थः । अभार्याः शास्त्रनिषिद्ध-भार्यासंबन्धाः नैष्ठिकब्रह्मचारिवाणप्रस्थसंन्दासाश्रमिणः । नृप-स्येति शेषिकी षष्ठी । चकारेण सक्तानित्यवगम्यते । धन-वृद्धिप्रसक्ताः धनवृद्धौ प्रकर्षेण सक्ताः । कामतोऽकारिणः स्वेच्छयैव नित्यं विवाहमकुर्वीणा इति हेमाद्रिः । स्वेच्छयैव विवाहान्निवृत्ता इति माधवाचार्यः । नारायणोपाध्यायशूल-पाणिरघुनन्दनैस्तु कामतः कारिण इति पठितम् । कामतः कारिणो यथेष्टाचरणशीला इति नारायणोपाध्यायाः । श्रौत-स्मार्त्तनिरपेक्षस्वच्छन्दव्यवहारिण इति शूलपाणिरघुनन्दनौ । कुहकः परवच्चनाय वृथोद्योगपर इति हेमाद्रिः । आचार-माधवीयेऽपि तथैव पाठः । नारायणोपाध्यायेन तु कुलट इति पठितं परकुलाटनशील इति व्याख्यातञ्च । स च दत्तक इति रघुनन्दनः । चौरानित्यत्र पौरानिति पाठे प्रेष्यादिभावेन पुरनिवासी पुरप्रेथोवेत्यर्थः । केरान् इति पाठे केरो विषम-शीलः । स्पष्टमन्यत् । परिविन्दन्नित्यत्र परिलक्षणात्त्वत् सञ्च द्वितीया । तथाच एतान् लक्ष्मीकृत्य विन्दन् एतेषु अग्रजेषु अकृत-दाराग्निहोत्रसंयोगेषु दाराग्निहोत्रसंयोगं कुर्वन् न दोषभाग-भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

धनवार्हुषिकं राजसेवकं कर्षकं तथा ।

प्रोषितञ्च प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

वार्हुषिकादयश्चत्वारोऽग्रजाः समावर्त्तनानन्तरं दाराग्नि-
परिश्रहे त्वरया युक्तेनापि वर्षत्रयं प्रतीक्षणीयाः । ततश्च
यत्पूर्वश्लोके एतान् परिविन्दन् दुष्यतीत्युक्तं, तद्वर्षत्रयादूर्द्ध्वमिति
बोद्धव्यम् ॥ ७ ॥

प्रभा ।

तत्रापि क्वचिद्विशेषमाह धनवार्हुषिकमिति । धनवार्हुषिकं
राजसेवकं कृषिसक्तं देशान्तरगतञ्चाग्रजं दाराग्निहोत्रसंयोगे
त्वरवानपि कनिष्ठो वर्षत्रयं प्रतीक्षेत । एतान् परिविन्दन् न
दुष्यतीति यदुक्तं तद्वर्षत्रयादूर्द्ध्वमित्यनेन विशेषितम् । धनस्य
वार्हुषिको धनवार्हुषिकः । संबन्धलक्षणा षष्ठी । वार्हुषिकश्च,—

“समर्थं धनमुद्धृत्य महार्थं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्हुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः” ॥

इति स्मृत्या व्याख्यातः ।

“यस्तु निन्देत् परं जीवनं प्रशंसत्यात्मजो गुणान् ।

स वै वार्हुषिको नाम सर्वकर्मसु गर्हितः” ॥

इति विष्णूक्तवार्हुषिकान्तरव्यवच्छेदार्थं धनवार्हुषिकमित्युक्तम् ।
वर्षत्रयमपि त्वरन्निति कुर्वता त्वराया अभावे अधिककालप्रती-
क्षणं सूचितम् । तच्च स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यम् ॥ ७ ॥

प्रोषितं यद्यशृग्वानमब्दादिति* समाचरेत् ।

आगते च पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्धये चरेत् ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रोषिते विगेषमाह । प्रोषितमशृग्वानम् । प्रत्ययव्यत्ययेनाश्रूयमाणमित्यर्थः । यद्यब्दादूर्ध्वमिति समाचरेत् परिविन्देत्, तदाऽऽगते तस्मिन् तच्छुद्धयर्थं परिवेदनप्रायश्चित्तस्य पादं कुर्यात् । अब्दादूर्ध्वत्वागमने दोषाभावएव । त्र्यब्दप्रतीक्षा तु श्रूयमाणविषया । तत्रागतेपि दोषाभाव इति ॥ ८ ॥

प्रभा ।

प्रोषिते विगेषान्तरमाह प्रोषितमिति । अशृग्वानं प्रत्ययव्यत्ययेनाश्रूयमाणमित्यर्थः । अशृग्वान इति रत्नाकरसम्मतः पाठः । प्रोषितस्याग्रजस्य वार्त्ताश्रवणाभावे यद्यब्दादूर्ध्वं कनीयान् दाराग्निहोत्रसंयोगं करोति, तदा समागते ज्येष्ठे तत्पापशुद्धयर्थं परिवेदनप्रायश्चित्तस्य पादं कुर्यात् । अनागमने त्वदोष एव । एवञ्च प्रोषितस्य त्र्यब्दप्रतीक्षणं श्रूयमाणविषयमिति पर्यवस्यति । अत्र च यद्यब्दादूर्ध्वं समाचरेदित्यनुवादलिङ्गाद्विधिरनुमातव्यः । चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा जुहोति इति, यद्युभयं चिकीर्षेद्द्वौत्रञ्चैव ब्रह्मत्वञ्चैवेति चैवमादिवत् । यथाहुः—

“लिङ्गादपि विधिर्ज्ञेयो दर्भेषु विकिरो यथा” ।

दृश्यते च, यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायानुतिमा-

* मब्दादूर्ध्वं, इति पाठान्तरम् ।

लक्षणं प्राग्गतायास्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम् ।
तन्मूलसक्ता योदीची तस्या एवं नवोत्तरम् ॥६॥

परिगिष्टप्रकाशः ।

प्रागुदक् प्रवणं देशं समं वा परिसमूह्योपलिप्य मध्यतः प्राचीं लेखामुल्लिख्य उदीचीं च संहतां पश्चान्मध्ये प्राचीस्तिस्त्र-उल्लिख्याभ्युक्षेत् । लक्षणावृद्धेऽसर्व्वेति सूत्रे लक्षणमुक्तं, तल्लेखा-परिमाणान्तराभिधानेन स्पष्टीकरोति । या प्रथमा प्राग्गता लेखा तस्याः परिमाणं द्वादशाङ्गुलं, तन्मूललग्ना योत्तराया तस्या नवाङ्गुलाधिकं द्वादशाङ्गुलमेव प्रमाणम् । एकविंशत्यङ्गुल-मित्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रभा ।

हुतिं हुत्वाऽभिघारयेत् यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवम्—
इति स यदिकादपि वाक्यात् क्रतोर्विधानम् ॥ ८ ॥

प्रागुदक्प्रवणं देशं समं वा परिसमूह्योपलिप्य मध्यतः प्राचीं लेखामुल्लिख्योदीचीं च संहतां पश्चात् मध्ये प्राचीस्तिस्त्र उल्लिख्या-भ्युक्षेत् लक्षणावृद्धेऽसर्व्वेति सूत्रे लक्षणमुक्तं, तल्लेखा-परिमाणान्तराभिधानेन स्पष्टीकरोति । या प्रथमा प्राग्गता लेखा तस्याः परिमाणं द्वादशाङ्गुलं, तन्मूललग्ना योत्तराया उदगता लेखा तस्या नवोत्तरं नवाङ्गुलाधिकं एवं द्वादशाङ्गुलं प्रमाणं, एकविंशत्यङ्गुलमित्यर्थः ॥ ६ ॥

उदग्गतायाः संलग्नाः शेषाः प्रादेशमात्रिकाः ।

सप्तसप्ताङ्गुलांस्त्यक्त्वा कुशेनैव समुल्लिखेत् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उक्तयोरवशिष्टा यास्तिस्त्रः उक्तास्ता उदीच्यां रेखायां संलग्नाः
सप्तसप्ताङ्गुलान्तराः प्रादेशप्रमाणाः कुशेनैव समुल्लिखेदिति ।
कुशेनेति सर्वाभिः संबध्यते ॥ १० ॥

प्रभा ।

उदग्गताया इति । शेषा अवशिष्टास्तिस्त्रो रेखा उदग्गतायाः
संलग्नाः प्रादेशपरिमाणाः सप्तसप्ताङ्गुलान्तरालाः कुशेनैव समु-
ल्लिखेत् । कुशेनैवेत्यादि सर्वाभिः रेखाभिः संबध्यन्ते । सर्वासां
रेखानामुल्लेखनं कुशेनैव कार्यमित्यर्थः । अयन्तावदेकः प्रकारः ।
प्रकारान्तरमुक्तं गोभिलपुत्रेण गृह्यासंग्रहे । तदुच्यते—

“लक्षणं तत् प्रवक्ष्यामि प्रमाणं देवतञ्च यत्” ।

इत्यभिधायानतिदूरे, —

“प्राक्कृता पार्थिवी ज्ञेया आग्नेयी चाप्युदक् स्मृता ।

प्राजापत्या च ऐन्द्री च सौमी च प्राक् कृता स्मृता” ॥

इति ।

“पार्थिवी चैव सौमी च रेखे हे षाडशङ्गुले ।

एकविंशतिराग्नेयी प्रादेशिन्ये उभे स्मृते ॥

षडङ्गुलान्तराः कार्य्या आग्नेयीसंहितासु ताः ।

पार्थिवायासु रेखायास्तिस्त्रस्ता उत्तरोत्तराः” ॥

मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि ।

मानकृद्यजमानः स्याद्विदुषामेष निश्चयः ॥ ११ ॥

पुण्यमेवादधीताग्निं स हि सर्वैः प्रशस्यते ।

अनङ्कुत्वं यत्तस्य काम्यैस्तत् नीयते शमम् ॥ १२ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मानपरिभाषामाह —

निगदव्याख्यातम् । ततश्चाङ्गुलादिमानं यजमानाङ्गुलेनेति
सिद्धम् ॥ ११ ॥

वैश्यकुलाद्वा अश्वरीषादेत्यादिसूत्रेणाग्नियोनयो बहव उक्ताः ।

प्रभा ।

इति । अन्ते च,—

“एष लेखविधिः प्रोक्तो गृह्याकर्मसु सर्व्वसु ।

सूत्मास्ताऋजवः कार्य्या रेखास्ताः सुममाहिताः ॥

एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा गृह्याकर्म्मणि कारयेत्” ॥

इति च । तदनयोः प्रकारयोर्विकल्पः । द्वयोरेव स्वशास्त्रोक्त-
त्वात् ॥ १० ॥

अङ्गुलिमानादिकं कस्य ग्रहीतव्यमित्यपेक्षायां मानपरि-
भाषामाह मानक्रियायामिति । मानमेव क्रिया मानक्रिया ।
सा यत्रोक्ता मानकर्त्ता तु नोक्तः, तत्र यजमानो मानकर्त्ता
स्यादित्येष विदुषां निर्णयः ॥ ११ ॥

पुण्यमेवेति । गोभिलेन वैश्यकुलादयो बहवोऽग्नियोनय-

परिशिष्टप्रकाशः ।

तथा, अपि वाऽरणिं मथित्वाऽभ्यादध्यात् । पुण्यस्त्वेवानर्हुको भवतीति सूत्रेणारण्यः पुण्य इत्युक्तम् । ततस्तमेवादध्यात् । हि यस्मात् आरण्यः सर्वैः प्रशस्यते । पुण्यातिशयहेतुत्वात् । अन्वाहितेऽग्नौ * निर्व्वणि पुनराधानयोनिः स्वाधीनत्वाच्च । यैव हि प्रथमाधानि योनिः सैव पुनराधानेऽपि । वैश्यकुलादीनां तु योनित्वे न स्वाधीनतेति न प्राशस्यं तेषाम् । तथा गृह्यान्तरम् । पूर्व्ववानुगतेऽग्नौ योनिः । स्वयं च वक्ष्यति,—

“पूर्व्वैव योनिः पूर्ब्बावत् पुनराधानकर्मणि” ।

इति । नन्वमावपि ऋद्धिसाधनत्र भवति, अनर्हुको भवतीत्युक्तः । वैश्यकुलाद्याहृतम् ऋद्धिसाधनम् । अतः स एव प्रशस्तोनेतरः । तथाच गृह्यान्तरम् । ब्राह्मणकुलाद्ब्रह्मवर्चसकामोऽग्निमाहृत्यादधीत राजन्यादोजोवीर्यकामो वैश्यात्पुत्रपशुकामोऽम्बरीषाइनधान्यकामस्वारण्यं पुण्यकोषकाम इति । तत्राह । अनर्हुकत्वं यत्तस्यारण्यस्य तत्काम्यैः कर्मभिर्ब्रह्मवर्चसादिसाधनैस्तदाधारैः† शान्तिं नीयते कर्मद्वारा ऋद्धिसाधनत्वात् । अत्र चाधानं लक्षणपूर्व्वकं समन्वकमग्निस्थापनम् । न त्वरणिनिर्मन्यनम् । वैश्यकुलाद्याहृते तदसम्भवात् । आङ्पूर्व्वस्य दधाते-धारोपणवाचित्वात् ॥ १२ ॥

* अनुगतेऽग्नौ, इति क पुस्तके पाठः ।

† आरण्येयाग्निः ऋद्धौभैः, इति ख ग पुस्तकयोः पाठः ।

यस्य दत्ता भवेत्कन्या वाचा सत्येन केनचित् ।

सोऽन्त्यां समिधमाधास्यन्नादधीतैव नान्यथा ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्त्यां समिधमभ्याधास्यन् इत्यनेन सूत्रेण सायं प्रातर्विहितसमिदाधानेन ब्रह्मचारिणा अन्त्या पश्चिमा समिद्ब्रह्मचर्यसमाप्तिसमये यस्मिन्नग्नावाधातव्या तमादध्यादित्युक्तम् । तत्र विशेषमाह,—

प्रभा ।

उक्ताः । अपि वाऽन्यं मथित्वाऽभ्यादध्यात् पुण्यस्त्वेवानर्हुकोभवतीत्यारण्यस्य पुण्यत्वमुक्तम् । तत्रोच्यते । पुण्यमेवाग्निमादधीत । यस्मात् स सर्वैः प्रशस्यते । पुण्यातिशयहेतुत्वात् । तथाच गृह्यान्तरम् । आरण्यमुरुपुण्यकोषकाम इति । देवाच्च पुनराधाने कर्त्तव्ये पूर्वेवाग्नियोनिराश्रयितव्या भवतीति वक्ष्यते । तत्र स्वाधीनेयमग्नियोनिरिति प्रशस्ता । अन्यासान्तु वैश्यकुलादीनामग्नियोनीनां पराधीनत्वादप्राशस्यम् । यत्तु अनर्हुक इत्यनेनारण्यस्य ऋद्धिजनकत्वं नास्तीत्युक्तम्, तत्तु तत्र कृतैः काम्यैर्हीमैः शमं नीयते । एतदुक्तं भवति । सत्यमारण्यस्याधानमृद्धिं न जनयति, किन्त्वाहिते आरण्येऽग्नौ ऋद्धिकामनया कृतैर्हीमैः ऋद्धिरपि तदाधातुर्भवत्येवेति ॥ १२ ॥

ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्त्यां समिधमभ्याधास्यन्नित्यादिना

अनूढैव तु सा कन्या पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

न तथा व्रतलोपोऽस्य तेनैवान्यां समुद्दहेत् ॥ १४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यस्य केनचित्कन्यादात्रा सत्येन वाचा कन्या दत्ता भवेत्,
स एवान्यममिदाधानं करिष्यन्नादधीत नान्यथेति ॥ १३ ॥

सा यद्यकृतपाण्डिग्रहणैव विनाशं याति, तथा सत्यस्य
गृहीताग्नेराहिताग्नित्वाव्रतस्य वाग्दत्ताया अदाहे न लोपः ।
किं तर्हि तेनैवाग्निना अन्यां समुद्दहेत् ॥ १४ ॥

प्रभा ।

ब्रह्मचर्यपरिसमाप्तिसमयेऽन्यममिदाधानार्थमग्न्याधानं गोभिले-
नोक्तम् । तत्र विशेषमाह यस्येति । यस्येति संबन्धलक्षणा षष्ठी ।
केनचित् कन्यादात्रा यस्मै कन्या सत्येन वाचा दत्ता भवेत्, स
एव अन्यां समिधमाधास्यन्नग्निमादधीत । नान्यथा न तथा-
विधवाग्दानाभावे । तथात्वे समावर्तनात् परं भटिति कन्याया-
अलाभे कञ्चित् कालमनाश्रमी स्यादिति भावः ॥ १३ ॥

अनूढैवेति । यद्यकृतविवाहैव सा कन्या स्मियते, तथा
सत्यस्याहिताग्नेर्व्रतलोपो न भवति । तेनैवाग्निनाऽन्यां कन्या-
मुद्दहेत् । एतेनाहितेनाग्निना वाग्दत्ताया दाहो न कर्त्तव्य इत्युक्तं
भवति । तथा करणे ह्याहिताग्नित्वाव्रतमस्य लुप्येत । तेनैवान्यां
समुद्दहेदिति चानुपपन्नं स्यात् ॥ १४ ॥

अथ चेन्न लभेतान्यां याचमानोऽपि कन्यकाम् ।

तमग्निमात्मसात् कृत्वा क्षिप्रं स्यादुत्तराश्रमी ॥ १५ ॥

षष्ठः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

यदि चान्यां कन्यां प्रार्थयन्नपि न प्राप्नोति । अनेन ब्राह्मण-
देवादिविवाहव्यतिरेकेण याञ्जापूर्वकाप्रशस्तविवाहेनापि गार्ह-
स्थ्याय यतनीयमित्युक्तम् । तदाऽऽहिताग्निः प्राजापत्येष्टिं कृत्वा
तमग्निमात्मन्यारोप्य शीघ्रं चतुर्थाश्रमी स्यादिति ॥ १५ ॥

प्रभा ।

अथ चेदिति । यदि प्रार्थयमानोऽप्यन्यां कन्यां न लभते ;
तदा तमाहितमग्निमात्मसात् कृत्वा प्राजापत्येष्टिविधिना
आत्मनि समारोप्याविलम्बेन चतुर्थाश्रमी भवेत् । याचमानो-
ऽपीत्यनेन ब्राह्मणादिप्रशस्तविवाहासम्भवे याञ्जापूर्वकाप्रशस्त-
विवाहेनापि गृहस्थाश्रमप्रवेशाय यतितव्यमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

इति षष्ठः खण्डः ।

सप्तमः खण्डः ।

अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः ।
तस्य या प्राङ्मुखी शाखा योदीची योर्द्धुगाऽपि वा ॥१॥
अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मयी चोत्तरारणिः ।
सारवहारवं चात्रमोविली* च प्रशस्यते ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आरण्यस्य मथनेतिकर्तव्यतामाह—

मध्यभूमौ यः शमीगर्भीऽश्वत्थीजातः, तस्य या प्राग्ग्रा
उत्तराग्रा ऊर्द्धुगा वा शाखा, तन्मयी अरणिरुत्तरारणिश्च
शास्त्रोक्ता । सारयुक्तखदिरादिदारुभवं मन्यनदण्डरूपं चात्रं
चात्रोर्द्ध्वयन्त्रणार्थकाष्ठरूपा ओविली च प्रशस्ता भवतीति ॥१॥२॥

प्रभा ।

आरण्यस्य मन्यनप्रकारं वक्तुं प्रथमं मन्यनयन्त्रघटकमरण्या-
दिकमाह अश्वत्थोय इति द्वाभ्याम् । शमीगर्भस्य लक्षणं वक्ष्यते ।
पवित्रभूमौ जातो यः शमीगर्भीऽश्वत्थः, तस्य प्राङ्मुखी उदक्-
गता ऊर्द्धुगता वा या शाखा, अधरारणिरुत्तरारणिश्च तन्मयी

* मौविली, इति पाठान्तरम् । एवं परत्वं ।

संसक्तमूलो यः शम्या शमीगर्भः स उच्यते ।
 अलाभे त्वशमीगर्भादाहरेद्विलम्बितः ॥ ३ ॥
 चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठा दैर्घ्यं षडपि पार्थवम् ।
 चत्वार उच्छ्रयोमानमरण्योः परिकीर्तितम् ॥४॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

शमीगर्भं व्याकरोति । शम्या सह मूलं यस्य रुम्यक् लग्न-
 मेकीभूतं, स शमीगर्भोऽभिधीयते । तदलाभे अश्वत्थान्तरादपि
 विलम्बरहितोऽरण्याहरणं कुर्यात् ॥ ३ ॥

अरणिद्वयपरिमाणमाह—

षडङ्गुष्ठाः पार्थवं पृथुत्वं प्रस्तार इति यावत् । उच्छ्राय-

प्रभा ।

मुनिभिः कथिता । चात्रमोविली च सारयुक्तखदिरादिकाष्ठ-
 निर्मितं मुनिभिः प्रशस्यते । चात्रं नाम मन्यनदण्डं, चात्रोर्ध्वभाग-
 नियन्त्रणार्थः काष्ठविशेष ओविली ॥ १ ॥ २ ॥

इदानीं शमीगर्भस्य लक्षणमाह संसक्तमूल इति । यस्याश्व-
 त्स्य मूलं शम्या सह संसक्तं सम्यग् लग्नं, सोऽश्वत्यः शमीगर्भः
 कथ्यते । शमीगर्भस्याश्वत्यस्यालाभे पुनरशमीगर्भादप्यरणिमाहरेत् ।
 गुणलोपे च मुख्यस्येति न्यायादित्यभिप्रायः । शमीगर्भस्यान्वेषणया
 कालविलम्बो न कर्त्तव्य इति वक्तुमविलम्बित इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

अरण्यादीनां परिमाणमाह चतुर्विंशतिरिति द्वाभ्याम् ।
 चतुर्विंशतिसंख्याका अङ्गुष्ठा अङ्गुष्ठाङ्गुला अरण्योदैर्घ्यं दीर्घता-

अष्टाङ्गुलः प्रमन्यः स्याच्चातं स्याद् द्वादशाङ्गुलम् ।

ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्यनयन्त्वकम् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उच्चता चत्वारोऽगुष्ठाः । अरण्योरितत्प्रमाणं कार्त्स्न्येन कथितम् ।

शेषं सुगमम् ॥ ४ ॥

चात्रगर्भस्थो मन्यनार्थः काष्ठविशेषः प्रमन्यः, सोऽष्टाङ्गुलः स्यात् । एतदरण्यादिचतुष्टयं मन्यनार्थं यन्त्वकं यन्त्र इत्यर्थः ।

शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ ५ ॥

प्रभा ।

परिमाणमित्यर्थः । षडङ्गुलास्तयोः पार्थवं पृथुत्वं, तत्परिमाणमिति यावत् । चत्वारोऽङ्गुला अरण्योरुच्छ्रय उच्चतापरिमाणमित्येतत् । तदेवमरण्योः परिमाणं सर्व्वतीभावेन कथितम् ॥ ४ ॥

अष्टाङ्गुल इति । चात्रमध्यस्थो मन्यनार्थः काष्ठविशेषः प्रमन्य- इत्युच्यते । स खल्वष्टाङ्गुलपरिमाणः स्यात् । चात्रमौविली च द्वादशाङ्गुलपरिमाणं स्यात् । एतत् सर्व्वं मिलितं यथाविन्यस्तं मन्यनयन्त्रं इति कथ्यते । मन्यनयन्त्रकमिति स्वार्थे कन् । गोभिलपुत्रेणाप्येवमेव मन्यनयन्त्रमुक्तम् । केवलमरण्योदीर्घतायां अन्यदपि परिमाणद्वयमुक्तम् । तथाच गृह्यासंग्रहः—

“आश्वत्थीन्तु शमीगर्भामरण्णीं कुर्व्वीत सीत्तराम् ।

ऊरुदीर्घां रत्निदीर्घां चतुर्विंशाङ्गुलां तथा” ॥

इति । खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नाति रोहितके बध्नातीति वदमीषां विकल्पो बोद्धव्यः ॥ ५ ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानं तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।

तत्र तत्र बृहत्पर्व्वग्रन्थिभिर्मिनुयात्सदा ॥ ६ ॥

गोवालैः शणसंमिश्रैस्त्रिवृत्तमनंशुकम् ।

व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात्प्रमथ्यस्तेन पावकः ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यत्र यत्र अङ्गुष्ठमानमेतावदङ्गुलिमानमेतत्कर्त्तव्यमुच्यते, तत्र सर्व्वत्राङ्गुष्ठस्य यद्वन्थिस्थानं मध्यस्थितं तेन मानं सर्व्वदा कुर्यात् ॥ ६ ॥

शणसंमिश्रगोवालैस्त्रिगुणं वर्त्तुलं अंशुकरहितं विस्तृतस्व-
हस्तद्वय*तिर्यगन्तरमानं नेत्रं रज्जुर्भवेत् । तेन नेत्रेणाग्नि-
र्मन्यनीयः ॥ ७ ॥

प्रभा ।

अङ्गुष्ठेति । बृहत्पर्व्वग्रन्थिभिः मध्यर्गवाभिः । निगदव्याख्यात-
मन्यत् ॥ ६ ॥

मन्यनसाधनं नेत्रमाह गोवालैरिति । शणसंमिश्रैर्गोवालै-
र्नेत्रं स्यादिति संबन्धः । नेत्रं रज्जुः । नेत्रं विशिनष्टि त्रिवृदित्या-
दिना । त्रिवृत् त्रिगुणं, वृत्तं वर्त्तुलं, अनंशुकं अंशुकरहितम् ।
अंशवस्तन्तूनां क्षुद्रा अवयवाः । व्यामप्रमाणं विस्तृतसहस्त-
बाहुद्वयतिर्यगन्तरालं व्याम इत्युच्यते । तत्परिमाणम् । तेन
नेत्रेण प्रकर्षेणाग्निर्मन्यनीयः ॥ ७ ॥

* सहस्तबाहुद्वय, इति ख पुस्तके पाठः ।

मूर्धाक्षिकर्णवक्त्राणि कन्धरा चापि पञ्चमी ।
 अङ्गुष्ठमात्राण्येतानि द्वाङ्गुलं वक्ष उच्यते ॥ ८ ॥
 अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं त्र्यङ्गुष्ठमुदरं स्मृतम् ।
 एकाङ्गुष्ठा कटिर्ज्ञेया द्वौ वस्तिर्द्वौ तु गुह्यकम् ॥ ९ ॥
 ऊरू जङ्घे च पादौ च चतुस्त्रैकं यथाक्रमम् ।
 अरण्यवयवाह्येते याञ्चिकैः परिकीर्त्तिताः ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अरण्यङ्गं तन्मानञ्चाह—

कन्धरा ग्रीवा, वक्षोग्रीवाहृदययोर्मध्यम् । एतच्च मूलादारभ्य
 मानम् । वृक्षदार्व्वादीनां तथैव मानस्य औत्सर्गिकत्वात् । शेषं
 निगदव्याख्यातम् ॥ ८ ॥

वस्तिर्नाभेरधोभागः । गुह्यमुपस्थ इति यावत् । शेषं सुगमम् ॥ ९ ॥

ऊरुजङ्घापादं यथाक्रमं चतुरङ्गुष्ठत्र्यङ्गुष्ठैकाङ्गुष्ठम् । एतदरण्य-

प्रभा ।

अरण्यवयवं तत्परिमाणञ्चाह मूर्धाक्षीति त्रिभिः । वक्षं
 मुखम् । कन्धरा ग्रीवा । ग्रीवाहृदययोर्मध्यं वक्षः । सुगममन्यत् ।
 एतच्च मूलादारभ्य मानं, वृक्षदार्व्वादीनां तथैव मानस्यौत्सर्गिक-
 त्वादिति नारायणोपाध्यायाः ॥ ८ ॥

अङ्गुष्ठमात्रमिति । द्वौ अङ्गुष्ठी । एवमुत्तरत्र । वस्तिर्नाभे-
 रधोभागः । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

ऊरू जङ्घे चेति । ऊरू जङ्घे पादौ चेत्येतानि यथाक्रमं

यतद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिस्तु सोच्यते ।

तस्यां योजायते वङ्गिः स कल्याणकृदुच्यते ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

वयवायज्ञव्यवहारिभिः कार्त्थ्येनोक्ता इति चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठानां
विभागः । हिशब्दोऽवधारणे ॥ १० ॥

यत्पूर्वं द्वाङ्गुष्ठं गुह्यमित्यभिहितं तद्देवानामुत्पत्तिस्थानम् ।
अतस्तस्यां योनी योऽग्निर्जायते सोऽभ्युदयकारी उच्यते । तस्मात्तत्र
मन्यनं कार्यम् । एतदर्थमेव चाङ्गुविभागकथनम् ॥ ११ ॥

प्रभा ।

चतुरङ्गुष्ठत्राङ्गुष्ठैकाङ्गुष्ठपरिमितानि भवन्ति । सोऽयं चतुर्विंश-
त्यङ्गुष्ठानां विभागः । एते अरण्यवयवा यान्निर्कैः सर्वतोभावेन
निश्चयेन कथिताः ॥ १० ॥

मन्यनस्थानमाह यत्तदिति । यत्तदिति सर्वानामद्वयेन
प्रसिद्धिमवद्योतयति । यद्गुह्यमिति कथितं, सा देवस्याग्नेर्यो-
निरुत्पत्तिस्थानमुच्यते । सेति विधेयप्राधान्यविवक्षया स्त्रीत्वेन
निर्देशः । तस्यां मन्यनेन योऽग्निरुत्पद्यते, स कल्याणकृदभ्युदय-
कारीति मुनिभिः कथ्यते । गोभिलपुत्रस्वाह—

“मूलादष्टाङ्गुलमुत्सृज्य त्रीणि त्रीणि च पार्श्वयोः ।

देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मथ्यो हुताशनः ॥

मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अग्रात्तु द्वादशाङ्गुलम् ।

देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मथ्यो हुताशनः” ॥

अन्यत्र मथ्यते यत्तु तद्द्वीगभयमाप्नुयात् * ।
 प्रथमे मन्यने ह्येष नियमोनीत्तरेषु च ॥ १२ ॥
 उत्तरारणिनिष्पन्नः प्रमन्यः सर्वदा भवेत् ।
 योनिःसङ्करदोषेण युज्यते ह्यन्यमन्यकृत् ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यत्पुनरन्यत्र मथ्यते तस्माद्धेतो रोगभयं प्राप्नोति । अयं दोषः
 प्रथमान्याधानमन्यने द्वितीयादिषु पुनर्नेति ॥ १२ ॥

प्रमन्योयः पूर्व्वमुक्तः स उत्तरारणेः काष्ठशकलमुद्गत्य रन्ध्र-
 पूरणार्थं निष्पादितः । सर्व्वदा द्वितीयाधानादिष्वपि भवेत् ।
 अन्यथात्वे दोषमाह । हि यस्मादन्यतः प्रमन्यकारी योनिःसङ्कर-
 दोषेण पापेन संबध्यते ॥ १३ ॥

प्रभा ।

इति । तत्र प्रथमवचनेन गुह्यस्य देवयोनित्वं भङ्गान्तरेणोक्तम् ।
 द्वितीयवचनेन तु तत्सन्धेरिति विशेषः । सोऽयं विकल्पः ॥ ११ ॥

अन्यत्वेति । यदिति मन्यनक्रियाविशेषणम् । यत् पुनर्देव-
 योनिरन्यत्र मथ्यते, तस्माद्धेतो रोगभयं प्राप्नोति मन्यनकर्त्ता ।
 अयञ्च नियमः प्रथमाधाने यन्मन्यनं क्रियते तत्रैव, न पुनराधाने
 कर्त्तव्ये द्वितीयादिमन्यनेषु ॥ १२ ॥

इदानीं प्रमन्यनिर्माणे विशेषमाह उत्तरारणीति । उत्तरा-

* अन्येषु ये तु मथ्यन्ति ते रोगभयमाप्नुयुः, इति पाठान्तरम् ।

आर्द्रा सशुषिरा चैव घुणाङ्गी स्फुटिता तथा ।

न हिता यजमानानामरणिर्नीत्तरारणिः ॥ १४ ॥

सप्तमः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

सशुषिरा सरन्ध्रा । घुणाङ्गी घुणादिना विशीर्णावयवा । शेषं
निगदव्याख्यातम् ॥ १४ ॥

सप्तमः खण्डः ।

प्रभा ।

रणेः सकाशात् काष्ठशकलमुद्धृत्य तेन प्रमथ्यो निष्यन्त्रो भवेत् ।
सर्व्वदा द्वितीयाद्याधानिष्वपि । अन्येन काष्ठेन प्रमथ्यकरणे दोष-
माह योनीति । मथ्यः प्रमथ्यः । यस्मादन्येन काष्ठेन प्रमथ्यकर्त्ता
योनिःसङ्करदोषेण युज्यते, तस्मात् सर्व्वदेवोत्तरारणिनिष्यन्नः
प्रमथ्यो भवेत् इति पूर्व्वार्द्धोक्तेऽर्थे हेतुवचनमुत्तरार्द्धम् ॥ १३ ॥

अरण्योर्विशेषमाह आर्द्रेति । सशुषिरा सच्छिद्रा । घुणः
कीटविशेषः । स अङ्गे यस्याः सा घुणाङ्गी । स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥

इति सप्तमः खण्डः ।

अष्टमः खण्डः ।

परिधायाहतं वासः प्रावृत्य च यथाविधि ।

विभृयात्प्राङ्मुखोयन्त्वमावृता वक्ष्यमाणया ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

नववस्त्रं परिधाय उत्तरीयं च कृत्वा पूर्व्वाभिमुखोयन्त्वं चात्रो-
बिल्यादि वक्ष्यमाणपरिपाठ्या निष्पीडयेत् । यथाविधीत्यनेन,—

“परिधानादह्निः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ।

धर्म्यं कर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः” ॥

इति योगियाज्ञवल्क्योक्तपरिधानविधिः ।

“सव्यादंसात्परिभ्रष्टः कटिदेशे धृताम्बरः ।

एकवस्त्रन्तु तं विद्यात् दैवे पित्रे च वर्जयेत्” ॥

इति शातातपोक्तोत्तरीयधारणविधिश्च विहित इति ॥ १ ॥

प्रभा ।

इदानीं मन्यनप्रकारमाह परिधायेति । अहतं यन्त्रनिर्मुक्तं
नवमिति यावत् । वासः परिधाय प्रावृत्य च उत्तरीयमपि
विधाय । यथाविधीत्युभयत्र संबध्यते । ततश्च परिधाने उत्तरीय-
कारणे च—

“परिधानादह्निः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ।

धर्म्यं कर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः” ॥

चात्रवुधे प्रथम्याग्रं गाढं कृत्वा विचक्षणः ।

कृत्वोत्तराग्रामरणिं तद्बुधमुपरि न्यसेत् ॥ २ ॥

चात्रोर्ध्वकीलकाग्रस्थामोविलीमुदगग्रगाम् ।

विष्टभ्य धारयेद्यन्त्रं निष्कम्पं प्रयतः शुचिः ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

चात्ररन्ध्रे प्रथम्याग्रं रन्ध्रपूरणेन निश्चलं कृत्वा प्रथमनाभिज्ञ-
उत्तराग्रामरणिं कृत्वा तच्चात्रमूर्धस्थितमरण्युपरि न्यसेत् ॥ २ ॥

चात्रोर्ध्वस्थलोहशङ्कुशिरसि ओविलीमुत्तराग्रामारोप्य गाढं
पीडयित्वा ओविलीनिःपीडनेन निश्चलं कृत्वा एकचित्तः कृताच-
मनादिर्द्वारयेत् ॥ ३ ॥

प्रभा ।

इति ।

“सव्यादंसात् परिभ्रष्टः कटिदेशे धृताम्बरः ।

एकवस्त्रं तु तं विद्यात् दैवे पित्रे च वर्जयेत्” ॥

इति चैवमादिस्मृत्यन्तरोक्तो विधिरनुसरणीय इत्युक्तं भवति ।
एवम्भूतो भूत्वा प्राङ्मुखः सन् वक्ष्यमाणया परिपाठ्या मन्यनयन्त्रं
धारयेत् ॥ १ ॥

चात्रवुधे इति । विचक्षणो मन्यनप्रकाराभिज्ञः चात्रस्य मूले
प्रथम्यस्थायं रन्ध्रपूरणेन निश्चलं कृत्वा अरणिमुत्तराग्रां कृत्वा
दण्डवत् ऊर्ध्वस्थितं चात्रं अरणेरुपरि स्थापयेत् ॥ २ ॥

चात्रोर्ध्वेति । चात्रस्योर्ध्वे यत् कीलकं लोहशङ्कुः तदग्रस्थिता-

त्रिरुद्देष्याऽथ नेत्रेण चात्रं पत्न्याहतांशुका ।

पूर्वं मन्थेदरण्यन्ते प्राच्यग्नेः स्याद्यथा च्युतिः ॥ ४ ॥

नैकयाऽपि विना कार्यमाधानं भार्यया द्विजैः ।

अकृतं तद्विजानीयात्सर्वा नान्वारभन्ति यत् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पूर्वोक्तगोत्रालरज्ज्वा चात्रं वारत्रयमुपर्युपरिक्रमेण वेष्टयित्वा नववस्त्रा पत्नी प्राच्यान्दिश्यरण्यन्ते मथेत् । यथा प्राग्देशे अग्ने-
निःसरणं भवेत् ॥ ४ ॥

सर्वाः पत्नी यदाधानं नेत्राकर्षणेनानुकूलाः सत्यो न निष्पा-
दयन्ति तदकृतं ज्ञातव्यं विगुणत्वात् । शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ ५ ॥

प्रभा ।

मुदगग्रामोविलीं कृत्वा विष्टभ्याश्चित्य गाढं पीडयित्वा वा यन्त्रं
निष्कम्पं सम्पाद्य शुचिः कृताचमनादिः प्रयतः प्रयत्नवान् तद्गत-
चित्त इति यावत् । यन्त्रं धारयेत् ॥ ३ ॥

त्रिरुद्देष्येति । अथानन्तरं नेत्रेण पूर्वोक्तलक्षणेन चात्रं
उपर्युपरिक्रमेण वारत्रयं वेष्टयित्वा अहतवसना पत्नी पूर्वं
अरण्यन्ते मथेत् । अरणिपूर्व्वान्ते मथ्यनस्य प्रयोजनमाह
प्राचीति । अग्नेसुप्रतिनिःसरणं प्राची प्राक्प्रदेशगता यथा भवेत्
तथा मथेत् । प्राचि इति सप्तम्यन्तपाठेऽपि तथैवार्थः ॥ ४ ॥

नैकयापीति । यजमानस्य यावत्यो भार्याः सन्ति तासा-

वर्णज्यैष्ठेन वह्नीभिः सवर्णाभिश्च जन्मतः ।
 कार्यमग्निच्युतेराभिः साध्वीभिर्मन्यनं पृथक् ॥६॥
 नात्र शूद्रां नियुञ्जीत न द्रोहद्वेषकारिणीम् ।
 नाशासनस्थां नान्येन पुंसा च सह सङ्गताम् ॥७॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रथमं ब्राह्मण्या, तदनु क्षत्रियया इत्येवं यथा वर्णज्यैष्ठम्
 असवर्णाभिः, सवर्णाभिश्च जन्मज्यैष्ठक्रमेणाग्निनिःसरणं यावन्न
 भवति तावत्सतीभिः पृथग्मन्यनं कार्यम् ॥ ६ ॥

अत्राधाने शूद्रां भार्यां न नियुञ्जीत । अशूद्रापि प्राण-

प्रभा ।

मेकयाऽपि भार्यया विना आधानं न कार्यं, सर्वाभिरिव कार्य-
 मित्यर्थः । सर्वा यजमानभार्या अन्वारभ्यं न कुर्वन्ति चेत्,
 तदाधानं कृतमप्यकृतं विजानीयात् । तस्मादेकयापि भार्यया
 विना आधानं न कार्यमित्यर्थः । अन्वारभ्यो नाम नेत्राकर्षणेन
 मन्यनानुकूल्यम् ॥ ५ ॥

तत्र विशेषमाह वर्णज्यैष्ठेनेति । सवर्णासवर्णबहुस्त्रीसत्त्वे
 वर्णज्यैष्ठेन ताभिर्मन्यनं कार्यम् । प्रथमं ब्राह्मण्या तदनु क्षत्रियया
 तदनु वैश्ययेत्यर्थः । सवर्णबहुस्त्रीसत्त्वे जन्मज्यैष्ठक्रमेण मन्यनं
 कार्यम् । उक्तक्रमेणाभिः साध्वीभिः स्त्रीभिरग्निनिःसरणपर्यन्तं
 पृथङ्मन्यनं कार्यम् ॥ ६ ॥

नात्रेति । अत्राग्निमन्यने विवाहितामपि शूद्रां न नियुञ्जीत ।

ततः शक्ततमा पञ्चादासामन्यतमाऽपि या ।
 उपेतानां चान्यतमा मन्येदग्निं निकामतः ॥ ८ ॥
 जातस्य लक्षणं कृत्वा तं प्रणीय समिध्य च ।
 आधाय समिधञ्चैव ब्रह्माणमुपवेशयेत् ॥ ९ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विरोधकारिणी द्वेषकारिणी आज्ञाविघातिनी नियोगधर्मेणापि
 पुरुषान्तरसङ्गता नाधानि नियोज्या । इतरा तु पतितैवेति ॥ ७ ॥

ततः सर्वाभिर्मथने कृते पञ्चादासामिव मन्यनकर्त्रीणां या
 अत्यन्तबलवती उपनीतानां च त्रैवर्णिकानामन्यतमापि, अग्ने-
 र्मथनं यथेष्टं अग्निनिष्पत्तिं यावत्कुर्यात् ॥ ८ ॥

जातस्याग्नेर्लक्षणं रेखोल्लिखनादिरूपं कृत्वा तत्र स्थानेऽग्निं
 प्रवेश्य समिधं प्रक्षिप्य ब्रह्मोपवेशनं कुर्यात् ॥ ९ ॥

प्रभा ।

तथा द्रोहकारिणीं द्वेषकारिणीं आज्ञासम्पादनमकुर्वती अन्येन
 पुंसा सङ्गताञ्च न नियुञ्जीत । द्रोहो जिघांसा, द्वेषः प्रसिद्धः ॥ ७ ॥

तत इति । उक्तक्रमेण सर्वाभिर्मन्यने कृते पञ्चात् आसामन्य-
 तमा उपेतानामुपनीतानां त्रैवर्णिकानामन्यतमा या शक्ततमा
 अतिशयेन बलवती असवर्णा सवर्णा वा सा यथेष्टमग्निं मन्येत् ।
 अग्निनिःसरणपर्यन्तं मन्यनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

जातस्येति । जातस्येति संबन्धलक्षणा षष्ठी । अग्नीं जाते

ततः पूर्णाहुतिं कृत्वा* सर्वतन्त्रसमन्विताम् ।

गान्दद्याद्यज्ञवास्त्वन्ते ब्रह्मणे वाससी तथा ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

ब्रह्मोपवेशनानन्तरं सर्वाधानेतिकर्तव्यतायुक्तां पूर्णाहुतिं कृत्वा
दर्भजुटिकाहोमान्ते ब्रह्मणे गां वासोद्वयञ्च दद्यादिति ॥ १० ॥

प्रभा ।

निःसृते सतीत्यर्थः । रेखोल्लेखनादिरूपं गृह्योक्तं लक्षणसंज्ञकं
कर्म कृत्वा तमग्निं तत्र प्रणीय समिध्य प्रज्वाल्य समिधञ्चाधाय
ब्रह्मोपवेशनं कारयेत् । समिधाधानानन्तरं ब्रह्मोपवेशनमित्या-
धान एवायं क्रमः । तत्रैवाभिधानात् । अन्यत्र तु कर्मक्रमो-
गृह्यासंग्रहे गोभिलपुत्रेणोक्तः । यथा—

“लेखनाभ्युत्तणे कृत्वा निहितेऽग्नी समिद्दत् ।

ततो भूमिग्रहं कृत्वा कुर्यात् परिसमूहनम् ॥

ब्रह्माणुपसङ्कल्प्य चरुश्रपणमारभेत्” ॥

इति ॥ ८ ॥

तत इति । तन्त्रमितिकर्तव्यता । ततो ब्रह्मोपवेशनानन्तरं
सर्वाभिराधानेतिकर्तव्यताभिः सहितां पूर्णाहुतिं कृत्वा गृह्योक्त-
यज्ञवास्तुनामककर्मणोऽन्ते ब्रह्मणे गां वाससी च दद्यात् ॥ १० ॥

होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये सुवः स्मृतः ।

पाणिरिवेतरस्मिंस्तु सुचा चात्र न ह्यते ॥ ११ ॥

खादिरोवाऽथ पाणीवा द्विवितस्तिः सुवः स्मृतः ।

सुग्वाहुमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः ॥ १२ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कृताधानस्य नामाविधहोमप्रसक्ती प्रथमं तत्परिभाषामाह—
द्रवद्रव्याहुतौ आहुत्याधारपात्रानुपदेशे मुनिभिः सुवः स्मृतः ।
द्रवेतराहुतौ पात्रान्तरानुपदेशे पाणिनैव होतव्यम् । उभयत्रैवानु-
पदेशे जुह्वा होमो न कार्य इति । जुह्वरिति समाख्यावलात्
जुह्वा अपि वैकल्पिकहोमसाधनत्वशङ्कानिरासार्थं सुचा चात्र न
ह्यते इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

गोभिलोक्तं सुवं सुचञ्च स्पष्टीकरोति । खदिरमयः पलाश-

प्रभा ।

कृताधानस्य यजमानस्य नित्यनैमित्तिकानानाविधा होमा-
विहिताः । तत्र परिभाषां तावदाह होमपात्रमिति । होम-
साधनपात्रस्यानादेशे द्रवद्रव्ये हविषि सुवोहोमपात्रं स्मृतो-
मुनिभिः । द्रवद्रव्येतरस्मिंस्तु हविषि पाणिरिव होमपात्रम् । अत्र
पात्रानादेशे सुचा न ह्यते । सुचा न ह्यते इति वचनात्
याज्ञिकसम्प्रदायागतोऽयमर्थः इत्युक्तं भवति । सुक् जुह्वरित्य-
नर्थान्तरम् ॥ ११ ॥

सुवं सुचञ्च लक्षयति खादिर इति । पर्णः पलाशः ।

सुवाग्रे घ्राणवत् खातं द्वाङ्गुष्ठं परिमण्डलम् ।

जुह्वाः शराववत् खातं सनिर्वाहं षडङ्गुलम् ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मयो वा वितस्तिद्वयमानः सुवः स्मृतः । जुह्वर्बाहुप्रमाणा बोद्धव्या । प्रगृह्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्रग्रहो दण्डः । स सुव-सुचोर्वर्तुलोबोद्धव्यः ॥ १२ ॥

सुवाग्रे नामारम्भवन्मध्यस्थितमर्थ्यादम् अङ्गुष्ठद्वयमितं वर्तुलं बिलं ज्ञेयम् । जुह्वास्तु खातं शरावाकृति निःशेषहवनसाधनतया निर्वाहपदवाच्यप्रणालीसहितं षडङ्गुलं जानीयात् ॥ १३ ॥

प्रभा ।

वितस्तिर्बाह्वाद्गङ्गुलम् । वितस्तिद्वयपरिमितः खादिरः पालाशो-वा सुवः स्मृतः । जुह्वर्बाहुप्रमाणा वेदितव्या । तयोः सुवसुचोः प्रगृह्यते अस्मिन्निति प्रग्रहो धारणदण्डः वृत्तो वर्तुलः विज्ञेयः ॥ १२ ॥

सुवाग्रे इति । सुवस्याग्रे यत् खातं, तत् घ्राणवत् अङ्गुष्ठद्वय-परिमितं परिमण्डलं वर्तुलं कर्त्तव्यम् । घ्राणवदित्यनेन यथा नासारम्भद्वयं मध्यस्थितमर्थ्यादं, तथा सुवाग्रस्थितं खातमपि मध्यस्थितमर्थ्यादं कर्त्तव्यमित्युपदिशति । जुह्वाः खातं षडङ्गुल-परिमितं शराववत् कर्त्तव्यम् । तत्तु सनिर्वाहं प्रणालीसहितम् । सा हि निःशेषहवनसाधनतया निर्वाहपदेनोच्यते ॥ १३ ॥

तेषां प्राक्शः कुशैः कार्य्यः सम्प्रमार्ज्जीजुह्वषता ।
 प्रतापनञ्च लिप्तानां प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ॥ १४ ॥
 प्राञ्चं प्राञ्चमुदगनेरुदगयं समीपतः ।
 तत्तथाऽऽसादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते ॥ १५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तेषां व्यक्तिभेदाद्ब्रह्मनां पूर्व्याभिसुखं मार्जनं कुशैः कार्य्यम् ।
 घृतादिक्षेपवतान्तु तेषामुष्णेन जलेन प्रक्षालनपूर्वमग्नौ प्रता-
 पनं कार्य्यम् । सम्प्रमार्ग इति वा पाठः ॥ १४ ॥

स्रुवस्रुगादिद्रव्यमुपयोगमन्निधिक्रमेण स्वसमीपदेशेष्वेकस्मात्-
 पूर्वमेकं ततः पूर्वमपरमित्येवं क्रमेणाग्नेरुत्तरतः उत्तरायं
 स्थापयेत् ॥ १५ ॥

प्रभा ।

तेषामिति । व्यक्तिभेदाद्ब्रह्मवचनमन्येषामपि यज्ञपात्राणां
 संग्रहार्थं वा । जुह्वषता हातुमिच्छता तेषां प्राक्शः पूर्वाभि-
 सुखं कुशैः सम्प्रमार्गः सम्यक् प्रकर्षेण मार्जनं कार्य्यम् ।
 सम्प्रमार्ज्ज इति पाठे त्वार्षः प्रयोगः । आज्यादिलिप्तानां
 तेषामग्नौ प्रतापनञ्च कार्य्यम् । किं कृत्वा ? उष्णेन जलेन
 प्रक्षाल्य ॥ १४ ॥

प्राञ्चं प्राञ्चमिति । अग्नेरुत्तरस्थां दिशि स्वसन्निधौ विनि-
 योगक्रमेण पूर्वपूर्वक्रमेण चोत्तरायं द्रव्यमासादयेत् । यस्य
 प्रथमं विनियोगः तत् प्रथममासादयेत्, यस्य तदनु विनियोगः

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरितिस्थितिः ॥ १६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

होमेषु होतव्यानुपदेशे आज्यं द्रव्यं होतव्यं विधीयते । आज्यं गव्यमिति पाठान्तरम् । मन्त्रदेवतयोश्चानुपदेशे प्रजापतिर्देवता मन्त्रोऽपि प्रजापतिः, प्रजापतये स्वाहेत्यर्थः । अन्ये तु, समस्तां व्याहृतिं प्राजापत्यं मन्त्रमाहुः । तत्र च मन्त्रे प्रजापतिशब्द-प्रयोगात् मन्त्रमयी देवतैतिव्यक्तम् । तथा योगियाज्ञवल्क्यः ।

“यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा या तु देवता ।

तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतीच्यते” ॥ १६ ॥

प्रभा ।

तत् ततः परमित्येवं रीत्या एकस्मात् पूर्वमपरं ततोऽपि पूर्व-मपरमित्येवं क्रमेणासादयेदित्युक्तं भवति । पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत्र यथा भविष्यता पुरोडाशेन कपालस्य निर्देश-स्तथाऽत्रापि भविष्यताऽग्निनोत्तरस्या दिशो निर्देशो बोद्धव्यः । कुतः ?

“भूमिः समूहनं कृत्वा गोमयेनोपलिप्य च ।

द्रव्याण्युत्तरतः स्थाप्य वृषीं कुर्यादुदङ्मुखीम्” ॥

इति गृह्यासंग्रहे भूमिलेपनानन्तरमेव द्रव्यासादनाभिधानात् ॥ १५ ॥

आज्यमिति । होमेषु हविषोऽनादेशे आज्यं होमसाधन-

नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतया क्वचित् ।
न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥ १७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

समिधमाधायानुपर्युन्नेदिसूत्रोक्तां समिधं परिमाणादिनियमेन
व्यक्तीकरोति । अङ्गुष्ठाधिकस्थूला क्वचिदपि कर्मणि समिध
ग्रहीतव्या । तदूना तु स्थूल्येन ग्राह्यैव । शेषं सुगमम् ॥ १७ ॥

प्रभा ।

द्रव्यमाचार्यैः क्रियते । मन्त्रस्य देवतायाश्चानादेशे प्रजापतिरिति
श्रुतिराह । यद्यपि धातुस्वरूपेऽर्थे षितपोविधिं शाब्दिकाः
स्मरन्ति, तथापि इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्व्ववत्त्वमिति ईक्षते-
र्नाशब्दमिति चैवमादिपारमर्शप्रयोगदर्शनाद् भावेऽपि तस्य
विधिर्मन्तव्यः । अतएव न्यायाचार्यैरपि,—

“स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः ।

यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते” ॥

इति प्रयुक्तम् ॥ १६ ॥

समिधमाधायानुपर्युच्य इति गोभिलसूत्रोक्तां समिधं व्यक्ती-
करोति नाङ्गुष्ठादिति द्वाभ्याम् । होमेषु इति विजानता इति
च पदद्वयमुत्तरश्लोकस्थमवाप्यन्वेति । स्थूलतया अङ्गुष्ठादधिका
त्वचा विनिर्मुक्ता कीटसहिता विपाटिता समित् केषुचिदपि
होमेषु विजानता न ग्रहीतव्या । अङ्गुष्ठादूनस्थूला तु न
निषिद्धा ॥ १७ ॥

प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशखिका ।
 न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता ॥ १८ ॥
 प्रादेशद्वयमिभ्यस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् ।
 एवंविधाः स्युरिविह समिधः सर्वकर्मसु ॥ १९ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

दैर्घ्येण समित्प्रादेशादधिका न्यूना वा, तथा विविधशाखा-
 युक्ता, सपत्वा, घुणादिक्षुण्णतयाऽतिजीर्णा, होमविषये विजानता
 न ग्राह्या । अन्ये तु विशाखा विनिर्गतशाखा, तत्रभवा
 विशखिकेत्याहुः ॥ १८ ॥

अथेभानुपकल्पयते खादिरान् पालाशान् वा इति सूत्रोक्ता-
 निभान् स्पष्टीकरोति । पूर्वाङ्गं निगदव्याख्यातम् । यद्यपि सूत्रे

प्रभा ।

प्रादेशादिति । दैर्घ्येण प्रादेशपरिमाणादधिका न्यूना च,
 विविधशाखायुक्ता, पत्रसहिता, घुणादिक्षुण्णतया निर्वीर्या च,
 समित् विजानता होमेषु न ग्राह्या । गृह्यासंग्रहः—

“अकृशा चैव न स्थला अशाखा चापलालिनी ।

सक्षीरा नाधिका न्यूनाः समिधः सर्वकामदाः” ॥

इति ॥ १८ ॥

अथेभानुपकल्पयते खादिरान् पालाशान् वा इति गोभिल-
 सूत्रोक्तानिभान् स्पष्टयति प्रादेशद्वयमिति दाभ्याम् । प्रादेशद्वय-

समिधोऽष्टादशस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ।

दर्शं च पौर्णमासि च क्रियास्वन्यासु विंशतिम् ॥२०॥

समिदादिषु होमेषु मन्वदैवतवर्जिता ।

पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च इन्धनार्थं समिद्भवेत् ॥ २१ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अथेध्यानिति दर्शपौर्णमासौ प्रकृत्योक्तम्, तथापीह गृह्योक्तेषु सर्वकर्मसु प्रादेशइयमानाः इध्याख्याः समिधोभवेयुः । समिध इति संज्ञालिङ्गादेव इधानामप्यग्निसमिन्धनार्थत्वमित्युक्तं भवति ॥१९॥

इधममिधां मङ्गामाह । निगदव्याख्यातम् ॥ २० ॥

ब्रह्मचारिणो यत्र सायं प्रातः समिधोमस्ततः प्रभृति सर्वेषु

प्रभा ।

मिधस्य प्रमाणं कथितं पूर्वोक्तार्थैः । यद्यपि गोभिलेन दर्श-
पौर्णमासोपक्रमे इध्या उक्ताः, तथापि एवंविधाः समिध इध्याः
इह गृह्योक्तेषु सर्वकर्मसु भवेयुरेव ॥ १९ ॥

समिध इति । दर्शपौर्णमासयोः इधस्य समिधः अष्टादश-
संख्यां, अन्यासु क्रियासु विंशतिसंख्यां मनीषिणः कथयन्ति ।
इधस्येति सम्बन्धलक्षणा वा पृथी । तदा च अष्टादशविंशति-
शब्दो संख्येयवचनौ तत्र च समिध इति सामानाधिकरण्येना-
न्वेति ॥ २० ॥

समिदादिषु इति । ब्रह्मचारिणो यत् सायंप्रातः समिदा-
धानमुक्तं, तदिह समित्पदेन गृह्यते । समिदादिषु सर्वेषु होमेषु

इध्मोऽप्येधार्थमेवाग्नेर्हविराहुतिषु स्मृतः ।

यत्र चास्य निवृत्तिः स्यात्तत् स्पष्टीकरवाग्यहम् ॥२२॥

अङ्गहोमसमित्तन्वसोष्यन्त्याख्येषु कर्मसु ।

येषाञ्चैतदुपर्युक्तं तेषु तत्प्रदृशेषु च ॥ २३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

होमेषु देवतामन्वाभ्यां रहिताऽग्निसमिन्धनार्था प्रादेशमात्रा
या समिदुक्ता, सा होमात्पूर्वं पश्चाच्च भवेत् ॥ २१ ॥

चरुपुरोडाशादिरूपहविराहुतिषु इध्मोऽप्यग्निसमिन्धनार्थ एव
प्रादेशइयमात्रमभिन्मुनिभिः स्मृता । यतोऽयमपि समिन्धनार्थो-
ऽतो न देवतोद्देशेन त्यजनीय इति अत्रापि मन्त्रदेवतयोरभावः ।
अतोमन्त्रस्य देवतायाश्चेतिवचनानवकाशः ॥ २२ ॥

अङ्गहोमाः सोमन्तोन्नयनचूडाकरणादौ विहितास्तेषु अन्यस्य

प्रभा ।

होमात् पूर्वं पश्चाच्च अग्निसमिन्धनार्थं मन्त्रदेवताभ्यां रहिता
पूर्वोक्ता समिदु भवेत् । अग्नी प्रक्षेप्तव्या इत्यर्थः ॥ २१ ॥

इध्मोऽपीति । हविराहुतिषु अविशेषात् चर्वाज्यादिहोमेषु
पूर्वोक्तलक्षण इध्मोऽपि अग्नेरेधार्थं समिन्धनार्थमेव स्मृतः पूर्वो-
क्तार्थः । अग्नेरेधाद्येमेवति करणात् अत्रापि मन्त्रो देवता च
नास्तीत्युक्तं भवति । येषु हामेषु इध्मस्य निवृत्तिर्भवेत्तदहं
स्पष्टीकरोमि ॥ २२ ॥

यत्र यत्रेधो न कर्त्तव्यः तदेव स्पष्टीकरोति अङ्गहोमेति

अक्षभङ्गादिविपदि जलहोमादिकर्मणि ।

सोमाहुतिषु सर्वासु नैतेष्विध्मा विधीयते ॥२४॥

अष्टमः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

सीमन्तोन्नयनादेः प्रधानत्वात् । तथा द्विविधा होमास्तन्वहोमाः
क्षिप्रहोमाश्च यान्त्रिकप्रसिद्धाः । तत्र क्षिप्रहोमाः क्षिप्रं ह्यन्ते
इति व्युत्पत्त्या सायंप्रातर्होमादयः । तन्वहोमाश्च परिसमूहन-
वर्हिःस्तरणायङ्गविस्तारयुक्ताः । तत्र ये समिद्धविष्कास्तन्वहोमाः,
यश्च सुखप्रवार्थं सोष्यन्तीहोमः, येषां च वैश्वदेवसायंप्रातर्होमा-
दीनामेतदिध्माख्यं द्रव्यं पश्चादथेध्मानुपकल्पयत इत्यनेन सूत्रेणोक्तं,
तेषु तत्सदृशेषु च क्षिप्रहोमेषु इध्मास्य निर्वृत्तिर्भवेदिति ॥ २३ ॥

जङ्गाया यानेन वरेण नयनं गृह्णातम् । तत्राक्षभङ्गेऽनडुद्-
विमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यासु चापत्सु यमेवाग्निं हरन्ति तमेवोप-
समाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वा अन्यद् द्रव्यमाहृत्य यच्छतेचिदभिश्चिय-
इत्याज्यश्रेष्ठेणाभ्यञ्जेदिति सूत्रेणाक्षभङ्गादियानविपदि तत्समाधा-
नार्थं योहोमोविहितः, यश्च पौर्णमास्यां रात्रावविदासिनि ऋदे

प्रभा ।

द्वाभ्याम् । ये किल सीमन्तोन्नयनचूडाकरणादिकर्माङ्गीभूताः
होमाः, ये समिद्धविष्कास्तन्वहोमाः, यश्च आसन्नप्रसवाया बध्वाः
सुखप्रसवार्थं सोष्यन्तीहोमः, येषाञ्च वैश्वदेवसायंप्रातर्होमादीना-
मुपरि परस्तात् एतदिध्माख्यं द्रव्यं, अथेध्मानुपकल्पयत,— इति

परिशिष्टप्रकाशः ।

नाभिमात्रमवगाह्य अक्षततण्डुलान् ऋगन्तेष्वास्येन जुहुयात्
 स्वाहेत्युदके इत्यनेन सूत्रेण मुखेन यवमिश्रतण्डुलानां वृक्ष-
 इवेत्यादिपञ्चर्चस्य प्रथमया ऋचा भूमिकामस्य जलहोम उक्तः ।
 याश्च सोमरसाहुतयस्तास्त्रिध्वविधिर्न भवति । अक्षी रथावयव-
 विशेषः । अत्र इध्वविधिनिवृत्तिरित्यभिदधता पर्युदासोऽयमित्यु-
 क्तम् । न तु निषेधविधिः । येनाक्षभङ्गादिविषये विहित-
 निषेधत्वाद्विध्वविकल्पः स्यादित्यापाद्यम् । जलहोमादीत्यादि-
 पदेन पदवर्त्मक्षित्याधारहोमानां ग्रहणम् । तथा च श्रुतिः । पदे
 जुहोति वर्त्मनि जुहोतीति । स्मृतिश्च,—

“लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।

वैश्वदेवश्च कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये” ॥

इति ॥ २४ ॥

अष्टमः खण्डः ।

प्रभा ।

सूत्रेण गोभिलेनोक्तं, तेषु तत्सदृशेषु अन्येष्वपि क्षिप्रहोमेषु ।
 द्विविधाः किल होमा यान्त्रिकप्रसिद्धाः, तन्त्रहोमाः क्षिप्र-
 होमाश्च । ये किल होमाः परिसमूहनवर्हिरास्तरणाद्यङ्गविस्तार-
 युक्तास्ते तन्त्रस्यैतिकर्त्तव्यताकलापस्य योगात् तन्त्रहोमा इत्यु-
 च्यन्ते । ये च तथाविधाङ्गविस्तारयुक्ता न भवन्ति, तद्गमे सायंप्रात-

प्रभा ।

ह्रीमादयः क्षिप्रं ह्यन्ते इति व्युत्पत्त्या क्षिप्रह्रीमाः कथ्यन्ते ।
 तथा, अक्षभङ्गे नडविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यासु चापत्सु यमेवाग्निं
 हरन्ति तमेवोपसमाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वाऽन्यद्रव्यमाहृत्य य ऋते
 चिदभिश्चिय इत्याज्यग्रेषुणाभ्यञ्जेत् इति गोभिलसूत्रेण अक्ष-
 भङ्गनडविमोक्षादिविपदि तत्समाधानार्थं योहोमो विहितः, यश्च
 पौर्णमास्यां रात्रावविदासिनि ऋदे नाभिमात्रमवगाह्याक्षत-
 तण्डुलान् ऋगन्तेष्वस्येन जुहुयात् स्वाहेत्युदके इति गोभिल-
 सूत्रेण जलहोम उक्तः, आदिपदात् यश्च पदवर्त्महोमः, तथा,
 याः सोमरसाहुतयः, सर्व्वेष्वेतेषु होमेषु यान्निकैरिध्मोन क्रियते ।
 कृत्याहुतिष्विति पाठे अभिचाराहुतिष्वित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति अष्टमः खण्डः ।

नवमः खण्डः ।

सूर्योऽस्तशैलमप्राप्ते षट्त्रिंशद्भिरथाङ्गुलैः ।

प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाञ्च दर्शने ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पुराऽस्तमयादग्निं प्रादुष्कृत्यास्तमिते सायमाहुतिं जुहुयात् ।
पुरोदयात्प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिञ्जुहुयादिति
सूत्रे अग्नेः प्रादुष्करणमुक्तम् । तत्र प्रादुष्करणकालस्य उत्तरोऽवधि-
रस्तमयोदयरूपो व्यक्तएव । पूर्व्वन्वस्यष्टं स्पष्टयति ।

भासान्दर्शने सूर्यरश्मिलोहितं प्राग्दिग्भागे इत्यर्थः । शेषं
सुगमम् ॥ १ ॥

प्रभा ।

पुराऽस्तमयादग्निं प्रादुष्कृत्यास्तमिते सायमाहुतिं जुहुयात्
पुरोदयात् प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं जुहुयात्
इति गोभिलसूत्रेणाग्नेः प्रादुष्करणकालः सायंप्रातर्हीमकाल-
स्योक्तः । तत्र प्रादुष्करणकालयोरुत्तरोऽवधिरस्तमयरूप उदय-
रूपश्च स्पष्ट एव । तयोः पूर्व्वमवधिमस्यष्टं स्पष्टयति सूर्यं इति ।
सूर्यं षट्त्रिंशद्भिरङ्गुलैरस्ताचलमप्राप्ते सति सायमग्नीनां प्रादु-
ष्करणम् । भासां सूर्यरश्मीनां दर्शने सति प्रातरग्नीनां प्रादु-
ष्करणकालः । सोऽयं पूर्व्वोऽवधिः । अग्नीनामिति बहुवचनात्
चेताग्निप्रादुष्करणकालोऽप्ययमेवेति बोद्धव्यम् ॥ १ ॥

हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद्गिरिं हित्वा न गच्छति ।

तावद्धोमविधिः पुण्योनान्योऽभ्युदितहोमिनाम् ॥२॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं जुहुयादिति उदितहोमः सूत्रोक्तः । अत्रोत्तरमवधिं व्यक्तीकरोति ।

भूमिं हित्वा हस्तपरिमितदेशादुपरिदेशं सूर्योयावन्न गच्छति तावत्कालं होमानुष्ठानं प्रशस्तम् । अभ्युदितहोमिनां नान्यकालीनः प्रशस्तः । अभ्युदित इत्यभिषब्दस्य सर्वतोभावार्थस्य उपादानात्सम्पूर्णसूर्योदयदर्शने उदितहोमो न त्वर्द्धोदिताविति-वेदितव्यम् । एतस्य कालस्य प्राशस्त्याभिधानादसम्भवेऽन्योऽपि काल इति सूचितः । तथाच सूत्रम् । आसायमाहुतेः प्रातराहुति-र्नात्येति आप्रातराहुतेः सायमाहुतिरिति ॥ २ ॥

प्रभा ।

उदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं जुहुयादिति सूत्रोक्तस्योदित-होमस्योत्तरमवधिं स्पष्टीकरोति हस्तादिति । रविदुदयगिरिं परित्यज्य यावत् हस्तादूर्ध्वं न गच्छति, तावदभ्युदितहोमिनामु-दितहोमिनां होमविधिः पुण्यो न त्वन्यः पुण्यः । भुवं हित्वेति पाठान्तरम् । अभ्युदितहोमिनामित्यभिरुपसर्गः धात्वर्थमेवानु-वर्तते । सोऽयमुत्तरोऽवधिः । पूर्व्वमवधिमाह गृह्यासंश्रहः—

“रेखामावन्तु दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।

उदयं तं विजानीयाद्धोमं कुर्याद्विचक्षणः” ॥

यावत् सम्यङ् न भाव्यन्ते नभसृक्षाणि सर्वतः ।
न च लौहित्यमापैति तावत्सायञ्च ह्ययते ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अस्तमिते सायमाहुतिं जुहुयादिति सूत्रोक्तं तत्रोत्तरमवधिं व्यक्तीकरोति ।

यावत्सम्यग्दिवि नक्षत्राणि नोपलभ्यन्ते सर्वाणि सूक्ष्माणि न स्थूलानि, सन्ध्यारागश्च न नश्यति । तावत्सायं होमस्य कालः पुण्यः । अत्राप्यसम्भवेऽन्योऽपि आप्रातराहुतेरिति सूत्रोक्तः कालः सूचितः ॥ ३ ॥

प्रभा ।

यत्तु अभ्युदित इत्यभिप्रेत्य सर्वतोभावार्थस्योपादानात् सम्पूर्णसूर्यमण्डलदर्शने उदितहोमो नार्द्धीदितादाविति नारायणोपाध्यायेनोक्तम् । तदेतद्वचनानवलोकनेन । पुण्य इत्युपादानान्मुख्योऽयं कालः । अतिपाते तु प्रायश्चित्तं कृत्वा कालान्तरे होतव्यम् । तथाच गोभिलसूत्रम् । आसायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येति आप्रातराहुतेः सायमाहुतिः इति ॥ २ ॥

अस्तमिते सायमाहुतिं जुहुयादिति सूत्रोक्तसायमाहुतिकालस्योत्तरावधिं स्पष्टयति यावदिति । यावदाकाशे सर्वेषु प्रदेशेषु नक्षत्राणि सम्यक् नोपलभ्यन्ते न च सन्ध्यारागः सम्यगपगच्छति, तावत् सायं ह्ययते याज्ञिकैः । आपैति आ अपैति ॥ ३ ॥

रजोनीहारधूमाभ्रवृक्षाग्रान्तरिते रवौ ।

सन्ध्यामुद्दिश्य जुहुयाद्गतमस्य न लुप्यते ॥ ४ ॥

न कुर्यात्क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम् ।

वैरूपाक्षञ्च न जपेत्प्रपदञ्च विवर्जयेत् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उदयास्तमयादर्शने यत्कार्यन्तदाह—

पांशुप्रभृतिभिराच्छादिते सूर्ये सन्ध्याकालमाकलय्य जुहुयात् ।
एवमप्यस्य सायंप्रातर्होमनियमरूपव्रतलोपो न भवतीति ॥ ४ ॥

क्षिप्रहोमेषु होटमात्रसाध्येषु अब्रह्मकेपु सायं प्रातः सोष्यन्ती-
होमादिषु, ब्राह्मण इमं स्तोममर्हते इत्यादिसमन्वकपरिसमूहनं
न कुर्यात् । विरूपाक्षप्रपदजपो च त्यजेत् । प्रपदश्च तपश्च तेजश्च
अद्वा च क्लीशेत्यादिमन्त्रः । तथाच गृह्यान्तरम्,—

“एकसाध्येष्वर्हिःसु न स्यात्परिसमूहनम् ।

नोदगासादनञ्चैव क्षिप्रहोमा हि ते मताः” ॥

प्रभा ।

रवेरुदयास्तमययोरदर्शने यत् कर्त्तव्यं, तदाह रजोनीहा-
रिति । पांशुभिर्हिमेमेघेर्वृक्षाग्रैश्च रवावाच्छादिते सति सन्ध्यां
सन्ध्याकालमुद्दिश्याकलय्य जुहुयात् । एवं जुह्वतोऽस्य सायंप्रात-
र्होमरूपो नियमो न लुप्यते ॥ ४ ॥

अथेदानीं क्षिप्रहोमेषु विशेषमाह न कुर्यादिति । क्षिप्रं

परिशिष्टप्रकाशः ।

इति । ननु सायं प्रातर्विहितक्षिप्रहोम एव अग्निमुपसमाधाय-
परिसमूह्येत्यादिना सूत्रेण परिसमूहनमुक्तम् । सत्यम् । किन्तु
तदमन्त्रकं विच्छिन्नावयवानामेकीकरणमात्रमुक्तम् । अयं तु स-
मन्त्रकस्य प्रतिषेध इत्यविरोधः ॥ ५ ॥

प्रभा ।

ह्यन्ते इति क्षिप्रहोमाः सायंप्रातर्होमादयः । तेषु क्षिप्रहोमेषु
इमं स्तोममिति त्वचेन परिसमूहेत् इति गोभिलसूत्रोक्तं समन्त्रकं
परिसमूहनं द्विजो न कुर्यात् । यत्तु गोभिलेन अग्निमुपसमा-
धाय परिसमूह्य इति सूत्रेण सायंप्रातर्होमि परिसमूहनमुक्तं,
तदमन्त्रकं विच्छिन्नानामग्न्यवयवानामेकीकरणमात्रमिति न
विरोधः । तथाच गृह्यान्तरम्,—

“एकसाध्येष्वर्हिःसु न स्यात् परिसमूहनम् ।

नोदगासादनञ्चैव क्षिप्रहोमा हि ते स्मृताः” ॥

एकसाध्येष्विति वचनात् सायंप्रातर्होमाद्विप्रहोमेषु ब्रह्मस्थापन-
मपि न कर्त्तव्यम् । तथाच गृह्यासंग्रहः,—

“राकाग्नी पितृयज्ञे च ब्रह्माणं नोपकल्पयेत् ।

सायं प्रातश्च होमेषु तथैव बलिकर्म्मसु” ॥

तथा, क्षिप्रहोमेषु वैरूपाक्षप्रपदी च न जपेत् । तौ च, वैरूपाक्षः
पुरस्ताद्दोमानां काम्येषु च प्रपदः इति गोभिलसूत्रोक्तौ । तत्र
विरूपाक्षशब्दयुक्तः भूर्भुवः स्वरोम् महात्तमात्मानं प्रपद्ये विरू-

पर्युक्षणान्तु सर्वत्र कर्त्तव्यमदितेन्विति ।

अन्ते च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा ॥ ६ ॥

अहोमकेष्वपि भवेद्यथोक्तं चन्द्रदर्शने ।

वामदेव्यं गणेष्वग्नि बल्यग्ने वैश्वदेविके ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पर्युक्षणमन्ते च वामदेव्यगानं सर्वत्र क्षिप्रहोमेष्वपि कुर्यात् ।
अथवा गानाशक्तौ त्रिधा कया न इत्यादि पठेत् । गानङ्कुर्या
दृचस्त्रिधेति वा पाठः । तदा व्यक्तएवार्थः । शेषं सुव्यक्तम् ॥ ६ ॥

होमरहितेष्वपि कर्मसु वामदेव्यं भवेत् । यथा, चन्द्रदर्शने

प्रभा ।

पाक्षोऽसौत्यादिको मन्त्रो वैरूपाक्षः । प्रपदस्तु तपश्च तेजश्चेत्या-
दिको मन्त्रः । यद्यपि काम्येष्वत ऊर्ध्वमित्युपक्रम्याभिधानात्
काम्येषु प्रपदवैरूपाक्षजपो विहितः नित्याश्रमे सायंप्रातर्होमादयः,
तथापि सोष्यन्तोहोमादिवत् काम्यस्यापि क्षिप्रहोमस्य सम्भवात्
पूर्वेषु चैके इति सूत्रेण नित्येष्वपि तस्य पक्षप्राप्तत्वाच्च तन्निषेधो-
नानुपपन्नः ॥ ५ ॥

पर्युक्षणन्विति । सर्वत्र क्षिप्रहोमेष्वपि अदितेऽनुमन्यस्व
इत्यादिमन्त्रेण पर्युक्षणं, कर्मान्ते वामदेव्यगानञ्च कर्त्तव्यम् ।
अथवेति गानाशक्तौ यासु ऋक्षु वामदेव्यं गीयते, तां ऋचः त्रिधा
पठनीयाः । गानं कुर्यादृचस्त्रिधेति पाठे व्यक्त एवायमर्थः ॥ ६ ॥

अहोमकेष्वपीति । होमरहितेष्वपि कर्मसु वामदेव्य-

यान्यधः स्तरणाम्नानान्न तेषु स्तरणं भवेत् ।
 एककार्य्यार्थसाध्यत्वात्परिधीनपि वर्जयेत् ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

निःक्रमणे उक्तम् । तथा, समुदायेन क्रियमाणेषु कर्मसु गणान्ते वामदेव्यम् । न त्वेकैककर्मन्ते । पञ्चयज्ञान्तर्गतवैश्वदेविकहोमे च यद्वामदेव्यन्तद्व्यन्ते न तु होमानन्तरमेष भवेदिति ॥ ७ ॥

अग्निमुपसमाधाय कुशैः समन्तं परिस्तृणुयादितिस्तरणीप-
 देशात्पूर्वं यानि सायं प्रातर्होमादीनि गोभिलोक्तानि, तेषु स्तरणन्नास्ति । तथा तेषु परिधीनपि स्तरणवैकल्पिकान्—
 परिधीनप्येके कुर्वन्तीत्युक्तान् त्यजेत् । हेतुमाह । एककार्य्य-
 त्यादि । यथा स्तरणस्य होमरूपकार्य्यार्थकत्वात् अग्निवैष्टनं
 साध्यम्, तथा परिधीनामपि । अतस्तुल्यकार्य्यत्वात् परिधीनामपि
 निवृत्तिरिति । अथवा होमार्थिकहोमकर्तृमात्रसाध्यत्वेन त्तिप्र-

प्रभा ।

गानं भवेत् । तत्र निदर्शनं, यथोक्तं चन्द्रदर्शने इति । यथा चन्द्र-
 दर्शने निष्क्रमणे उक्तमित्यर्थः । तथा, गणेषु संघशः क्रियमाणेषु
 अनेकेषु कर्मसु, गणस्यान्ते एकं वामदेव्यगानं भवेत् न प्रति
 कर्मन्ते । एवं पञ्चयज्ञान्तर्गतवैश्वदेवहोमस्यान्ते यद्वामदेव्यगानं,
 तत् बलिकर्मणोऽन्ते भवेत्, न तु वैश्वदेवहोमस्यान्ते एव ॥ ७ ॥

यान्यध इति । अग्निमुपसमाधाय कुशैः समन्तं परिस्तृणुयात्
 इति सूत्रेण गोभिलेन यत्परिस्तरणमुपदिष्टं, तस्मादधः पूर्वं

वर्हिः पर्युक्षणञ्चैव वामदेव्यजपस्तथा ।

कृत्याहुतिषु सर्वासु त्रिकमेतन्न विद्यते ॥ ६ ॥

हविष्येषु यवामुस्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।

माषकोद्रवगौरादीन् सर्वालाभेऽपि वर्जयेत् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

होमत्वात् स्तरणपरिधोर्निवृत्तिरिति । अतएकसाध्येष्वर्हिः-
स्विति गृह्यान्तरम् ॥ ८ ॥

अभिचारहोमेषु सर्वेषु वर्हिरादित्रिकं नास्ति । अतो न
कर्त्तव्यमिति ॥ ९ ॥

अथ हविष्यस्यान्नस्याग्नी जुहुयात्,—इति सूत्रोक्तं हविष्यं
स्पष्टयति ।

हविष्यमध्ये यवाः श्रेष्ठाः प्राथमिककल्पा इत्यर्थः । तदनन्तरं

प्रभा ।

यानि सायंप्रातर्होमादीनि गोभिलेनोक्तानि, तेषु स्तरणं न भवति
न कार्यमित्यर्थः । तथा “परिधीनप्येके कुर्वन्ति” इति गोभिल-
सूत्रोक्तान् परिधीनपि तेषु वर्जयेत् । तत्रहेतुः, एककार्यार्थसाध्य-
त्वादिति । यथा स्तरणस्य होमकार्यार्थं परिवेष्टनं साध्यं, तथा
परिधीनामपि । अतः स्तरणवत् परिधीनपि वर्जयेत् ॥ ८ ॥

वर्हिरिति । वर्हिःस्तरणं, पर्युक्षणं अदितेऽनुमन्यस्व इत्यादि
मन्त्रैर्यदुक्तं, वामदेव्यजपश्च, एतन्नयं सर्वेष्वभिचारहोमेषु नास्ति ॥ ९ ॥

अथ हविष्यस्यान्नस्याग्नी जुहुयादिति गोभिलसूत्रोक्तं हविष्यं

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिका
 कंसादिना चेत् सुवपूरमात्रिका ।
 दैवेन तीर्थेन च ह्ययते हविः
 स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

षष्टिकाख्याः स्मृता आनुकल्पिका इति यावत् । माषकोद्रव-
 गौरसर्षपादीन् मुद्गकलायगोधूमाद्यभावेऽपि वर्जयेत् । एतेन
 मुद्गादयः आपत्कल्पिका इत्युक्तं भवति । आदिपदेन राजमाषा-
 दीनां ग्रहणम् । गोभिलभाष्यकृता तु, कोरादीनिति पठितं
 व्याख्यातञ्च कोरोवर्बट इति ॥ १० ॥

अङ्गुलीनां द्वादशपर्वाणि यया पूर्यन्ते तावत्परिमाणा
 पाण्याहुतिः कार्या । हविष्याभावे दधिपयोयवागूर्भिर्यदा

प्रभा ।

व्यक्तीकरोति हविष्येषु इति । हविष्येषु मध्ये यवाः श्रेष्ठाः, व्रीहयः
 तदनु तत्सदृशाः अनुकल्पा इत्यर्थः । व्रीहिः शरत्पक्कधान्यम् ।
 सर्व्वेषामलाभेऽपि माषादीन् वर्जयेत् । माषः समीधान्यविशेषः ।
 कोद्रवः कोरद्रूषः । गौरः श्वेतसर्षपः । आदिपदात् राज-
 माषादीनां ग्रहणम् । कोरादीनिति पाठे कोरोवर्बटः । एवञ्च
 माषादिनिषेधात् मुद्गादय आपत्कल्पा इत्युक्तं भवति ॥ १० ॥

पाण्याहुतिरिति । अङ्गुलीनां द्वादशपर्वाणि यावता पूर्यन्ते
 तावत्परिमाणा पाण्याहुतिः कर्त्तव्या । “कंसेन वा चरुस्थाल्या वा

परिशिष्टप्रकाशः ।

होमस्तदा कंसेन चरुस्थाल्या सुवेण वै वेति सूत्रोक्तकंसादिक-
माहुत्यधिकरणम् । सा चाहुतिः सुवपूरपरिमाणा । सर्व्वएव
च होमोदेवतीर्थेन हविर्भस्मतापादकाङ्गारयुक्तेऽलिलिहानेऽग्नी
कार्य्ये इति । रसादिना चेदित्यपपाठः । हविराधारपाणि
साहचर्य्यविरोधात् । यच्च गद्यव्यासवचनम्* । उत्तानकरपञ्चाङ्ग-
त्यग्रैर्बलिं हरत् । हृषचक्रावारिणोत्तानाङ्गुष्ठाङ्गुलिद्वयाग्रपर्वमातं
प्रपूर्य्य जुहुयात् । तन्नोभिलीयेतरविषयं, गोभिलीयानामप्यसम्भव-
विषयम् ।

“आर्द्रामलकमानेन कुर्याद्धोमहविर्बलीन् ।

प्राणाहुतिबलिञ्चैव सृदं गात्रविशोधनीम्” ॥

इत्येतस्याप्येषैव व्यवस्था ॥ ११ ॥

प्रभा ।

सुवेण वै वा” इति गोभिलसूत्रानुसारेण यदि कंसादिना ह्यते,
तदा सुवपूरपरिमाणा आहुतिर्भवति । सर्व्वत्र दैवेन तीर्थेन
हविर्हूयते । तच्च हवनं शोभनाङ्गारयुक्ते हविषोभस्मतापादका-
ङ्गारयुक्ते इति यावत् । स्वर्च्चिषि शोभनार्च्चिर्युक्ते अग्नी कार्य्यम् ।
परिमाणान्तरं गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम् ॥ ११ ॥

* गर्गव्यासवचनम्, इति क पुस्तके पाठः ।

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।
 मन्दाग्निगमयावी च दरिद्रश्च स जायते ॥ १२ ॥
 तस्मात् समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन ।
 आरोग्यमिच्छताऽऽयुश्च श्रियमात्यन्तिकीं तथा ॥ १३ ॥
 जुह्वषंश्च हुते चैव पाणिसूर्पस्फादारुभिः* ।
 न कुर्यादग्निधमनं न कुर्याद्वाजनादिना ॥ १४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उक्ताङ्गाराञ्चिःशून्ये त्वग्नौ जुहोति यो मानवः, स दीर्घरोगी
 जायते । शेषं सुगमम् ॥ १२ ॥

न केवलं समिद्धे होमि मन्दाग्नित्वादिपरिहारः किं
 त्वारोग्यादयः सातिशयसम्पत्तयोऽपि प्राप्यन्ते इत्यारोग्यमिच्छत-
 त्यादिनोक्तम् ॥ १३ ॥

होतुमिच्छन् हुते चाग्नौ उद्दीपनं पाण्यादिभिर्न कुर्यात् ।

प्रभा ।

योऽनर्चिषीति । योमानवः अर्चिःशून्ये विगताङ्गारे चाग्नौ
 जुहोति, स मन्दाग्निः, अन्यैरप्यामयैरोगैर्युक्तः, दरिद्रश्च भवति ॥ १२ ॥

तस्मादिति । यस्मादेवं, तस्मात् आत्यन्तिकं आरोग्यं आयुः
 श्रियञ्चेच्छता समिद्धे अग्ने होतव्यं, असमिद्धे त्वग्नौ कदाचिदपि
 न होतव्यमिति निन्दातिशयार्थमुक्तम् ॥ १३ ॥

जुह्वषंश्चेति । होमात् पुरस्तात् परस्ताच्च अग्नेरुद्दीपनं हस्ता-

* पाणिसूर्पस्य दारुभिः, इति क पुराणे पाठः ।

मुखेनैव धमेदग्निं मुखोद्गेषोऽध्यजायत ।

नाग्निं मुखेनेति च यत्त्रौकिके योजयन्ति तत् ॥ १५ ॥

नवमः खण्डः ।

परिगिष्टप्रकाशः ।

स्फाः खड्गाकारो यज्ञपात्रविशेषः । व्यजनादिनेत्यादिपटं वस्त्रादि-
ग्रहणार्थम् ॥ १४ ॥

केन तर्हि धमेदित्यत आह ।

मुखेनैव ज्वालयेत् । हि यस्मादेषोऽग्निर्मुखोऽध्यजायत ।
तथाच पुरुषसूक्तम् । मुखोऽग्निरजायतेति । अधीति अग्नेः श्रेष्ठता-
जन्मनः । उत्तमाङ्गमुखस्थानत्वात् । यत्तु नाग्निं मुखेनोपधमे
निषेधवचनं, तत्रौकिकेऽग्नी योजयन्ति न तु संस्कृत इति ॥ १५ ॥

नवमः खण्डः ।

प्रभा ।

दिभिर्न कार्यं न कुर्यात् । स्फाः खड्गाकारो यज्ञपात्रविशेषः ।
प्रसिद्धमन्यत् । एवं व्यजनादिना अग्निधमनं न कुर्यात् । कुर्या-
द्वा व्यजनादिना इति पाठे व्यजनादिना अग्निधमनं विधीयते ।
अथमेव पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते । नारायणापाध्यायेन तु
न कुर्यात् व्यजनादिना इति पठितम् ॥ १४ ॥

मुखेनैके इति । एके आचार्या मुखेनाग्निं धमन्ति । नारा-
यणापाध्यायेन तु मुखेनैव धमेदग्निमिति पठितम् । मुखे-
नाग्निधमने हेतुः मुखोद्गेषोऽग्निः प्रजापतेर्मुखो-

प्रभा ।

दजायत, तस्मात् सुखेनाग्निं धमन्ति । तथाच ताण्डे ब्राह्मणे ।
 साऽकामयत यज्ञं सृजेयेति स मुखतएव त्रिवृतमसृजत तं
 गायत्रीच्छन्दोऽन्वसृज्यताग्निर्देवता ब्राह्मणो मनुष्यो वसन्तऋतु-
 स्तस्मात् त्रिवृत् स्तोमानां मुखं गायत्री च्छन्दसामग्निर्देवतानां
 ब्राह्मणोमनुष्याणां वसन्तऋतुनां तस्मात् ब्राह्मणोमुखेन वीर्यं
 करोति मुखतो हि सृष्ट इति । मुखादग्निश्च वायुश्च इति च
 पौरुषे सूक्ते । मुखात् जातस्याग्नेर्मुखेन धमनं युक्तमित्यभिप्रायः ।
 यत्तु, मुखात् मुखपाठ्यमन्वात् एष संस्कृतोऽग्निरजायत इति
 तत्त्वकृद्भिर्व्याख्यातं, तदुक्तश्रुत्यनवलोकनेन ।

यच्च नाग्निं मुखेनोपधमेत् इति मुखेनाग्निधमनस्य निषेधः
 स्मर्यते, तत्तु लौकिकाग्निधमनविषये योजयन्ति । न त्वाधान-
 संस्कृताग्निधमनविषये स निषेधः प्रवर्तते । लौकिकश्चाग्नि-
 राधानसंस्कृतादन्य इति वाचस्पतिमिश्रप्रभृतयः । युक्तञ्चैतत् ।
 आधानसंस्कृताग्न्युपक्रमे एतदभिधानेन तथा प्रतीतेः ।

“अग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिकः” ।

इति नामाधेयादौ होमाधिकरणस्याप्यग्नेर्लौकिकशब्देन परा-
 मर्शाच्च ॥ १५ ॥

इति नवमखण्डः ।

दशमः खण्डः ।

—०—

यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चत्तदमन्ववत् ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

परिभाषया गोभिलोक्तप्रातर्हीमादिकं स्पष्टीकृत्यानुक्तं प्रातः-
स्नानमाह —

अरोगोऽहनि स्नाने या परिपाटी तयैव प्रातः प्रत्यहं नदी
देवखातप्रस्रवणादिषु स्नायादन्तान् जलेन प्रक्षाल्य । यदि तु
गृहे स्नाति तदा स्नानाङ्गमन्वशून्यमाप्लवनमात्रं शरीरशुद्धयर्थं
कुर्यात् । तथाच दत्तः, —

“अत्यन्तमलिनः कायो न वच्छिद्रमन्वितः ।

स्नवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥

क्लृद्यन्ति हि सुषुप्तस्य इन्द्रियाणि स्नवन्ति च ।

अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमानि च * ॥

प्रभा ।

स्नानग्रन्थे मध्याङ्गस्नानमेवोक्तं न तु प्रातःस्नानं, तद्विदानी-
मभिधत्ते यथाऽहनीति । यस्य स्नानेन रोगवृद्धिर्भवति सोऽत्रा-
तुरपदेनोच्यते । स न भवतीत्यनातुरः । सोऽयमनातुरो-

* उत्तमान्यधमैः सह, इति ख पुरुषो पाठः ।

नारदाद्युक्तवार्त्तयः*मष्टाङ्गुलमपाटितम् ।

सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधावयेत् ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।

सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥

दृष्टं मन्त्रापकर्षणमदृष्टं शुचित्वम् ॥ १ ॥

दन्तप्रक्षालनं दन्तकाष्ठेन दन्तशोधनपूर्व्वकमित्याह—

नारदाद्युक्तवृत्तभवं यद्दन्तकाष्ठं तस्याग्रेण दन्तान् शोधयेत् ।

शेषं सुगमम् । तथाच नारदशिखा ।

प्रभा ।

दन्तान् प्रक्षाल्य यथा दिवसे तथा प्रातःकाले नद्यादी नित्यं स्नायात् । गृहे चेत् तत् स्नानं क्रियते, तदा तत् स्नानं मन्त्रवन्न भवति अमत्रकमित्यर्थः । प्रातरित्यरुणोदयकालपरम् । प्रातःस्नाय्यरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायादिति विष्णुक्तेः ।

“चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।

यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः” ।

इति स्मृत्तेश्च । यथाऽहनि तथा प्रातरित्यनेन प्रातःस्नानेऽप्यहः-स्नानधर्माः प्रदिश्यन्ते । नद्यादाविति आदिपदेन देवखात-प्रस्रवणादीनां ग्रहणम् ॥ १ ॥

दन्तान् प्रक्षाल्येत्युक्तम् । तच्च प्रक्षालनं दन्तकाष्ठेन दन्तानां

परिशिष्टप्रकाशः ।

“आम्नपैलाशविल्वानामपामार्गशिरीषयोः ।
 वाग्यतः प्रातरुत्याय भक्षयेद् दन्तधावनम् ॥
 खदिरश्च कदम्बश्च करवीरकरञ्जयोः ।
 सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च विशेषतः”* ॥

पैलाश आम्रातकः । स्थूलता चास्य विष्णूक्ता । तथाहि,—

“कनीन्यग्रसमस्थौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।
 प्रातरुत्याय यतवाक् भक्षयेद् दन्तधावनम्” ॥

सकूर्चमग्रस्थाने दलितम् । द्वादशाङ्गुलविधिश्च गोभिलीयव्यति-
 रिक्तानाम् । तेषामनेनैवाष्टाङ्गुलविधानात् ॥ २ ॥

प्रभा ।

शोधनपूर्व्वकमित्याह नारदाद्युक्तेति । नारदाद्युक्तवृक्षप्रभवमपा-
 टितं त्वचा सहितं अष्टाङ्गुलं दन्तकाष्ठं स्यात् । तस्य काष्ठस्य
 अग्रप्रदेशेन दन्तान् प्रकर्षेण शोधयेत् । नारदः—

“आम्नपैलाशविल्वानामपामार्गशिरीषयोः ।
 वाग्यतः प्रातरुत्याय भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
 खदिरश्च कदम्बश्च करवीरकरञ्जयोः ।
 सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः” ॥

पैलाश आम्रातकः । आदिपदात्,—

* यशस्विनः, इति ख पुरुके पाठः ।

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद् दन्तधावनम् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यथा दन्तकाष्ठं भक्षयेत्तदाह—

शय्याया उत्थायाक्षिणी प्रक्षाल्याचमनेन शुचिर्भूत्वा एकचित्तो-
मन्त्रेणाभिमन्त्र्य दन्तशुद्धयर्थं काष्ठं भक्षयेत् । भक्षयेदिति पूर्वो-
त्तरकालयोर्भक्षणधर्माचमनातिदेशात् गौणमग्निहोत्रशब्दवत् ॥३॥

प्रभा ।

“तिक्तं कषायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् ।

क्षिरीणां वृक्षगुल्मानां भक्षयेद्दन्तधावनम्” ॥

इति ।

“खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च तथा वटः ।

तिन्तिडी वेणुपृष्ठश्च आम्रनिम्बी तथैवच ॥

अपामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोडुम्बरस्तथा ।

एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्मसु” ॥

इति चैवमादिस्मृतरोक्तस्यापि परिग्रहः ॥ २ ॥

उत्थायेति । शय्याया उत्थाय चक्षुर्द्वयं प्रक्षाल्य आचमनेन शुचि-
र्भूत्वा वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण दन्तधावनं भक्षयेत् । अत्र दन्तकाष्ठस्य
वस्तुतो न भक्षणं किन्तु तेन दन्तशोधनमेव । तेन कुण्डपायिना-
मयनेऽग्निहोत्रशब्दवदत्र भक्तिप्रयोगो गौणः तद्धर्मातिदेशार्थः ।
तेन भोजनवदत्रापि पुरस्तात् परस्ताच्च द्विराचमनं कर्त्तव्यम् ॥३॥

आयुर्वलं यशोवर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ।
 ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वन्नोधेहि वनस्पते ॥ ४ ॥
 यव्यहय्*श्रावणादि सर्वानद्योरजस्वलाः ।
 तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मन्त्रमाह,—

नद्यादी स्नायादित्यस्यापवादमाह ।

श्रावणादिमासद्वयं सर्वानद्यः समुद्रगेतरा अशुद्धा अतस्तासु
 न स्नायात् । यव्यो मासः । यव्यामासाः स्वमेकः संवत्सर इति
 शतपथश्रुतेः । समुद्रगाः साक्षात् न तु परम्परयाऽपि तथा सति
 सर्वासामेव तथात्वात् पर्युदासानुपपत्तेः । अतएव मनुः ।

“यथा नदीनदाः सर्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम्” ।

इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्रभा ।

मन्त्रमाह आयुर्वलमिति ॥ ४ ॥

नद्यादी स्नायादित्युक्तं, तस्यापवादमाह यव्यहयमिति ।
 यव्यामासाः स्वमेकः संवत्सर इति श्रुतेः यव्यशब्दो मासवचनः ।
 अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । श्रावणादि मासद्वयं सर्वानद्यो रज-
 स्वला भवन्ति, समुद्रगानदीर्वर्जयित्वा । तासु रजस्वलासु नदीसु
 स्नानं न कुर्वीत । अत्र च समुद्रगा इत्यनेन साक्षात् समुद्र-

मासद्वयं, इति पाठान्तरम् ।

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ते परिकीर्त्तिताः ॥६॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

नदीलक्षणमाह—

यासामपां धनुःसहस्राष्टकपरिमितदेशपर्यन्तं गमनं नास्ति
प्रभा ।

गामिनीनामेव ग्रहणं, न तु परम्परया समुद्रगामिनीनामपि ।
तथात्वे सर्व्वामामेव नदीनां तथात्वात् वर्ज्जयित्वा समुद्रगा-
इत्यनुपपत्तेः । यदाह मनुः—

“यथा नदीनदाः सर्व्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम्” ।

इति । स्मरन्ति च ।

“गङ्गा च यमुना चैव प्लक्षजाता सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः” ॥

इति ।

“गङ्गा धर्मद्रवी पुण्ड्रा यमुना च सरस्वती ।

अन्तर्गतरजोयोगे सर्व्वेहःस्वेव निर्मलाः” ॥

इति चैवमादि । अतः च तासु इत्यधिकरणत्वेन निर्देशात्
जलान्तरासम्भवे उद्धृततज्जलेन स्नानं न निषिद्धमिति प्रतीयते ।
अतएव व्याघ्रपादः—

“अभावे कूपवापीनामन्वेनापि समुद्धृते ।

रजोदृष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्यति” ॥ ५ ॥

नदीलक्षणमाह धनुःसहस्राणीति । यासामपां अष्टौ धनुःसह-

उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैवच ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

न ता नदीशब्दवाच्याः किन्तु गर्त्तास्ते सर्व्वैर्मुनिभिरुक्ता इति ।
धनुःपरिमाणं हस्तचतुष्टयम् । तथाच विष्णुधर्मोत्तरप्रथमकाण्डम् ।

“द्वादशाङ्गुलिकः शङ्कुस्तद्वयञ्च शयः स्मृतः ।

तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःमहस्रकः” ॥

शयोहस्तः ॥ ६ ॥

यव्यद्वयस्थापवादमाह,—

उपाकर्मदिषु रजोदोषो नास्ति ॥ ७ ॥

प्रभा ।

स्त्राणि, कालाध्वनोरत्यन्तमयोग इत्यनेन द्वितीया । गतिर्नास्ति,
ता आपो नदीशब्दवाच्या न भवन्ति । ते गर्त्ता मुनिभिः
कथिताः । विधेयप्राधान्यविवक्षया ते इति पुंसा निर्देशः । धनुः
परिमाणमाह विष्णुधर्मोत्तरप्रथमकाण्डम्—

“द्वादशाङ्गुलिकः शङ्कुः तद्वयन्तु शयः स्मृतः ।

तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःमहस्रकः” ॥ ६ ॥

नदीनां रजोदोषस्थापवादमाह उपाकर्मणीति । उपाकर्म,
प्रीष्ठपद्यां हस्तेनोपाकरणमिति गोभिलोक्तम् । उत्सर्गः, तेषीमुत्सृ-
जन्ति इति गोभिलसूत्रोक्तएव । प्रसिद्धमन्यत् । उपाकर्मदिषु
रजोदोषानास्ति ॥ ७ ॥

वेदाश्चन्द्रांसि सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवोकसः ।
 जलार्थिनोऽथ पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः ॥ ८ ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः ।
 यियासूननुगच्छन्ति संहृष्टाह्यशरीरिणः ॥ ९ ॥
 समागमस्तु यत्रैषां तत्रान्ये* बहवोमलाः ।
 नूनं सर्वे क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

हेतुमन्निगदमाह—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे च स्नानार्थं गच्छतोवेदाध्येतृन् ऋषि-
 देवाद्या उक्ता जलार्थिनः संहृष्टा अदृश्या अनुगच्छन्ति ।

तथाचैतेषां यत्र नदीजले समवायस्तत्र गुरुतराएव ब्रह्महत्या-
 दयो बहवोदोषाः कात्स्न्येन नाशं यान्ति किमुतैकं लघु च
 नदीरज इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

प्रभा ।

उपाकर्मण्युत्सर्गे च रजोदोषाभावे हेतुवन्निगदमाह वेदा-
 इति त्रिभिः । ऋग्वेदादयोवेदाः गायत्रादीनि सर्वाणि एक-
 विंशतिश्चन्द्रांसि ब्रह्मादयोदेवाः पितरः मरीच्यादय ऋषयश्च
 जलार्थिनः सन्तः सम्यक् हर्षयुक्ता अदृश्या भूत्वा उपाकर्मणि
 उत्सर्गे च स्नानार्थं गन्तुमिच्छून् वेदाध्येतृन् अनुगच्छन्ति । यत्र

* तत्रैव. इति पाठान्तरम् ।

ऋषीणां सिच्यमानानामन्तरालं समाश्रिताः ।

संपिबेयुः शरीरेण पर्षन्मुक्तजलच्छटाः ॥ ११ ॥

विद्यादीन् ब्राह्मणः कामान् पुत्रादीन्नार्थ्यपि ध्रुवान् ।

आमुष्मिकाद्यपि सुखान्याप्नुयात् स न संशयः ॥ १२ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

न केवलं रजोदोषनाशः किन्तु,—

उच्चैः ऋषीणामभिषिञ्चन्तीति वचनात् सिच्यमानानामृषीणां मध्यमाश्रितः सेककर्तृसमुदायमुक्तजलच्छटा यः शरीरेण प्रतीच्छेद्ब्राह्मणः, स विद्याधनादीन् कामान्नार्थ्यपि प्रतीच्छन्ती पुत्रसौभाग्यादीन् स्थिरान् लभत इति अत्र न सन्देहः कार्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥

प्रभा ।

नदीजले एषां वेदादीनां समागमः तत्र अन्ये सर्वे ब्रह्महत्यादयो-
बहवो दोषाः निश्चितं नाशं यान्ति, तत्र एकं नदीरजः नाशं
यातीति किमु वक्तव्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

ऋषीणामिति । उपाकर्म्मणि उत्सर्गं च, उच्चैः ऋषीणामभि-
षिञ्चेत् इति वचनात् उच्चैः ऋषीणामभिषेकः कर्त्तव्यः । तत्र च
सिच्यमानानां ऋषीणां अन्तरालं मध्यं आश्रितः यः कश्चित्
पर्षन्मुक्तजलच्छटाः सेककर्त्तृसमुदायमुक्तान् जलकणान् शरीरेण
प्रतीच्छेत् गृह्णीयात्, स ब्राह्मणः विद्यादीन् कामानाप्नुयात्
योषिदपि ध्रुवान् चिरस्थायिनः पुत्रादीन् कामानाप्नुयात् नात्र
संशयः कार्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥

अशुच्यशुचिना दत्तमामृच्छकलादिना ।

अनिर्गतदशाहास्तु प्रेतारक्षांसि भुञ्जते ॥ १३ ॥

स्वर्धुन्यम्भःसमानि स्युः सर्वाण्यम्भांसि भूतले ।

कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संशयः ॥ १४ ॥

दशमखण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रेतस्नाने रजोदोषाभावे हेतुवन्निगदमाह—

अशुचिना मृतकाशोचवताऽपक्कमृत्त्रयकपालकादिना दत्तं जलं दातृपात्रयोरशुचित्वादशुच्येव यावद्दशाहसमामिर्न भवति तावत्प्रेताभुञ्जते । तस्मात्प्रेतस्नाने तर्पणपर्यन्ते नदीरजो न दोषीय । रक्षांसीति प्रेतप्रसङ्गादुक्तम् । एतेनामृच्छकलेनापि पिण्डादौ जलदाने न दोष इत्युक्तम् ॥ १३ ॥

यस्मात्सर्वाण्येव भूमिष्ठानि जलानि न पुनरुद्धृतानि सोमार्क-

प्रभा ।

प्रेतस्नाने रजोदोषाभावे हेतुवन्निगदमाह अशुच्यशुचिना इति । अशुचिना मृतकाशोचवता अपक्कमृत्कपालादिना दत्तं, अतएव अशुचि जलं अनिर्गतदशाहाः प्रेता भुञ्जते । रक्षांसीति दृष्टान्तार्थम् । यतो मरणावधिदशाहपर्यन्तं प्रेता अशुचि जलमेव भुञ्जते अतः प्रेतस्नाने तर्पणपर्यन्ते रजोदोषो नास्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

चन्द्रसूर्यग्रहणे रजोदोषाभावे हेतुवन्निगदमाह स्वर्धुन्यम्भः

परिशिष्टप्रकाशः ।

ग्रहणे गङ्गाजलसमानि । तस्माद्ग्रहणेऽपि रजोदोषाभावः । शेषं
सुव्यक्तम् ॥ १४ ॥

दशमः खण्डः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीनारायणकृते परिशिष्टप्रकाशे

प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

प्रभा ।

समानीति । चन्द्रसूर्यग्रहणे भूमिष्ठानि सर्वाणि अम्भांसि
जलानि कूपस्थितान्यपि गङ्गाजलतुल्यानि भवन्ति अतो न तत्र
रजोदोष इत्यभिप्रायः । भूमिष्ठजलानां गङ्गाजलसमत्ववचनात्
उद्धृतजलानां न तथात्वम् ॥ १४ ॥

इति दशमः खण्डः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारविरचितायां

कर्मप्रदीपप्रभायां प्रथमः प्रपाठकः ।

अथ द्वितीयः प्रपाठकः ।

प्रथमः खण्डः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम् ।

अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रातःस्नानानन्तरं प्रातःसन्ध्यामाह—

अतः प्रातःस्नानानन्तरं सन्ध्योपासनस्यानुष्ठानं कार्त्स्न्येन वक्ष्यामि ।
यस्मात्सन्ध्याहीनो ब्राह्मणः कर्मणां नित्यनैमित्तिकादीनामन-
धिकारीति मुनिभिः स्मृतः ॥ १ ॥

प्रभा ।

इदानीं सन्ध्योपासनविधिं वक्तुमुपक्रमते अत ऊर्ध्वमिति ।
यस्मात् सन्ध्योपासनरहितो ब्राह्मणः कर्मस्वनधिकारी, तस्मात्
प्रातःस्नानादनन्तरं सन्ध्योपासनविधिं प्रकर्षेण वक्ष्यामि । उत्तर-
वाक्यगतो यच्छब्दः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दोपादानं
नापेक्षते । अत्र चोपास्या देवता सन्ध्योच्यते । “अहरहः सन्ध्या-
मुपासीत” इति श्रुतेः । “सन्धौ सन्ध्यामुपासीत” इति स्मृतेश्च ।

प्रभा ।

सा चोपास्या देवता ब्रह्मैव । तथाच तैत्तिरीयाः समामनन्ति ।
 “उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिधायन् कुर्वन् ब्राह्मणीं विद्वान्
 सकलं भद्रमश्नुते अमावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य-
 एवं वेद” इति । प्राणायामादिकं कुर्वन् आदित्यमभिधायन्
 इत्यर्थः । मञ्चाः क्रीशन्ति इति वदत्वादित्यशब्देनादित्यमण्डल-
 मध्यवर्ती परमात्मा भण्यते । स्थानेन स्थानिनो लक्षणात् ।
 गायत्र्यर्थानुगमाच्च । स्मरन्ति च,—

“आदित्ये ब्रह्म इत्येषा निष्ठा ह्युपनिषत्स्वपि ।
 छान्दोग्ये बृहदारण्ये तैत्तिरीये तथैवच” ॥

इति ।

“प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च गायत्र्या त्रितयेन च ।
 उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः” ॥

इति चैवमादि । तथा,—

“न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
 सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित्” ॥

इति । “ॐकारो भगवान् विष्णुः” इत्यादिवद्वाच्यवाचकयो-
 रभेदादित्यभिप्रायः । गायत्रीप्रतिपाद्यः सूर्यमण्डलान्तर्गतः
 परमेश्वरोऽहमस्मीति, प्रत्यगात्मपरमात्मनोरभेदबुद्ध्यापार्मति-
 त्यर्थः ॥ १ ॥

सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कृर्यादाचमनक्रियाम् ।
 ऋखाः प्रचरणीयाः स्युः कुशादीर्घाश्च वर्हिषः ॥२॥
 दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मणि ।
 सव्यः सोपग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥३॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

सन्ध्याप्रवृत्तः प्रथमं वामहस्ते कुशान् कृत्वा आचमनानुष्ठानं
 कुर्यात् । यतो ऋखाः कुशाः पार्व्वणपञ्चयज्ञादिकर्मणानुष्ठानार्हाः,
 दीर्घाश्च स्तरणार्थं वर्हिषो भवन्ति, दर्भा एव अनन्तर्गर्भिणमित्यादि-
 लक्षणं पवित्रमित्युक्तम् । अतस्तदवस्थापन्नानां सर्वकर्मसूपयोगात्
 सन्ध्यादिकर्मस्वपि वामः करो बहुतरकुशसहितः, दक्षिणश्च पाणिः
 पवित्रकुशसहितः कार्य्य इति । अन्ये तु यतः कुशविशेषाणां
 तत्तत्कर्मसु विनियोगो न सन्ध्यादिकर्मसु । अतः सन्ध्यादिकर्म-
 स्ववस्थाविशेषशून्याः कुशाः पवित्रमित्युक्तमिति व्याचक्षते ॥२॥३॥

प्रभा ।

सन्ध्यापासनविधिमाह सव्ये पाणाविति । वामहस्ते कुशान्
 गृहीत्वा आचमनं कुर्यात् । प्रमङ्गात् कुशान् विशिनष्टि ऋखा-
 इति साहचर्येण । ऋखाः कुशाः प्रचरणीयाः पार्व्वणपञ्चयज्ञादि-
 कर्मणानुष्ठानयोग्याः, दीर्घाः कुशा वर्हिषः स्तरणार्था इत्यर्थः ।
 यतस्तत्तत्कर्मण्यवस्थाविशेषविशेषिताः कुशा विहिताः, अतः
 सन्ध्यादिकर्मण्यवस्थाविशेषरहिताः कुशाः पवित्रमित्युक्तं पूर्ब्बा-
 चार्थैः । नात्र पवित्रपदेन अनन्तर्गर्भिणं साधमिति परिभाषितं

रक्षान्ते* वारिणात्मानं परिवक्ष्य समन्ततः ।

शिरसोमार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः॥४॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आचमनान्ते आत्मानं जलेन वेष्टयित्वा रक्षा कार्येति शेषः ।
अनन्तरं कुशैर्जलविन्दुसहितैः शिरसोमार्जनं कुर्यादिति ॥ ४ ॥

प्रभा ।

पवित्रं ग्रहणीयं, किन्त्ववस्थाविशेषशून्यं कुशमात्रमित्यर्थः ।
सव्यो वामः करः सोपग्रहो बहुतरकुशयुक्तः, दक्षिणश्चान्तरोक्त-
पवित्रसहितः कार्यः ॥ २ ॥ ३ ॥

रक्षयेदिति । समन्ततो वारिणा परिवेष्ट्य आत्मानं रक्षयेत् ।
नारायणोपाध्यायेन तु रक्षान्ते इति पठितम् । आचमनान्ते
आत्मानं जलेन परिवेष्ट्य रक्षा कार्येति व्याख्यातञ्च । अनन्तरं
जलविन्दुसहितैः कुशैः शिरसो मार्जनं कुर्यात् । अत्रादित एव
मार्जनोपदेशात् प्राणायामात् परमाचमनानन्तरं तदनुपदेशात्
सम्यासूत्रे चेदानीं तदनुपदेशात् प्राणायामात् परमाचमना
नन्तरं तदुपदेशाच्चेतद्गत्यानुसारादिदानीं वा सम्यासूत्रानुसारात्
प्राणायामात् परमाचमनानन्तरं वा मार्जनं कार्यम् । सोऽयं
विकल्पः । द्वयोरिव स्वशास्त्रत्वात् शिष्टाचारस्य चोभयथा
दर्शनात् । केचित् किल शिष्टा इदानीमेव केचिच्च सम्यासूत्रोक्त-
क्रमेणैव मार्जनमाचरन्तो दृश्यन्ते । अतएव सुबोधिनोकारा-

* रक्षयेत्, इति पाठान्तरम् ।

प्रणवोभूर्भुवःस्वश्च सावित्री च तृतीयिका ।

अब्देवतसृचश्चैव चतुर्थ* इति मार्जनम् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मार्जनमन्त्रमाह —

ॐकारो भूरादिव्याहृतित्रयं तृतीया च गायत्री चतुर्थ आपो-
हिष्ठेत्यादिऋक्त्वयमितीदं मार्जनक्रियाकरणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रभा ।

दिभिरिदानीमेव माधवाचार्यप्रभृतिभिस्तु सन्ध्यासूत्रोक्तक्रम एव
मार्जनं लिखितम् ॥ ४ ॥

मार्जनमन्त्रानाह प्रणव इति । तत्र तावत् प्रणव एको-
मार्जनमन्त्रः । व्याहृतित्रयमपरः । गायत्री चान्यः । अब्देवत्य-
मापो हिष्ठामयो भुव इत्यादि ऋक्त्वयमपरो मन्त्रः । तृतीयिका
इति चतुर्थमिति चोपादानात् तथाऽवगतः । तथाच प्रणवैकेकं,
व्याहृतिभिरिकं, गायत्रैकं, आपोहिष्ठादिऋक्त्वयेण चैकं मार्जनं
कर्त्तव्यमिति पर्यवस्यति । अतएव,—

“ऋमन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ।

आपोहिष्ठात्रृचा कार्यं मार्जनन्तु कुशोदकैः ॥

प्रतिप्रणवसंयुक्तं क्षिपेन्मूर्द्धि पदे पदे ।

त्रृचस्यान्तेऽथवा कार्यंमृषीणां मतमीदृशम्” ॥

इति स्मृत्यन्तरे मार्जने बहवः कल्पा उक्ताः । तत्र तृचस्यान्ते
इति च्छन्दोगविषयं, स्वशास्त्रानुग्रहात् ॥ ५ ॥

भूराद्यास्तिष्ठ एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
 महर्जनस्तपः सत्यं गायत्री शिरसा सह* ॥ ६ ॥
 आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरिति शिरः ।
 प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः ॥ ७ ॥
 एता एतां सहानेन तथैभिर्दशभिः सह ।
 त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरं प्राणायाममाह—

भूर्भुवःस्वरित्येता एव मार्जनोक्ताः अव्ययमुक्तिफलत्वादव्यया महा-
 प्रभा ।

अथेदानीं प्राणायामं वक्तुं तन्मन्वानाह भूराद्या इति ।
 भूर्भुवःस्वरित्येतास्तिष्ठ एव महाव्याहृतयोऽव्ययफलत्वादव्ययाः ।
 महारादिचतुष्कमपि व्याहृतय एव । भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपः
 सत्यमिति सप्त व्याहृतय इति सन्ध्यासूत्रात् । गायत्री शिरश्च ॥ ६ ॥

किमिदं शिरो नाम ? तदाह आपोज्योतीरिति । एषु
 प्रत्यवयवमादौ, शिरस आदावन्ते च प्रणवमुदीरयेत् । तथाच
 सप्तानां व्याहृतीनामादौ सप्त प्रणवाः, गायत्र्या आदौ चैकः ।
 शिरस आदावन्ते चेति मिलित्वा दश प्रणवा भवन्ति ॥ ७ ॥

सम्प्रति प्राणायाममाह एता इति । एताः सप्त व्याहृतीः

* गायत्री च शिरस्तथा, इति क पुस्तके पाठः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

व्याहृतयस्तिस्त्रोमहरादिचतुष्टयं च, तत्सवितुरिति गायत्री च, तथा आपोज्योतिरित्यादि शिरः । एतस्मिन् समुदाये प्रत्यवयवमादौ ॐकारमुच्चारयेत् । ततोभूरादिव्याहृतिसप्तकादौ सप्त प्रणवाः, गायत्र्यादौ चैकं, शिरसश्चादावन्ते च द्वयमित्येवं दश प्रणवाः । एताः सप्त व्याहृतीः एतां गायत्रीमनेन शिरसा सह तथेभिर्दशभिः प्रणवैः सह निरुद्धप्राणस्त्रिर्जपेत् । स प्राणायाम-उच्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रभा ।

एतां गायत्रीं अनेन शिरसा सह, तथा एभिर्दशभिः प्रणवैः सह, नियमितप्राणः त्रिर्जपेत् । सोऽयं प्राणायामः कथ्यते । यद्यपि प्राणायामशब्दः प्राणस्थायमनमभिधातुमर्हति, तथापि तत्संबन्धा-ज्जपोऽपि प्राणायामः कथ्यते । प्राणायामः स उच्यते इत्यभिधानात् प्राणायामपदार्थोऽत्र परिभाष्यते । न त्वयं तत्कर्त्तव्यता-बोधको विधिः । स तु “एवं त्रीन् कृत्वा सप्त वा षोडश वाचामेत्” । इति सन्ध्यासूत्रादुपलब्धव्यः । तथाच प्राणायाम-त्रयमवश्यं कर्त्तव्यम् । स्मरन्ति च ।

“प्राक्कूलेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु च समाहितः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति श्रुतिः” ॥

इति ।

“प्राणायामत्रयं कार्यं सन्ध्यासु च तिसृष्वपि” ।

इति चैवमादि बहुलम् ॥ ८ ॥

करेणोद्धृत्य सलिलं घ्राणमासज्य तत्र च ।
 जपेदनायतासुर्वा त्रिः सकृद्वाऽघमर्षणम् ॥ ९ ॥
 उत्थायार्कं प्रति प्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलिमम्भसः ।
 उच्चित्रमित्यूग्द्वयेन चोपतिष्ठेदनन्तरम् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरञ्च —

हस्तेन जलमुद्धृत्य तत्र घ्राणमर्पयित्वा ऋतञ्चेत्याद्यघमर्षणं
 निरुद्धप्राणोऽनिरुद्धप्राणो वा सकृत्त्रिर्वा जपेदिति ॥ ९ ॥

अनन्तरञ्च —

उत्थितोभूत्वा प्रणवव्याहृतिसावित्रात्मकेन त्रिकेण सूर्याभिसुखं
 जलाञ्जलिं क्षिपेत् । अनन्तरम् उदुत्यं चित्रं देवानामिति ऋग्-
 द्वयेन चोपस्थानं कुर्यात् ॥ १० ॥

प्रभा ।

करेणेति । दक्षिणहस्तेन जलमुद्धृत्य तस्मिन् जले नासिकां
 लगयित्वा अनियमितप्राणो नियमितप्राणो वा वारत्रयमेकवारं
 वा ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यादिऋक्त्रयात्मकमघमर्षणसूक्तं जपेत् ॥ ९ ॥

उत्थायेति । उत्थितो भूत्वा प्रणवव्याहृतिगायत्रात्मकेन
 त्रिकेण जलाञ्जलिमादित्यं प्रति क्षिपेत् । सन्ध्यासूत्रे अञ्जलित्रय-
 प्रक्षेपाभिधानादत्र चाञ्जलिमित्येकवचनसंयोगादनयोर्विकल्पः ।
 अञ्जलित्रयं वा एकं वा अञ्जलिं क्षिपेदिति ।

सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ।

मध्ये त्वङ्ग उपर्यस्य विभ्राडादीच्छया जपेत् ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पूर्वाङ्गं निगदव्याख्यातम् । मध्याङ्गे प्रातःसन्ध्यायाञ्च विभ्राड्-
बृहदित्यनुवाकं शिवसङ्गत्यं मण्डलब्राह्मणं पुरुषसूक्तं च इच्छया
जपेत् न त्ववश्यमिति ॥ ११ ॥

प्रभा ।

“कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिरूढं सन्ध्योः क्षिपेत् ॥

मध्याङ्गे तु सकृदेवं क्षेपणीयं द्विजातिभिः” ।

इति व्यासवतनोक्ता व्यवस्था तु गोभिलीयव्यतिरिक्तविषया ।
अत्र सामान्यत एवाञ्जलिमित्यभिधानात् । सूर्योपस्थाने मध्याङ्गे
विशेषाभिधानेनास्य सामान्यविषयत्वावगतेश्च । तदनन्तरं उदुल्यं
जातवेदसमिति चित्रं देवानामिति च ऋग्द्वयेनादित्यस्योपस्थानं
कुर्यात् । अत्राप्युत्थायेति वर्त्तते ॥ १० ॥

सन्ध्याद्वयेऽपीति । प्रातःसायंसन्ध्योरेवमुपस्थानं मनीषिणो-
वदन्ति । अङ्गो मध्ये मध्याङ्गसन्ध्यायान्तु अस्योपस्थानस्योपरि
पश्चात् विभ्राड् बृहदित्यादिकं दशतिसमाप्तिपर्यन्तं इच्छया
जपेत् । एवमेव पाठः सर्वत्र दृश्यते । नारायणोपाध्यायेन तु मध्ये
त्वङ्ग उदये चेति पठितं, मध्याङ्गे प्रातःसन्ध्यायान्तु इति व्याख्यातञ्च ।
तच्चिन्तनीयम् । सन्ध्याद्वयेऽप्येवमुपस्थानमित्यनुपपत्तेः ॥ ११ ॥

तदसंसक्तपाष्णिर्वा एकपादूर्ध्वपादपि ।

कुर्यात्कृताञ्जलिर्वापि ऊर्ध्वबाहुरथापि वा ॥ १२ ॥

यत्र स्यात्कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः ।

भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्राच्छ्रेयो ह्यवाप्यते ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तत् उपस्थानं भूम्यलग्नगुल्फतलभागो भूमिष्ठैकचरणो भूमिष्ठाूर्ध्व-
चरणोऽपि वा कुर्यात् । शेषं सुगमम् ॥ १२ ॥

गुरुलघुप्रयाससाध्यानां कथं विकल्प इत्यत्राह । प्रयासबाहु-
ल्यात् फलभूयस्त्वमिति । अन्नरार्थो निगदव्याख्यात इति ॥ १३ ॥

प्रभा ।

तदिति । भूम्यलग्नगुल्फतलभागो वा भूमिलग्नैकचरणो वा
भूमिलग्नचरणाूर्ध्वो वा तदुपस्थानं कुर्यात् । तत्रापि कृताञ्जलिर्वा
ऊर्ध्वबाहुर्वा कुर्यात् । अत्र सन्ध्यात्रयप्रक्रमे कृताञ्जलिर्वा ऊर्ध्व-
बाहुर्वेति तुल्यवद्विकल्पाभिधानात्—

“सायंप्रातरुपस्थानं कुर्यात् प्राञ्जलिरानतः ।

ऊर्ध्वबाहुश्च मध्याह्ने तथा सूर्यस्य दर्शनात्” ॥

इति हारीतोक्ता व्यवस्था गोभिलीयव्यतिरिक्तविषया ॥ १२ ॥

लघुगुरुप्रयाससाध्यानामसंसक्तपाष्णिर्वादीनां विकल्पमुपपा-
दयति यत्रेति । यत्र प्रयासभूयस्त्वं तत्र श्रेयसोऽपि भूयस्त्वं
मनीषिणो ब्रुवते । तत्र हेतुः कृच्छ्रादिति । यस्मात् प्रयासात्

तिष्ठेदोदयनात्पूर्वां मध्यमामपि शक्तितः ।

आसीतोडूदयाच्चान्त्यां सन्ध्यां पूर्व्वत्रिकं जपन् ॥१४॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरञ्च—

पूर्व्वीं सन्ध्यां प्रणवमहाव्याहृतिसावित्रीरूपत्रिकं जपन्ना
उदयात् सूर्योदयपर्यन्तं तिष्ठेत् । उल्लिखितो भवेदित्यर्थः ।
मध्यमामपि सन्ध्यां यथाशक्ति त्रिकं जपंस्तिष्ठेत् । पश्चिमान्तु
आ उडूदयान्नक्षत्रदर्शनपर्यन्तं जपन्नासीत् उपविष्टः स्यात् ।
पूर्व्वामित्यादिद्वितीयाऽत्यन्तसंयोगे तेन सन्धारम्भः पूर्व्वीं जपस्या-
वधिरिति सिद्धम् ॥ १४ ॥

प्रभा ।

श्रेयः प्राप्यते तस्मात् प्रयासभूयस्वात् श्रेयसो भूयस्त्वं युक्तमिति
भावः । भूयस्त्वं बाहुल्यम् । श्रेयः अभ्युदयम् ॥ १३ ॥

तिष्ठेदिति । पूर्व्वामित्यादौ सर्व्वत्रात्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
पूर्व्वीं सन्ध्यां पूर्व्वत्रिकं प्रणवमहाव्याहृतिगायत्रीरूपं जपन् आ
उदयनात् सूर्योदयपर्यन्तं तिष्ठेदुल्लिखितो भवेत् । प्रातःसन्ध्याया-
सुल्लिखितः सन् सूर्योदयपर्यन्तं प्रणवमहाव्याहृतियुक्तां गायत्रीं
जपेदित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । मध्यमामपि सन्ध्यां पूर्व्वत्रिकं
जपन् शक्तित उल्लिखेत् । अशक्ती त्वासीत् । अन्त्यां सन्ध्यां
पूर्व्वत्रिकं जपन् आ उडूदयात् नक्षत्रोदयपर्यन्तमासीत् उपविष्टो-
भवेत् ।

एतत्सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यत्र तिष्ठति* ।

यस्य नास्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥ १५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

एतत् सन्ध्यात्रयं कात्स्न्येनोक्तं यदधीनं ब्राह्मण्यम् । शेषं
निगदव्याख्यातम् ॥ १५ ॥

प्रभा ।

“प्रणवं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवस्वस्ततः परम् ।

गायत्री प्रणवश्चान्ते जपएवमुदाहृतः” ॥

इति योगियाज्ञवल्करवचनं गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम् ।

“प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च सावित्री च तृतीयिका” ।

इति पूर्वमभिधानादत्र च पूर्वत्रिकमित्युक्तत्वाद् गोभिलीयाना-
मन्ते प्रणवकल्पनानुपपत्तेः । न चान्ते प्रणवप्रयोगेऽपि प्रणवत्वेन
द्वयोरैक्यादविरुद्धमिति तत्त्वकारोक्तं युक्तमिति वाच्यम् । अन्ते
प्रणवस्य पूर्वमनुक्तत्वेन पूर्वत्रिकमित्यनुपपत्तेः । तावतापि
व्यक्तीनां चतुष्कतया विरोधस्यापरिहाराच्च । पूर्वत्रिकमित्यनेन
हि पूर्वोक्तं व्यक्तित्रयमेवोक्तमिति ध्येयम् । सन्ध्यासूत्रेऽपि ध्यान-
युक्तमावर्त्तयेदोपूर्व्यां गायत्रीमित्युक्तम् ॥ १४ ॥

उपसंहरति एतदिति । यत्र सन्ध्यात्रये ब्राह्मण्यमधिष्ठितं
तदेतत् सन्ध्यात्रयं प्रकर्षणोक्तं, तत्र सन्ध्यात्रये यस्यादरो नास्ति
स ब्राह्मणो न कथ्यते मुनिभिः ॥ १५ ॥

* यदर्धाष्टमम् इति पाठान्तरम् ।

सन्ध्यालोपस्य चाकर्त्ता* स्नानशीलश्च यः सदा ।
तं दीषानोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥ १६ ॥

प्रथमः खण्डः ।

स्नानं सन्ध्यां च स्तौति—

निगदव्याख्यातम् ॥ १६ ॥

प्रथमः खण्डः ।

प्रभा ।

सन्ध्यालोपादिति । चकितः भीतः । सन्ध्यालोपस्य चा-
कर्त्ता,—इति पाठे व्यक्तोऽर्थः । गरुत्वन्तं गरुडम् । उरगाः
सर्पाः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ १६ ॥

इति प्रथमः खण्डः ।

* सन्ध्यालोपाच्च चकितः, इति पाठान्तरम् ।

द्वितीयः खण्डः ।

वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत् ।

उपतिष्ठेत्ततो रुद्रमर्वाग्वा वैदिकाज्जपात् ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

स्नानस्तुत्या यथाहनि तथा प्रातरित्यभिधानाच्च स्नानकर्त्तव्यता सूचिता, तदनन्तरं च स्मृत्यन्तरपर्यालोचनया मध्ये त्वङ्ग उदये च एतत्सन्ध्यात्रयं प्रोक्तमित्यनेन च सन्ध्याक्ता, तदनन्तरं क्रमप्राप्तं जपयज्ञमाह—

ऋगादिरूपं वेदं प्रथमकाण्डिकाया आरभ्य अध्यायं तदर्द्धादिरूपं यथाशक्ति प्रत्यहं जपेत् । ततो रुद्रमन्त्रै रुद्रं प्रकाशयेत् । उपपूर्वा-
त्तिष्ठतेः प्रकाशनार्थत्वात् । उपान्मन्त्रकरणे इत्यनेन सूत्रेणात्मनेपद-
विधानात् । जपयज्ञात्पूर्वं वा रुद्रमुपतिष्ठेत । रुद्रोपस्थानमन्त्रश्च,—

“ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।

जङ्घलिङ्गं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमो नमः” ॥ १ ॥

प्रभा ।

अथेदानीं जपयज्ञमाह वेदमिति । आदित आरभ्य प्रत्यहं यथाशक्ति वेदं जपेत् । वेदजपादनन्तरं पूर्वं वा रुद्रमुपतिष्ठेत । रुद्रोपस्थाने च,—

“ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।

जङ्घलिङ्गं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमो नमः ॥

इति सम्प्रदायागतो मन्त्रः ॥ १ ॥

यवाङ्गिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितृनथ* ।

नामान्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन् ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरं च तर्पणं क्रमप्राप्तमाह । अयञ्च क्रमो गोभिलीय-
व्यतिरिक्तानां वाजसनेयिप्रभृतीनां, गोभिलीयानां तु तर्पणोत्तर-
मेव जपयज्ञविधानम् । अतएव गोभिलेन नमो ब्रह्मण इत्युपजाय
चेत्येवमन्तेनाग्निस्तृप्यतु इति च देवांस्तर्पयेदपसव्येन पाणिना
राणायनी शटी कव्यवःलादयो दिव्या यमांश्चाथात्मीयांस्त्रीन्
पितृतः त्रीन् मातृतः त्रीन् पत्न्याश्च पितृतर्पणं सनकादयश्च निवीत-
मिति मनुष्यधर्म इति तर्पणमुक्त्वा, उपस्थानं गायत्र्यष्टशतादीन्
कृत्वा इत्यादिना यथाशक्त्यहरहर्ब्रह्मयज्ञ इति गोभिलीय इत्यन्तेन
तर्पणानन्तरं ब्रह्मयज्ञ उक्तः । गोभिलीयेनापि ।

“आप्लवने तु संप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम् ।

गायत्रीं च जपेत्पश्चात्स्वाध्यायं चैव शक्तितः” ॥

प्रभा ।

अथ तर्पणमाह यवाङ्गिरिति । यवसहिता आपो यवाप-
इति मध्यपदलोपी समासः । यवसहिताभिरङ्गिर्देवान्, तिल-
सहिताभिरङ्गिः पितृन् तर्पयेत् । तर्पणवाक्यमाह नामान्ते इति ।
तर्पणीयानां नाम्नाऽन्ते तर्पयामीति आदौ च ओमिति ब्रुवन्
तर्पयेत् । एवञ्च ॐ ब्रह्माणं तर्पयामीत्यादिरूपं तर्पणवाक्यमुक्तं
भवति ॥ २ ॥

* सतिलाङ्गिः पितृनापि, इति ख पुस्तके पाठः ।

ब्रह्माणं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं वेदान् छन्दांसि
 देवान् ऋषीन् पुराणाचार्यान् संवत्सरं सावयवम् ।
 देवीरप्सरसो देवानुगान् नागान् सागरान् पर्वतान्
 नगान् सरितो दिव्यान् मनुष्यानितरान् यज्ञान्
 रक्षांसि सुपर्णान् पिशाचान् पृथिवीमोषधीं पशून्
 वनस्पतीन् भूतग्रामं चतुर्विधमित्युपवीती ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इति तर्पणानन्तरमेव जपयज्ञ उक्तः । अतएव तर्पणमपि नैत-
 होभिलीयानाम् । मनुष्याणां तर्पणं कुशमध्येनाञ्जलिद्वयेन च ।
 तथाग्निपुराणम् ।

“प्रागग्नेषु सुरांस्तृप्येत् मनुष्यांश्चैव मध्यतः ।

पितृश्च दक्षिणाग्नेषु एकद्वित्रिजलाञ्जलीन्” ।

सयवाभिरङ्घ्रिदेवान् सतिलाभिश्च पितृंस्तर्पयेत् । तर्पणीय-
 नामान्ते तर्पयामि नामादौ च ॐमिति ब्रुवन् । तेन ॐब्रह्माणं
 तर्पयामिति तर्पणवाक्यप्रयोग उक्तो भवतीति ॥ २ ॥

तर्पणीयानाह —

भूतग्रामं चतुर्विधमित्युपवीतीति, तर्पयेदिति शेषः ॥ ३ ॥

प्रभा ।

तर्पणीयानाह ब्रह्माणमित्यादिना । इत्युपवीतीति, एतानुप-
 वीती सन् तर्पयेदित्यर्थः । सकृत् सकृदित्युत्तरवाक्यस्य मत्रापि

अथ प्राचीनावीती । यमं यमपुरुषं कव्यवालं
नलं* सोमं यममर्थमणं तथा । अग्निष्वात्तान् सोम-
पान्† वर्हिषद्ः सकृत् सकृत् ॥ ४ ॥

अथ स्वान् पितॄन् मातामहादीनिति प्रतिपुरुष-
मभ्यसेत् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अत्रापि तर्पयेदिति शेषः ॥ ४ ॥

पितॄन् मातामहादीन् त्रीनित्युक्ततर्पणवाक्येन तर्पयेत् ।
प्रतिपुरुषञ्च तर्पणस्य विरभ्यासः कर्त्तव्यः ॥ ५ ॥

प्रभा ।

सिंहावलोकितन्यायेनानुषञ्जनीयम् । तेनैतान् सकृत् सकृत्
तर्पयेत् ॥ ३ ॥

अथ प्राचीनावीतीति । अनन्तरं प्राचीनावीती भूत्वा यमा-
दीन् सकृत् सकृत् तर्पयेत् ॥ ४ ॥

अथ स्वानिति । अथानन्तं प्राचीनावीत्येव स्वान् आत्मी-
यान् पितृपितामहप्रपितामहान् मातामहप्रमातामहद्व-
प्रमातामहांश्च तर्पयेत् । अत्र च प्रतिपुरुषमभ्यसेत् तर्पणम् ।
त्रीनिति सन्निहितत्वेन बुद्धारोहात् प्रतिपुरुषं वारत्रयमभ्यासः
कर्त्तव्यः ॥ ५ ॥

* कव्यवाङ्मनं, इति पाठान्तरम् ।

† सोमपीथान्, इति पाठान्तरम् ।

ज्येष्ठभ्रातृश्वशुरपितृव्यमातुलांश्च मातामहपितृ-
वंशौ च ॥ ६ ॥

ये चान्ये मत्त उदकमर्हन्ति तांस्तर्पयामीत्ययम-
वसानाञ्जलिः ॥ ७ ॥

अत्र श्लोकाः ।

कायां यथेच्छं च्छरदातपार्तः

पयः पिपासुः क्षुधितोत्तुमन्नम् ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

अत्रापि तर्पयेदिति शेषः ॥ ६ ॥

अन्याञ्जलिरित्यर्थः । अत्रैकवचनादेक एवाञ्जलिः ॥ ७ ॥

प्रभा ।

ज्येष्ठेति । ज्येष्ठभ्रात्रादींश्च तर्पयेत् । ये चान्ये इत्ययमव-
सानाञ्जलिरन्याञ्जलिः । तदिदं तर्पणं प्रधानं पितृयज्ञरूपम् ।
स्नानसूत्रे यत्तर्पणमुक्तं, तत् स्नानाङ्गम् । तत्तु ब्रह्मयज्ञात् पूर्व-
मेतत्तु जपयज्ञादनन्तरमिति न विरोधः । परतश्चैतत् प्रवेदयि-
ष्यामः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तर्पणस्यावश्यकत्वप्रज्ञापणार्थं श्लोकानुदाहरति अत्र श्लोका-
इति ।

वालोजनित्रीं जननी च बालं
 योषित्पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥ ८ ॥
 तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽभ्युदयकाङ्क्षिणः* ॥ ९ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अथ श्लोका इत्यनेनात्र स्मृतिरितिवत् स्मृतिविशेषाभिधानम् । सर्वे
 तर्पणीयास्तर्पणकर्तुरभ्युदयमिच्छन्ति । शेषं सुव्यक्तम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

प्रभा ।

छायामिति । जनित्रीमिति छान्दसोऽयं प्रयोगः । जनयित्री-
 मित्यर्थः । निगदव्याख्यातमन्यत् ॥ ८ ॥

तथेति । यथाऽयं दृष्टान्तः, तथा स्थावराणि चराणि च
 सर्वाणि भूतानि विप्रादुदकमिच्छन्ति । भूतशब्दः प्राणिवचनः ।
 हि यस्मात् स विप्रः सर्वेषामभ्युदयस्य कर्ता । सर्वेऽभ्युदय-
 काङ्क्षिण इति पाठे सर्वे विप्रस्याभ्युदयमिच्छन्ति इति व्याख्ये-
 यम् । व्यत्ययात् पुंस्त्वम् । सर्वे ह्युदककाङ्क्षिण इति पाठे यस्मात्
 सर्वे उदककाङ्क्षिणस्तस्मात् विप्रादुदकमिच्छन्ति इति गतेन
 संबन्धः । अत्रापि पुंसा निर्देशः पूर्ववद्दर्शनीयः ॥ ९ ॥

* सर्वाभ्युदयकाङ्क्षि सः इति पाठान्तरम्

तस्मात् सदैव कर्तव्यमकुर्वन् महतैः नसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विभर्त्ति हि ॥ १० ॥

अल्पत्वाद्दोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्मणः ।

प्रातर्न तनुयात् स्नानं हीमलोपो हि गर्हितः ॥ ११ ॥

द्वितीयः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

यस्मादुदकमिच्छन्ति तस्माद्विघातेच्छाजनितप्रत्यवायभिया
सर्वदा नियमेन तर्पणं कार्यम् । एतदेव व्यक्तमाह । ब्राह्मणो-
ऽकुर्वन् महता पापेन लिप्यते यस्मात् कुर्वन्नेतद्विश्वं पुष्पाति,
अतोऽकरणे प्रत्यवायः ॥ १० ॥

यथाऽहनि तथा प्रातरित्यनेन मध्याह्नस्नानवद्विस्तरेण प्रातः-
स्नानं यदुक्तं तन्निरग्नेरेव साग्निस्तु प्रातःस्नानं न विस्तारयेत् ।
किन्तु संचेपेण कुर्यात् । संचेपश्च योगियाज्ञवल्क्येनोक्तः । तीर्थ-
परिकल्पनजलाभिमन्त्रणाचमनमार्जनान्तर्जलजपस्नानान्यघमर्षण-
सूक्तेन विराट्तेनेत्येवं रूपः । तथाच,

प्रभा ।

यस्मादेवं, तस्मादिति । तस्माद्ब्राह्मणेन सदैव तर्पणं कर्त्त-
व्यम् । तर्पणमकुर्वन् ब्राह्मणो महता पापेन युज्यते । कुर्वन्
पुनरेतत् विश्वं विभर्त्तिति फलवादः ॥ १० ॥

अल्पत्वादिति । प्रातर्हीमकालस्याल्पत्वात् स्नानकर्मणश्च

परिशिष्टप्रकाशः ।

“स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।

जलाभिमत्तणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अधमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।

स्नानाचरणमित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः” ॥

हेतुमाह । होमकालस्याल्पत्वात् स्नानकर्मणि बहुत्वात् विस्तारे होमकालातिक्रमात् यस्माद्धोमलोपो भवेत्, स च गर्हितः, तस्माद्धोमार्थं मन्त्रेण कुर्यात् । ननु प्रातःस्नानं प्रातःकाले कर्त्तव्यं होमस्तृदितहोमिनामुदयानन्तरमिति स्नानविस्तारेऽपि न होमकालातिक्रमः । तस्मादनुदितहोमविषयमेवेदं वचनमिति युक्तम् । नवं, उदितहोमिनामप्युदयात्पूर्वमग्निवितरणं विहितम् । तथाच गोभिलः । पुरोदयात्प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा प्रातःराहृतिं जुहुयादिति । तथा, हस्तादूर्द्ध्वं रविर्यावदित्यनेनाप्य एव होमकाल उक्तः । विस्तरणं च नद्यादौ स्नानं विहितम् । ततश्च स्नानविस्तरणं नद्यादित आगमनेन च सर्वमिदं लुप्येदिति तस्यापि स्नानमन्त्रेणः । एवं

“पूर्व्यां सन्ध्यां सनन्नत्रामुपक्रम्य यथाविधि ।

गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥

प्रभा ।

बहुत्वात् प्रातःस्नानं न विस्तारयेत् । स्नानस्य विस्तारे हि होमकालालयात् होमलोपः स्यात् । स च विशेषेण निन्दितः । तदत्र

परिशिष्टप्रकाशः ।

पूर्व्यां सभ्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृत्तविभावनात्” ॥

सज्योतिर्ज्योतिषां दर्शनादित्यादिनरसिंहपुराणमनुगौतमादिभि-
र्यदुक्तं, तन्निरग्निविषयं द्रष्टव्यमिति ॥ ११ ॥

द्वितीयः खण्डः ।

प्रभा ।

प्रातःस्नानविस्तारनिषेधात् संक्षेपेण स्नानं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति ।

संक्षेपस्नानविधिश्च—

“स्नानमन्तर्जलञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ।

जलाभिमन्वणञ्चैव मार्जानाचमने तथा ॥

अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तं नित्यशः ।

स्नानाचरणमित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः” ॥

इति स्मृत्यन्तरादुपलब्धव्यः । होमलोपभयेन प्रातःस्नानविस्तारस्य
निषेधात् यथाऽहनि तथा प्रातरित्यतिदेशोऽर्थान्निरग्निविषय-
इत्युक्तं भवति । एवं तुल्यन्यायात् तिष्ठेदोदयनात् पूर्व्यामित्यादुप-
देशोऽपि निरग्निविषयः प्रत्येतव्यः ॥ ११ ॥

इति द्वितीयखण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

“स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अधमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।

स्नानाचरणमित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः” ॥

हेतुमाह । होमकालस्याल्पत्वात् स्नानकर्मणे बहुत्वात् विस्तारे होमकालातिक्रमात् यस्माद्धोमलोपो भवेत्, स च गर्हितः, तस्माद्धोमार्थं मन्त्रेण कुर्यात् । ननु प्रातःस्नानं प्रातःकाले कर्तव्यं होमस्तृदितहोमिनामुदयानन्तरमिति स्नानविस्तारेऽपि न होमकालातिक्रमः । तस्मादनुदितहोमविषयमेवेदं वचनमिति युक्तम् । नेवं, उदितहोमिनामप्युदयात्पूर्वमग्निवितरणं विहितम् । तथाच गोभिलः । पुरोदयाव्यातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं जुहुयादिति । तथा, हस्तादूर्द्ध्वं रविर्यावदित्यनेनाल्प एव होमकाल उक्तः । विस्तरेण च नद्यादौ स्नानं विहितम् । ततश्च स्नानविस्तरेण नद्यादित आगमनेन च सर्वमिदं लुप्येदिति तस्यापि स्नानमन्त्रेण । एवं

“पूर्वां सभ्यां मनन्तवामुपक्रम्य यथाविधि ।

गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥

प्रभा ।

बहुत्वात् प्रातःस्नानं न विस्तारयेत् । स्नानस्य विस्तारे हि होमकालाल्पत्वात् होमलोपः स्यात् । स च विशेषेण निन्दितः । तदत्र

परिशिष्टप्रकाशः ।

पूर्व्यां सभ्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीनः सम्यग्दक्षविभावनात्” ॥

सज्योतिर्ज्योतिषां दर्शनादित्यादिनरसिंहपुराणमनुगीतमादिभि-
र्यदुक्तं, तन्निरग्निविषयं द्रष्टव्यमिति ॥ ११ ॥

द्वितीयः खण्डः ।

प्रभा ।

प्रातःस्नानविस्तारनिषेधात् संचेषेण स्नानं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति ।

संचेषस्नानविधिश्च—

“स्नानमन्तर्जलञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ।

जलाभिमन्त्रणञ्चैव मार्जनाचमने तथा ॥

अघमर्षणसूक्तेन विरावृत्तेन नित्यशः ।

स्नानाचरणमित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः” ॥

इति स्मृत्यन्तरादुपलब्धव्यः । होमलोपभयेन प्रातःस्नानविस्तारस्य
निषेधात् यथाऽहनि तथा प्रातरित्यतिदेशोऽर्थान्निरग्निविषय-
इत्युक्तं भवति । एवं तुल्यन्यायात् तिष्ठेदोदयनात् पूर्व्यामित्यादुप-
देशोऽपि निरग्निविषयः प्रत्येतव्यः ॥ ११ ॥

इति द्वितीयखण्डः ।

तृतीयः खण्डः ।

पञ्चानामथ सत्राणां महतामुच्यते विधिः ।

यैरिष्टा सततं विप्रः प्राप्नुयात् सन्न शाश्वतम् ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तर्तणान्तस्नानानन्तरं क्रमप्राप्तान् पञ्चयज्ञानाह—

अथ स्नानानन्तरं पञ्चानां महायज्ञानामनुष्ठानमुच्यते ।
यैर्देवादीन् सततं विप्रः पूजयित्वा स्थिरं स्थानं ब्रह्मलोकात्मकं
प्राप्नोति । तथा ब्रह्मपुराणे ।

“प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्” ।

इति । नित्ये चानुषङ्गिफलमस्तीत्युक्तं भविष्यपुराणे ।

“नित्यक्रियां तथा चान्येऽनुषङ्गफलां श्रुतिम्” ।

इति ॥ १ ॥

प्रभा ।

पञ्चानामिति । अथेदानीं पञ्चानां महतां सत्राणां विधि-
रुच्यते यैः सत्रैः सततमिष्टा ब्राह्मणः शाश्वतं स्थानं प्राप्नोति ।
स्मरन्ति च,

“प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्” ।

इति ॥ १ ॥

देवभूतपितृब्रह्ममन्युष्याणामनुक्रमात् ।

महासत्राणि जानीयात्तएव हि महामखाः ॥ २ ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमोदैवो बलिर्भौतो नृत्यज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पञ्चानां देवतामाह—

अनुक्रमाद्वक्ष्यमाणानि । तएव महामखा इति संज्ञाविधिपरम् ।
शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ २ ॥

अध्यापनं ब्रह्मदैवतो यज्ञः । एवं पितृयज्ञादावपि बोद्धव्यम् ।
दैवो भौत इति साऽस्य देवतेत्यनेन विहितो देवतातद्धितः ॥ ३ ॥

प्रभा ।

देवभूतेति । अनुक्रमाद्वक्ष्यमाणानि महासत्राणि देवादीनां
जानीयात् । यानि महासत्राणि तएव महामखा महायज्ञाः ।
विधेयप्राधान्यविवक्षया पुंसा निर्देशः । तथाच देवयज्ञः भूतयज्ञः
पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञश्चेति पञ्चयज्ञा भवन्ति ॥ २ ॥

तानेव पञ्चयज्ञान् विवृणोति अध्यापनमिति । दैवोभौत इति
देवतार्थं तद्धितः । निगदव्याख्यातमन्यत् । पितृयज्ञस्तु तर्पणमिति
तर्पणपदेन सन्निहितं स्वीकृतं तर्पणं परामृष्यते । व्यक्तिवचनानां
सन्निहितव्यक्तिपरत्वस्य आग्नेयीन्याये सिद्धान्तितत्वात् । स्वीकृतं
तर्पणमुपेक्ष्य परोक्ततर्पणपरिग्रहस्यान्याय्यत्वाच्च ॥ ३ ॥

श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पितरो बलिरथापि वा ।
यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

श्राद्धं नित्यम् । एतेन त्रयाणां पितृयज्ञत्वादसम्भवे एकेनापि कृतेन पितृयज्ञक्रियानिष्पत्तेः प्रत्यवायः परिहृतो भवति । तथाच मनुः—

“यदेव तर्पयत्यग्निः पितॄन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्” ॥

समुच्चयेन तु त्रयाणामुपदेशः सम्भवे बाधव्यः । यच्च पूर्वं वेदमादित आरभ्य इत्यनेन श्रुतिजप उक्तः, सोऽपि ब्रह्मयज्ञ उच्यते । पूर्वं तस्य ब्रह्मयज्ञ इति संज्ञा नोक्ता, सैवेदानीं विधीयते । एतेन ही ब्रह्मयज्ञावित्याक्तं भवति । अत्रापि सम्भवासम्भवाभ्यां विकल्पसमुच्चयौ पितृयज्ञवद्द्रष्टव्यौ । भट्टभाष्ये तु—

“गुरावध्ययनं कुर्वन् श्रुशृषादि यदाचरेत् ।

स सर्वो ब्रह्मयज्ञः स्यात्तत्तपः परमुच्यते” ॥

इति वचनाद्ब्रह्मणार्थाध्ययनमपि ब्रह्मयज्ञ इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

प्रभा ।

श्राद्धं वेति । श्राद्धं नित्यश्राद्धम् । पित्रो बलिरिति । योऽयं बलिकर्मणि पितरो बलिर्दीयते, स वा पितृयज्ञः स्यात् । तदेवं कुन्दोगानां स्वशास्त्रोपदिष्टस्त्रिविधः पितृयज्ञो भवति, श्राद्धं तर्पणं पितरो बलिर्वेति । तदत्र कस्याञ्चिदवस्थायां अमीषां एकेनापि

स चार्वाक् तर्पणात् कार्य्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।
वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्वेति निमित्तकात् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यः श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञः स पितृयज्ञात्पूर्व्वं कार्य्यः । अत-
एव तदनन्तरं यवाङ्गित्यादिना तर्पणमुक्तम् । पश्चाद्वा प्रातरा-
हुतेरिति अष्टधाविभक्तदिनस्य द्वितीयभागे दक्षोक्तेऽध्यापनात्मको
ब्रह्मयज्ञः कार्य्यः । तथाच दक्षः ।

प्रभा ।

कृतेन प्रत्यवायः परिहृतो भवति, समुच्चयेन सर्व्वेषां करणन्तु सति
सम्भवे ज्ञेयम् । यश्चेति । वेदमादित आरभ्य इत्यनेन यः श्रुतिजपः
पूर्व्वमुक्तः, स वा ब्रह्मयज्ञ उच्यते । तदेवं कन्दोगानां ब्रह्मयज्ञोऽपि
स्वगाखापरिभाषितो द्विविधो भवति, अध्यापनं श्रुतिजपश्चेति ।
भट्टभाष्ये तु,

‘गुरावध्ययनं कुर्व्वन् श्रुत्युपादि यदाचरेत् ।

स सर्व्वो ब्रह्मयज्ञः स्यात् तत्तपः परमुच्यते” ॥

इति चनात् गुरोरध्ययनं तदानीन्तनगुरुश्रुत्युपादिकञ्च
ब्रह्मयज्ञं इत्युक्तम् । व्यवस्था चामीषां पूर्व्वोक्तदिशा अव-
सेया ॥ ४ ॥

स चार्वागिति । स च श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञः तर्पणात्

परिशिष्टप्रकाशः ।

“द्वितीये तु ततो भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोभ्यसनं जपः ।

तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा” ॥

वैश्वदेवावसाने वा वामदेव्यजपरूपो ब्रह्मयज्ञः कार्यः । न च वामदेव्यजपस्य कर्माङ्गत्वात् न प्रधानब्रह्मयज्ञरूपतेति वाच्यम् । तर्पणवत् सश्रवात् । अतएव दधिखदिरादेः क्रत्वर्थस्यापि पुरुषार्थतया प्राधान्यम् । अतएव बल्यन्ते वामदेव्यगानान्तिको- यो जपः स ब्रह्मयज्ञ इति भट्टभाष्यम् । वाकारश्च व्यवस्थित- विकल्पपरो ब्रह्मयज्ञस्यैव वैकल्पिकाः कालाविभिन्नविषया-

प्रभा ।

पूर्वं कर्त्तव्यः प्रातर्होमात् पश्चाद्वा वैश्वदेवावसाने वा कर्त्तव्य इत्युक्तकालत्रयरूपनिमित्तात् अन्यत्र न कर्त्तव्य इत्यादरार्थमुक्तम् । वैश्वदेवावसाने तु योऽयं ब्रह्मयज्ञः स बलिकर्म कृत्वैव कार्यः । बल्यन्ते वैश्वदेविके इति वचनात् । स चायं ब्रह्मयज्ञः वामदेव्य- गानरूप इति केचित् । वामदेव्यगानरूपोऽन्यश्च श्रुतिजप इत्यपरे । तद्वमे ब्रह्मयज्ञस्य त्रयः कालाः अनियमेन भवन्ति । अन्ये तु वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वमङ्गीकुर्वन्तः तर्पणात् पूर्वं श्रुतिजपः, प्रातर्होमात्परमध्यापनं, वैश्वदेवावसाने तु वामदेव्यगानमिति वदन्ति । दक्षवचनमप्युदाहरन्ति,—

“द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

इत्यर्थः । इति कालरूपनिमित्तत्रितयं विना न ब्रह्मयज्ञः कार्यः । अत्र च कालोपदेशादेव नियमे सिद्धे यत् नान्यत्रेति नियमाभिधानं, तस्यायमभिप्रायः । ब्रह्मयज्ञस्य नित्यत्वात् कालस्य च तदङ्गत्वात् नित्ये च किञ्चित्त्यागनाप्यनुष्ठानात् अनियमे प्राप्ते निमित्तत्वेन कालस्याधिकारिविशेषणत्वादितराङ्ग-वैलक्षण्यात् तद्व्यतिरेकेणानधिकारप्रत्यभिज्ञानान्न नित्यप्रयोगाच्चेप-इति ॥ ५ ॥

प्रभा ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।

तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यः वेदाभ्यासो हि पञ्चधा” ॥

इति । अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । पितृयज्ञस्तु तर्पणमिति स्तोत्रमेव तर्पणं गृह्यते इत्युक्तमादावेव । स चार्वाक् तर्पणात् कार्यं इत्यत्रापि स्तोत्रस्यैव पितृयज्ञरूपस्य तर्पणस्य परिग्रहः । प्रकृतप्रत्ययश्च न्याय्य इति शास्त्रतात्पर्यविदां वचनात् । सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायात् । आग्नेयीन्यायाच्च । ब्रह्मयज्ञादिसाह-यर्थ्याच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । तच्चैतदन्यादृशमेव तर्पणं प्रधानं पितृयज्ञरूपं ब्रह्मयज्ञानन्तरं कर्त्तव्यमतीक्तम् । स्नानग्रन्थे त्वन्यादृशमेव तर्पणं स्नानाङ्गं सूर्योपस्थानादनन्तरं करणीयमुक्तम् । तदनन्तरं गायत्रीजपो ब्रह्मयज्ञश्च तत्रोक्तः । उभयञ्चैव प्रकरणात् प्राधान्यमङ्गत्वञ्च तर्पणस्य प्रतिपत्तव्यम् । तथा स्नानसूत्रपरि-शिष्टम् ।

प्रभा ।

“आप्लवने तु संप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम् ।

गायत्रीञ्च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तितः ॥

आप्लवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा ।

तर्पणं कुर्वतः पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत्” ॥

तदत्र आप्लवने त्वित्युपक्रमात् स्नानमेव वृथा भवेदित्युपसंहाराच्च स्नानाङ्गतर्पणादनन्तरमेव गायत्रीजपो ब्रह्मयज्ञेति श्लिष्यते । तस्मात् स्नानाङ्गं तर्पणं ब्रह्मयज्ञात् पूर्वं, पितृयज्ञरूपं प्रधान-तर्पणन्तु ब्रह्मयज्ञात् परं करणीयमित्यविरोधः । एतेनैतद्विषय-भेदमपर्यालोचयता नारायणोपाध्यायेन तत्त्वकारिण च ब्रह्मयज्ञा-दनन्तरं तर्पणं वाजसनेयिनामिति यदुक्तं, तदसङ्गतं वेदितव्यम् । ऋन्दोगपरिशिष्टस्य च्छन्दोगेतरपरत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च । यच्चा-परमुक्तं तत्त्वकारिण, स्नानाङ्गतर्पणं प्रधानतर्पणस्य प्रकृतीभूतम् । तेन तस्यापि स्नानाङ्गतर्पणकालतैर्वति । तदप्ययुक्तम् । द्वयोः सपरिकराभिहितयोः प्रकृतिविकारभावकल्पनानुपपत्तेः । स चार्वाक् तर्पणात् कार्य्य इति कालविधानेन कालान्तरकल्पना-नुपपत्तेश्च । विस्तरेण चैतत् सर्व्वं गृह्यसूत्रभाष्ये विचारितम-स्माभिस्तत्रैव तत् द्रष्टव्यम् । अत्र तावत् श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञ-स्तर्पणादर्वाक् कार्य्य इत्युक्तम् । स्नानग्रन्थे तु स्नानाङ्गतर्पणात् परतः सामजपरूपो ब्रह्मयज्ञ उक्त इति कस्य केनाभिसंबन्ध इत्य-प्यनुसन्धेयम् ॥ ५ ॥

अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।

अद्वैवन्नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥ ६ ॥

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विज ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

नित्यश्राद्धे ब्राह्मणत्रयासम्भवे यत्कार्यं तदाह—

एकमपि विप्रं बहूनामसम्भवे अद्वैवं वैश्वदेवश्राद्धरहितं भोजयेत् । पितृत्वसिद्धये । न तु तर्पणबलिभ्यामेव पितृयज्ञो-
निष्पन्न इति कृतकृत्यः स्यात् । स चातिथेरन्यो भोजयितव्यः ।
तथा बलिदानानन्तरं विष्णुपुराणम्—

प्रभा ।

अप्येकमिति । यद्यपरी ब्राह्मणो भोक्ता न लभ्यते, यदि वा
अनेकब्राह्मणत्वसिद्धयार्थं भोज्यं द्रव्यं न विद्यते, तदा पितृयज्ञस्य
योऽर्थः पितृणां त्वसिः, तसिद्धये एकमपि ब्राह्मणं भोजयेत् ।
एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे नित्यश्राद्धं कुर्यादित्यर्थः । तच्च नित्यश्राद्धं
देवपत्तरहितं कर्तव्यम् । पितृयज्ञार्थसिद्धये इत्यनेनैतदुक्तं भवति,
तर्पणपितृबलिभ्यामेव पितृयज्ञं कृतं न मन्वेत । किन्तु सति
सम्भवे श्राद्धमप्यवश्यं कुर्यादिति । ताभ्यां पितृयज्ञनिष्पत्तिस्तु
कस्याञ्चिदेवावस्थायां भवति ॥ ६ ॥

अप्युद्धृत्येति । भोक्तुरलाभाद्भोज्यस्यापर्याप्तत्वाद्वा यद्येक-

परिशिष्टप्रकाशः ।

“ततो गोदोहमात्रं हि कालं तिष्ठेद्गृहाङ्गने ।
अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा यथेच्छया ॥
अतिथिं तत्र संप्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।
हिरण्यगर्भवुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही” ॥

एतदनन्तरं चोक्तं तत्रैव ।

“पितृथं चापरं विप्रमेकमप्याशयेन्नृप ।
तद्देश्यं विदिताचारसम्भूतिं पाञ्चयज्ञिकम्” ।

अपरमतिथेरन्यम् । अतिथेरविदितावारसम्भूतित्वात् आङ्घ्रे
पात्रत्वाभावात् । अतएवातिथ्याधिकारि देवलः—

“न पृच्छेद्भोत्रचरणं स्वाध्यायं देशजन्मनी ।
भिक्षितो ब्राह्मणेरन्नं दद्यादेवाविचारयन्” ॥

इति । पराशरः—

“न पृच्छेद्भोत्रचरणं स्वाध्यायं जन्म चैव हि ।
स्वचित्तं भावयेत्तस्मिन् व्यासः स्वयमुपागतः” ॥

तथा यमः—

“देशं गोत्रं कुलं विद्यामन्त्रार्थं यो निवेदयेत् ।
वैवस्वतेषु धर्मेषु वान्ताशी स निरुच्यते” ॥

प्रभा ।

स्मिन्नपि ब्राह्मणे नित्यश्राद्धकरणं न सम्भवति, तदा पक्वादन्नात्

परिशिष्टप्रकाशः ।

यदि त्वप्येकोऽप्यन्यस्तदेश्यो नास्ति आइभोक्ता, भोज्यं वा ब्राह्मणद्वयदत्तये पर्याप्तनास्ति, तदा स्थाल्या अन्नमुद्धृत्य पितृभ्यो-
मनुष्येभ्यश्च सनकादिभ्योऽतिथिद्विजे दद्यात् । उभयोः आहं
कुर्यादित्यर्थः । एतेन मनुष्याणां नित्यआहं नास्तीति महार्णव-
प्रकाशोक्तं निरस्तम् । अतएव कार्णाजिनिः ।

“दभ्रांश्चैवासने दद्यान्न तु पाणी कदाचन ।

पितृदेवमनुष्याणामेवं तृप्तिर्हि शाश्वती” ॥

“नित्यआहं पितृणां च मनुष्यैः सह गीयते” ।

इति ब्रह्मपुराणम् । तथाच गृह्यान्तरम् । आत्मीयामभीष्टां
देवतामुद्दिश्य प्राङ्मुखमतिथिं भोजयेत् मनुष्यार्थं इति । मनुष्य-
आहे ब्राह्मणस्य प्राङ्मुखत्वे यजमानस्य आइभोक्तृब्राह्मण-
सम्भुखावस्थानस्य श्रीत्सर्गिकत्वात् न्यायप्राप्तमेव पश्चिमाभि-
मुखत्वम् । तथाच सामवेदीयषड्विंशब्राह्मणम् । मनुष्याणां वा
एषा दिक् या प्रतीचीति । तथा ज्योतिष्टोमे श्रूयते । प्राचीं
देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्याः उदीचीं असुराः
अपरेषामुदीचीं मनुष्या इति । अतिथ्यभावे भोज्यासम्भवे
वा भिक्षादिकं दद्यात् । तेनापि पितृयज्ञनिष्पत्तिर्भवति । तथाच
शातातपः ।

प्रभा ।

यथाशक्ति किञ्चिदप्यन्नमुद्धृत्य पितृन् मनुष्यांश्च दिव्यान् मनकादी-

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदीरयेत् ।
हन्तकारं मनुष्यैभ्यस्तदन्ते निनयेदपः ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

“भिक्षां वा पुष्कलं वापि हन्तकारमथापि वा ।
असम्भवे सदा दद्यादुदपात्रमथापि वा ॥
आसमात्रा भवेद्भिक्षा पुष्कलं तु चतुर्गुणम् ।
पुष्कलानि तु चत्वारि हन्तकारं विदुर्वुधाः” ॥

इति । विष्णुपुराणञ्च—

“दद्याच्च भिक्षावितयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणे ।
इच्छया च नरो दद्याद्विभवे सत्यवारितम् ॥
इत्येतेऽतिथयः प्रोक्ताः प्रागुक्ता भिक्षवश्च ये ।
चतुरः पूजयेन्नेतान् नृयज्ञर्णात् प्रसुच्यते” ॥

इति । दद्याच्चेति चकारः पूर्वोक्तातिथिभोजनेन समुच्चयार्थः ।
स च सम्भवे सति । असम्भवे तु भिक्षादानमात्रमेव शातातप-
वचनादिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

यथाविधीति पूर्वमुक्तं विधिमाह । पितृभ्य इदमित्युक्त्वा

प्रभा ।

नुद्दिश्य यथाविधि प्रत्यहं ब्राह्मणे दद्यात् । अस्मादवगम्यते सनका-
दीनामपि नित्यश्राद्धमस्तीति । स्मरन्ति च ।

“नित्यश्राद्धमदैवं स्यान्ननुष्यैः सह गीयते” ।

इति ॥ ७ ॥

यथाविधीत्युक्तम् । तमेव विधिमाह पितृभ्य इति । तदन्ते

परिशिष्टप्रकाशः ।

तदन्ते स्वधाशब्दमुच्चारयेत् । मनुष्येभ्य इदमन्नमित्युक्त्वाऽन्ते हन्त-
शब्दम् । तदन्ते चापः क्षिपेत् अन्नोत्सर्गार्थमिति । यदा
त्वत्तिथेरन्यो ब्राह्मणेऽस्ति तदा पार्वणेतिकर्त्तव्यतयैव बाधिते-
तरया श्राद्धं कर्त्तव्यम् । तथाच मत्स्यपुराणम्—

“नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घावाहनवर्जितम् ।

अदैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम्” ॥

इति । लघुहारीतः—

“नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घपिण्डादिवर्जितम्” ।

एतच्च नित्यश्राद्धं षष्णाम् ।

“अप्येकं भोजयेद्विप्रं षष्णामप्यन्वहं गृही ।

अलमाः प्रहरन्त्यस्मै वज्रेणैतं षडस्रिणा” ॥

इति वचनात् । तथा सपिण्डीकरणोत्तरश्राद्धाधिकारेऽनेनाप्युक्तं,
कर्षूसमन्वितमित्यादि ॥ ८ ॥

प्रभा ।

मन्वपाठान्ते उदकमन्ने दद्यात् । सोऽयमन्नस्योत्सर्गः । निगद-
व्याख्यातमन्यत् । स खल्वयं लघुर्नित्यश्राद्धप्रयोग इति
प्राञ्चः ॥ ८ ॥

मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनान्नित्यम् ।
अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रथमयामान्तः* ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

सनकादिमनुष्यानुद्दिश्यातिथिभोजनं यदुक्तम्, तत्
“दिवातिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं नृणाम् ।
तदेवाष्टगुणं प्रोक्तं† सूर्यास्ते विमुखे गते ॥
अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्यास्ते गृहमेधिनाम् ।
काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन् गृहे वसेत्” ॥
इति विष्णुपुराणमनुवचनाभ्यां सायमप्यतिथिभोजनोपदेशात्
सनकादिमनुष्यानुद्दिश्य कर्त्तव्यम् । न तु

प्रभा ।

ननु,—

“सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।

नान्तरा भोजनं कार्यमग्निहोत्रसमो विधिः” ॥

इति बृहन्मनुवचने मनुष्याणां सायंप्रातरशनोपदेशात् सनका-
दीनामपि मनुष्यत्वात् रात्रावपि तदशनार्थं मनुष्यश्राद्धं कर्त्तव्यं
भवति । अतएव,

“अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्यास्ते गृहमेधिनाम् ।

काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन् गृहे वसेत्” ॥

* सार्द्धप्रहरयामान्तः,— इति पाठान्तरम् ।

† षुंसां,— इति पाठान्तरम् ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

“पञ्चमे च ततो भागे संविभागो यथार्हतः ।

देवपितृमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते” ॥

इति दक्षवचनात् दिवसपञ्चमभागमात्रे ।

“सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।

नान्तरा भोजनं कार्यमग्निहोत्रसमो विधिः” ॥

इति बृहन्मनुवचने मनुष्यपदेन सनकादीनामप्युपादानात् सायं-
भोजनावगमात् । इत्याशङ्कानिरासार्थमाह ।

मुनिभिर्मन्वादिभिर्यत् सायंप्रातर्मनुष्याणां द्विरशनमुक्तं,

प्रभा ।

इति मनुना सायमप्यतिथिभोजनमुक्तम् । तच्चैतत् सनकादी-
नुद्दिश्य कर्त्तव्यमित्यायाति । तदिदमाशङ्क्याह मुनिभिरिति ।

मुनिभिर्मन्वादिभिर्विप्राणां यत् नित्यं द्विरशनमुक्तं, तन्मर्त्य-
वासिनां न तु दिव्यानां सनकादीनाम् । तदनेन सायमवश्यं
कर्त्तव्यमप्यतिथिभोजनं न सनकादीनुद्दिश्य कर्त्तव्यमित्युक्तं
भवति । अशनद्वयस्य कालमाह अहनीति । तमस्विन्यां सार्द्ध-
प्रथमयामान्तरित्येकं वाक्यम् । तमस्विन्यां रात्रौ । अर्द्धेन सहितः
प्रथमप्रहरः सार्द्धप्रथमयामः, तदन्तः तन्मध्ये न तु तत्परतोऽपि ।
स्मरन्ति च ।

“षण्मुहूर्त्ते व्यतीते तु रात्रौ प्रोक्ता महानिशा ।

लभते ब्रह्महत्याञ्च तत्र भुक्त्वा च नारद” ॥

सार्द्धप्रहरयामान्तरिति पाठे अर्द्धप्रहरण सहितो याम इति

सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म्म च ।

अनश्नताऽपि सततमन्यथा किल्विषी भवेत् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तन्मर्त्यवासिनां विप्राणां न दिव्यानां सनकादीनाम् । अहनि च तथा इत्युत्तरार्द्धेन सायंप्रातःशब्दौ रात्रिदिनपरावित्युक्तम् । अत्र दिवसस्य पञ्चमभागो भोजनकालत्वेन दत्तोक्त एव । रात्रेस्तु भागव्यवस्थामाह सार्द्धप्रथमयामान्तः, न तदूर्ध्वमिति ॥ ९ ॥

अक्षरार्थो निगदव्याख्यात एव, तात्पर्यं त्विदम्* । पञ्चमे च तथा भागे इति दत्तवचनात् । तथा—

प्रभा ।

तथैवार्थः । तत्र च प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् यामशब्दः प्रथमयामपरो मन्तव्यः । दिवाभोजने त्वहर्मात्रोपादानेऽपि दत्तोक्तः पञ्चमयामार्द्धरूपः कालः प्रशस्ततया आदरणीयः । यद्यपि रात्रौ आहकरणं सामान्यत एवाननुज्ञातं, तथापि सनकादीनुद्दिश्यातिथिभोजनस्योपदेशात् रात्रौ चातिथिभोजनस्यावश्यकत्ववचनात् तत्र तदुद्देशोऽपि स्यादित्यधिकाशङ्कानिरासार्थमिदमुक्तम् । नित्यआइन्तु रात्रौ न भवतीति स्थितमेव ॥ ९ ॥

किन्तु सायंप्रातरिति । स्वयमभुञ्जतापि सायंप्रातर्वैश्वदेव-बलिकर्म्मणी सततं कर्त्तव्ये । तदकरणे तु पापी भवतीति । यत्तु, अनश्नता अतिथ्याद्यनुरोधेन पाकसम्भव एव सायमिति बोध्यम् ।

* तात्पर्यन्तु व्याख्यायते, इति पाठान्तरम् ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

“देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्याञ्च देवताः ।

पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥

अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

भुञ्जानो न स जानाति स्वगृध्रैर्ज्जिग्धिमात्मनः ॥”

इति मनुवचनाच्च भुञ्जानेन सकृत् वैश्वदेवबलिकर्मणी कर्त्तव्ये
इत्याशङ्कानिरासार्थं सायंप्रातरनश्नतापीत्युक्तम् । किन्त्वियान्

प्रभा ।

“पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ।

वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या सार्द्धं बलिं हरत्” ॥

इति विश्वपुराणे पुनः पाकमुपादाय सायमित्यभिधानात् ।
तेन स्वीयभोजनसम्भवे पाकं विनापि तदसम्भवे पाकसत्त्वएव
रात्रौ वैश्वदेवबलिकर्मणी दिवा तु सर्वथैवेति तत्त्वकृद्भिरुक्तम् ।
तदमङ्गलम् । उपादायेत्यस्य कृत्वेत्यर्थस्याश्रुतपूर्वस्य वर्णनीय-
त्वात् । कल्पनायाः प्रमाणाभावाच्च । किञ्च । स्वीयभोजन-
सम्भवे पाकं विनापीत्यस्यां कल्पनायां पुनः पाकमुपादायेत्यस्य,
स्वीयभोजनासम्भवे त्वतिथ्याद्यनुरोधेन पाकसत्त्वएवेत्यस्याच्च कल्प-
नायां अनश्नतापि सततमित्यस्योपरोधः स्यात् । तदेवं तदुक्तकल्प-
नायां वचनहयमपि कदर्थितं भवेत् । तस्मात् पुनः पाकमुपा-
दायेति मुख्यकल्पाभिप्रायेण वचनं वर्णनीयम् । सर्व्वसामञ्जस्यात् ।
न त्वितरपरिसंख्यानार्थम् । वाक्यभेदापत्तेः । वैश्वदेवबलिकर्मणीः

परिशिष्टप्रकाशः ।

विशेषः अश्रतोऽकरणे प्रत्यवायद्वयम् । भोजनकृतमकरणकृतञ्च ।
अनश्रतस्त्वकरणमात्रकृतम् । अतएवान्यथा किल्बिषी भवेदि-
त्याह ॥ १० ॥

प्रभा ।

पुरुषार्थतया तदर्थं पाकस्य सर्वथैव न्याय्यत्वाच्च । मुख्यकल्पा-
सम्भवे त्वनुकल्पः स्थित एव । स्मरन्ति च ।

“सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्रमन्त्रं बलिं हरेत्” ।

इति । वस्तुतस्तु पाकं पक्कमन्नमुपादाय सायमपि पुनर्बलिं
हरेदिति वचनार्थः । प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यर्हितत्वात् । अनयैव
रीत्या,

“चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन” ।

इत्यत्र चतुर्थ्यां नेक्षितव्य इत्यन्वयस्तैरप्युररीकृतः । अथवा ।
सायमपि वैश्वदेवनिमित्तं पाकमुपादायेति विश्वपुराणवचन-
स्यार्थोऽकामिनापि वाच्यः । अन्यथा वैश्वदेवनिमित्तमित्यस्यान्यत्रा-
न्वयासम्भवादनर्थकत्वापत्तेः । तस्मात् वैश्वदेवनिमित्तं पाकस्य
सुव्यक्तमुपदेशात् तत्त्वकृतां कल्पना सर्वथैवासमीचीना । तदत्र
वैश्वदेवनिमित्तमित्युपादानात् वैश्वदेवादनन्तरं बलिहरणोपदेशाच्च
वैश्वदेवोऽपि सायं कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति । नारायणोपाध्यायेनापि
अश्रतोऽकरणे प्रत्यवायद्वयं भोजनकृतमकरणकृतञ्च अनश्रतस्त्व-
करणमात्रकृतमित्युक्तमित्यस्तु किं विस्तरेण ॥ १० ॥

अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते ।

बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यत्प्रथमं निदधाति स पार्थिवो बलिर्भवति, अथ यद्वितीयं स वायव्यो यत्तृतीयं स वैश्वदेव इत्यादिना सूत्रेण तत्तद्देवतोद्देशेन बलिदानमुक्तम् । मन्त्रस्तु नोक्तस्तमाह ।

अमुष्मै इत्यनेन पृथिव्यादीनामुपादानम् । तेन पृथिव्यै नम-

प्रभा ।

यत् प्रथमं निदधाति स पार्थिवो बलिर्भवति इत्यादिना गोभिलेन बलिदेवता उक्ताः बलिमन्त्रस्तु नोक्तः, तमाह अमुष्मै इत्यादि ।

अमुष्मै नम इत्येवं प्रकारेण बलिदानं क्रियते । नमस्कारेण बलिदानकरणे हेतुमाह बलिदानेति । दानपदं क्लृप्तमिहित-भावतया दीयमानपरम् । तथाच यस्मात् दीयमानबलिप्रदानार्थं नमस्कारः कृतः, तस्मात् अमुष्मै नम इत्येवं प्रकारेण बलिदानं क्रियते इति समुदितार्थः । प्रदीयते अनेनेति प्रदानं मन्त्र इति तत्त्वकाराः । प्रमाणार्थमिति पाठे प्रमाणपदं मन्त्रपरमिति नारायणोपाध्यायाः ।

तदत्र, अमुष्मै इति देवतानिर्देशः । स्मरन्ति च ।

“अदःपदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते ।

साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत्” ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इत्यादिपदद्वयात्मकमन्त्रप्रयोग उक्तो भवति । नमो ब्रह्मणे इति

प्रभा ।

इति । इत्येवमित्यत्र, इतिः पूर्वोक्तपदद्वयपरामर्शार्थः । एवमिति क्रमार्थम् । एवञ्च पृथिव्यै नमः इत्यादिरूपो बलिमन्त्रः सिध्यति । प्रदानार्थपदानां स्वधाकारादीनामन्त्रेण प्रयोगस्य प्रायशो-दर्शनाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । अतएव स्वधाकारेण निर्वपेदित्यादि वक्ष्यति ।

अत्र च नमः पृथिव्यै इत्यादिर्नमस्कारादिमन्त्रो न तु तदन्तः । नमो ब्रह्मणे इति वासुबली विक्रतौ तथा दर्शनात् । वैकृतवचनेनापि च अर्द्धिनो दीक्षयन्ति इत्यादिना प्रकृतौ भागव्यवस्थाया दृष्टत्वात् । अमुष्मै नम इति न क्रमपरं, किन्तु अमुष्मै नम इत्युभयमुक्त्वा बलिदानं विधत्ते । अन्यथा परिशिष्ट-सूत्रविरोधापत्तेरिति परिशिष्टप्रकाशः ।

वयन्तु पश्यामः । इत्येवं बलिदानमिति शब्देन क्रमस्योक्तत्वात् वैकृतदृष्टक्रमकल्पनाया अवसर एव नास्ति । यत्र हि प्रकृतौ किमपि नोपदिश्यते, तत्रैव विक्रतौ दृष्टं परिकल्प्यते । इह तु प्रकृतौ विशेषोपदेशात् आकाङ्क्षैव नोर्देत कैवावसरो विक्रति-परिदृष्टकल्पनायाः । न च परिशिष्टसूत्रयोर्विरोधः । परिशिष्टस्य प्राकृतबलिविषयत्वात् सूत्रस्य च वैकृतबलिविषयत्वात् अनयो-र्विरोधशङ्काऽनवसरात् । किञ्च परिशिष्टकारः खल्वयमस्मष्टानां

NOTE FOR LIBRARIANS.

This second fascicle of the Karmapradīpa is a continuation of the first (double) one which was issued in 1909 (as No. 1204) under the editorship of, and with a commentary by, Mahāmahopādhyāya Chandrakānta Tarkālakāra. After the regretted death of this first Editor further progress of the work was suspended for some years, and has now been resumed by the present Editor. This second fascicle runs on without a break from the first double one, in continuation of p. 192: but to mark the change in editorship as well as in the authorship of the commentary, a fresh page-numbering has been started. This has necessitated the repetition of the title of the work as a heading of this second fascicle in order to enable possessors of the book to bind the two parts of the commentary by the two different Editors either separately or together as they prefer. Librarians should note that the new Editor, in accordance with traditional Indian custom, heads his work with an invocation, which does not form part of the work and does not indicate that the work itself is new but only serves as an auspicious beginning at the occasion of his taking up the continuation of it. This invocation should have been separated from the text which follows by a rule. Further, the first words of both the continued text and the commentary are indented which should not be, and it happens that the first letter of the first word of the commentary is a misprint, and should be *स्व* instead of *स्व*. A footnote in Sanskrit on the first page of this fascicle supplies part of the above information.

CALCUTTA,
September, 1923.

General Secretary,
Asiatic Society of Bengal.

कर्मप्रदीपः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

वास्तुबलौ यतो गोभिलेन नमस्कारः कृतः । प्रमाणार्थमिति

प्रभा^(१) ।

मातामहमहाशैलं महस्तदपितामहम् ।

कारणं जगतां वन्दे कण्ठादपरि वारणम् ॥

स्वष्टीकरणार्थं खलु स्वस्य ग्रन्थरचनाप्रवृत्तिमुपक्रमे प्रति-
जानाति स्म । यदि चात्राप्यस्पष्टमेव मन्त्राकारो विनिर्दिष्टः
स्यात्, तर्हि प्रतिज्ञोपरोधोऽपरिहरणीयः स्यादिति चन्द्रकान्त-
तर्कालङ्कारमहाशया मन्यन्ते ॥

तत्राऽयं श्लोकः यदि मन्त्राकारसमर्पकः स्यात्, तर्हि प्रकाश-
काराणामुपरि निर्दिष्टोऽयं दोषोऽवसरमाप्नोत्येव, परं तु नाऽयं

(१) इयं प्रभा पूर्वतनभागप्रकाशितप्रभातो विभिन्ना । श्रोतर्कालङ्कारकृत
प्रभाशेषो न मथाऽभिगत इति कथमपि सव्याख्यस्य परिशिष्टप्रकाशस्य प्रकाशनमारब्धं
तथैवाऽऽन्तं प्रकाशनीयं रौत्यमङ्गार्थमिति प्रभाशेषः परिपूरितः ॥ परिशिष्टप्रकाशविवरण
सिषेण तद्विद्वान्खण्डनमेव पूर्वं तर्कालङ्कारैः कृतम्, मथा तु परिशिष्टप्रकाशसिद्धान्त
संरक्षणं गोभिलभाथं प्रकाशोपरिप्रदर्शितदूषणपरिहारपूर्वकं मद्वाख्येयभागेषु निरू-
प्यते, पूर्वतनभागे प्रभायां प्रदर्शितानां दूषणानामपि परिहारो भूमिकायामस्य ग्रन्थस्य
प्रकाशयिष्यते । सर्वथा मम शूलसंरक्षणाभिनिवेशस्य तर्कालङ्कारसिद्धान्तनिरासमाहम-
मिदं सर्वेषां न दुःखाय भवेदिति विश्वसिभि ॥ इति अन्नन्तकृष्णशास्त्रौ ॥

पाठे प्रमाणपदं मन्त्रपरम् । हेतुन्तरमाह—

स्वाहाकारवषट्कारहन्तकारा दिवौकसाम् ।

श्लोको मन्त्राकारसमपेक्षः, किं तु बलिदाने नमश्शब्दप्रयोग-
नियमनार्थः । अत एव—“नमस्कारः कृतो यतः” इत्युत्तरार्ध-
मुपपद्यते । तत्र नमश्शब्दः चतुर्थ्यन्तपदममवहित एव प्रयुज्यमानो
निराकाङ्क्षो भवतीति “अमुष्मै” इति पदस्याऽप्युपादानं
ग्रन्थकारेण कृतं, न तु पूर्वं चतुर्थ्यन्तपदप्रयोगावश्यकतासूचनार्थम् ।
तथाचात्र नमःपदस्य पूर्वं वा निवेशो युक्त उत परमिति निर्णयो
वैकृतवचनानुसारेणैव भवति ॥

अयं भावः—“नमस्कारः कृतो यतः” इति वाक्यं हि
विकृतौ बलिदाने सूत्रकारेण नमश्शब्दप्रयोगात् प्रकृतावपि
नमश्शब्द एव प्रयोक्तव्य इत्येतदर्थपरमिति तर्कालङ्कारमहाशया-
नामपि मंसतम् । एवंच वैकृतवचनेन नमश्शब्दप्रयोगविषये
श्ववस्था क्रियमाणा तत्रेवात्राऽपि तस्य पूर्वप्रयोग एवोपपद्यत इति
तर्कालङ्कारमहाशयानां प्रकाशखण्डनयुक्तौनां नावकाश इति
सूचयितुं “नमस्कारः कृतो यतः” इत्येतत् वास्तुबलावित्यादि-
पूरणेन व्याचष्टे—वास्तुबलाविति । विकृताविति शेषः ॥

अत्र बलिदानप्रदानार्थं बलिदानप्रमाणार्थमिति पाठद्वयं
वर्तते । तत्र च प्रथम एव पाठ उक्तमः । यतो “नमस्कारः
कृतो यतः” इत्यनेनान्वयः स्वरमं तत्रैव भवति । स्वाहास्वधा-
हन्तकारादयो हि दानार्थमेव प्रयज्यन्ते, न मन्त्रार्थे इत्यभि-

स्वधाकारः पितृणां तु^(१) हन्तकारो नृणां मतः^(२) ॥

स्वाहाकारादयस्त्वयो देवकर्मार्यतया देवसंबन्धिनः । अतोऽपि नमस्कारेण देवबलिदानं युक्तम् । स्वधाकारहन्तकारौ तु यस्मात् पितृमनुष्यार्थौ ॥

स्वधाकारेण निर्वपेत्^(३) पित्र्यं बलिमतः सदा ।

तमप्येके नमस्कारैः कुर्वते निति गोतमः ॥

निर्वपेत् दद्यात् । शेषं निगदव्याख्यातम् । आद्यन्तयोः स्वधाभ्यनुज्ञानात् तमप्येके नमस्कारैरिति पूर्वपक्षो न तु विकल्पार्थ इति ॥ बलीनां प्रमाणमाह—

प्रायेण तं व्याख्याय प्रमाणार्थ इति पाठेऽप्युपपत्तिमाह— प्रमा-
णार्थमिति ॥

एवंच मन्त्रे नमश्शब्दप्रयोगनियमनार्थमेवाऽयं श्लोक इति युक्तमेव । न हि “अमुष्मै नमः” इत्यस्यैव मन्त्रत्वे मन्त्रार्थं नमस्कार इति युज्यत इति न “अमुष्मै नमः” इत्ययं मन्त्राकारमर्मर्षक इति “इत्येवं बलिदाने”त्यस्याऽपि प्रकाशकारादृतव्याख्यानमेव युक्तमिति भावः । हेत्वन्तरमाहेति । “नमः पृथिव्यै” इत्यादौ नमश्शब्दस्यैव प्रयोग इत्यादिः । न तु विकल्पार्थ इति । यथा— “जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयात् गवीधुकयवाग्वा वा न याम्यान् पशून् हिनस्ति नाऽऽरण्यानथो खल्वाङ्गरनाङ्गतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च पयमाऽग्निहोत्रं जुहोति” इत्यत्र जर्तिलविधिरर्थवाद्स्तथाऽत्रापि

(१) व (ख) ।

(२) कृतः (ख) (ग) ।

(३) नावरार्याः (ख) ।

न चावरार्थी बलयो भवन्ति महामार्जारश्रवणप्रमाणात् ।

महामार्जारकर्णपरिमाणादपकृष्टा अल्पपरिमाणा बलयो न भवन्ति ॥ “अथ बलीन् हरेद्वाह्यतो वान्तर्वा सुभूमिं कृत्वा” इत्यनेन सूत्रेणान्तर्वेति गृहमध्ये एकस्मिन्नेव स्थाने बलिदानमुक्तम्, बाह्यतस्तु “अथापरान् बलीन् हरेद्दधानस्य मध्यमस्य च द्वारस्य” इत्यादिना भिन्नस्थाने बलय उक्ताः । तत्र यदैकत्र बलयो दीयन्ते तदा यथा दातव्यास्तदाह—

“तमध्येके” इत्यर्थवाद एवेति भावः । महामार्जारेति ॥
अङ्गुष्ठपर्वपरिमाणं इति तु भट्टभाष्यं ॥

अथ बलीन् हरेदिति । इदं हि सूत्रम् “अथ हविष्य-
स्यान्नस्योद्धृत्य हविष्यैर्व्यञ्जनेरूपमिच्छाऽग्नौ जुहुयात् तृष्णीं पाणिनैव”
इति सूत्रानन्तरं प्रवृत्तमिति कारणेन अथशब्दस्य पूर्वप्रकृतार्थत्व-
मुररीकृत्य होमावशिष्टेनैवान्नेन बलिहरणं इति गोभिलसूत्रभाष्ये
चन्द्रकान्ततर्कालङ्कारमहाशया वर्णयन्ति ।

तत्र च होमावशिष्टस्य बलिहरणमिदं प्रतिपत्तिरूपं मंपद्यते
इति खिष्टकृदादीनां पुरोडाशाद्यप्रयोजकत्ववत् बलिहरणस्यापि
हविष्यान्नाप्रयोजकत्वेन हविष्यान्नस्य केनाऽपि निमित्तेनावशिष्टस्य
नाशे बलिहरणलोपः प्राप्नोति । अतः पूर्वतनसूत्रगतस्योद्धृत्यपदस्य
पृथक्कृत्येत्यर्थमङ्गीकृत्य बलिहरणार्थत्वमेव हविष्यशेषस्याऽङ्गीकर-
णीयम् । अत एवोत्तरत्र “पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिरिति

एकच चेत् श्रुत्वा^(१) भवन्तीतरेतरसंसक्ताश्च ॥ ”

सुव्यक्तमिदम् ॥

अथ तद्विन्यासः—

वृद्धिपिण्डानिवोत्तराँश्चतुरो बलीन् निदध्यात् ॥

भूमिनिधानादेरेव प्रतिपत्तिलमुच्यते, न तु बलिहरणस्यैव । तथाच पृथक्कृतान्नशेषलोपेऽप्यन्नान्तरेण बलिहरणं कर्तव्यमेव । अत एव बलिहरणस्य मात्तादृष्टार्थत्वं न त्वन्नार्थत्वं इति तर्कालङ्कारसिद्धान्त उक्तभाव्यगतः उपपद्यते । न ह्युपयुक्तः कुत्राऽपि करणम् । अतएव— “पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति” “प्रयाजशेषेण हवीँष्यभिघारयति,” इत्यादौ तृतीयाया द्वितीयार्थत्वसिद्धान्तो मौमांसकानामुपपद्यते ॥

अत्र चान्नेन बलिहरणं इत्ययं न नियमविधिरिति तर्कालङ्कारमहाशया यददन्ति, तत् सर्वं द्रव्यविधयो नियमविधयः इति सिद्धान्तविरुद्धम् । यदत्र नियमविधिलेऽन्नस्य प्रतिनिधि-शास्त्रविरोधापत्तिरिति तैरेवोक्तम्, तदपि “मोमेन यजेत” इत्यादिषु नियमविधिषु सख्खपि “यदि सोमं न विन्देन प्रतौकानभिषुणुयात्” इति प्रतिनिधिनियमदर्शनात् चिन्धोपपत्तिकम् ॥

बलीनां मन्त्रमाहेति । “पृथिव्ये वायवे” इत्यादिकमेव मन्त्रस्वरूपम्, नमश्शब्दार्दिकं तु लौकिकमेव वा, “इषेवेति

अथेति वाक्योपक्रमे । एकत्र दानपक्षे बलीनां विन्यासः
आरोपः उच्यते इति शेषः । यद्युपक्रमेण चतुरश्रतुरो बलीनर्प-
येत्, तर्हि वृद्धिपिण्डानिवेत्यनेन पुञ्जीभावेन नोत्तरोत्तरता
किंतु पङ्क्तिक्रमेणेत्युक्तमिति ॥

बलीनां^(१) मन्त्रमाह—

पृथिव्यै वायवे विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतय इति ॥

शाखामाच्छिनन्ति” इति विनियोगविधनुसारेण किन्निघण्टु-
दाध्याहारवत्, उत नमश्शब्दघटितस्यैव मन्त्रत्वं वा इति विग्रहे
वास्तुबली विकृतौ नमश्शब्दघटितस्यैव मन्त्रत्वात्त्राऽपि प्रकृतौ
तद्घटितस्यैव तत्त्वं युक्तं इति प्रकृतमन्त्रस्य न स्वाहादिघटितत्वं
किन्तु नमश्शब्दघटितत्वमित्यादिनिर्णय इव नमश्शब्दादित्वनिर्ण-
योऽपि विकृत्यनुसारौ युक्त एव । तत्र यदि प्रकृतौ नमश्शब्दा-
दित्वं मन्त्रस्य निर्णीतं स्यात्, तर्हि विकृत्यनुसारौ निर्णयोऽत्र न
संभवेत्, न चैतदस्ति, पृथिव्यै इत्येवमेव मन्त्राकारस्याऽत्र निर्देशात् ॥

एतेन— विकृतौ वचनात् नमश्शब्दादित्वेऽपि प्रकृते न तद्वि-
वर्जितं— इति गोभिलभाष्ये चन्द्रकान्ततर्कालङ्कारमहाशयोक्तं—
परास्तम् ; अत्र हि पृथिव्यै इत्यस्य बलिदाने विनियुक्तस्य न
स्वाहादिघटितत्वमिति हि निर्णयो वास्तुबल्यनुभार्येवेति प्रकाश-
कारैः “नमस्कारः कृतो यतः” इत्यस्य वास्तुबलाविति व्याख्या-
करणेन सूचितमिति नाऽर्धजरतौयन्यायाश्रयणं युक्तम् ॥

एतैर्मन्त्रैः एकं चतुष्कं पूर्वाक्तविन्यासक्रमेण दद्यात् । अतश्च-
तुर्थ्यन्तादधिको नमस्कारोऽपि प्रयोज्यः । अमुष्मै नमः इत्यभि-
धानात् ॥

अत्र च नमः पृथिव्यै इत्यादिनमस्कारादिर्मन्त्रो न तु
तदन्तः । “ नमो ब्रह्मण ” इति वास्तुबलौ विकृतौ तथा दर्शनात्,
वैकृतवचनेनाप्य“र्धिनो दीक्षयन्ती”त्यादिना प्रकृतौ भागव्यवस्थाया
दृष्टत्वात्, “ अमुष्मै नमः ” इति न तु क्रमपरं किंतु “ अमुष्मै
नमः ” इति पदद्वयमुक्त्वा बलिदानं विधत्ते । अन्यथा परिवि-
शिष्टसूत्रविरोधापत्तेः ॥

मव्यत एतेषामेकैकस्यैकैकमङ्ग आषधिवनस्पतिभ्य
आकाशाय कामायेति ॥

मव्यत एतेषां चतुर्णां वामतः, स्वदक्षिणतो दक्षिणोपचारेण
नमोऽङ्गः ” इत्यादिमन्त्रैरपरं चतुष्कं निदध्यात् ।

एकैकस्य दद्यादेकैकं बलिमिति ॥

ब्रह्मण इति । अयमेव ब्रह्मण इति मन्त्रो विकृतावपि
नमश्शब्दादिः प्रयुक्तः सूत्रकारेण, न तु तत्र मन्त्रान्तरविवक्षा ;
गौरवादित्येकस्यैव मन्त्रस्य प्रकृतिविकृतिभेदेनानुपूर्वीभेदो न युक्त
इति भावः । निनयेदिति वचनादिति । “ अथैतद्दक्षिणेष-
मङ्गिरभ्यामिच्छ्यावमलवि दक्षिणा निनयेत् पितृभ्यो भवति ” इति
सूत्रे पितृबलिदाने निनयेदिति वचनात्—

“ स्वधाकारेण निनयेत् पित्र्यं बलिमतः सदा ”

एतेषामपि मन्यवे इन्द्राय वासुकये ब्रह्मण इति ॥

एतेषामपि मन्यत इति शेषः ।

सर्वेषां दक्षिणतः पितृभ्य इति ॥

सर्वबलिदक्षिणतः स्वामतो वामोपचारेण पितृभ्यः इति मन्त्रेण निनयेदिति वचनात् स्वधान्तेन बलिं निदध्यात् ॥ तत्र “चतुर्धा बलिं निदध्यात्” इति सूत्रात् बलिचतुष्टयमात्रमन्त्रं सकृद् गृहीत्वा चतुर्षु स्थानेषु निदध्यात्, बलिं इत्येकवचनाच्च-तुर्धिति वचनाच्चेति गोभिलभाष्यकाराभ्यां भट्टनारायणवल्गुसोमाभ्या-मुक्तम् । एतच्च सकृत् सेकपक्षे, नवनविधानसेक इति वक्ष्यते ।

इति वचनानुसारेणात्र स्वधान्तत्वमेव युक्तमिति भावः ॥

कामनायां सत्यामिति । बलिदानं हि क्रियारूपं स्वत एव पुरुषार्थसाधनं भवितुमर्हतीति न दध्यादीनामिवात्राऽऽश्रया-पेक्षेति नाऽत्र काम्येन नित्यबाधः काम्यानामेषामङ्गत्वेऽपि संभव-तीति कामनायां सत्यां समुच्चय एव न विकल्पः । यत्र हि ब्रौह्मिवादी तृतीयावगतनिरपेक्षसाधनत्वस्य समुच्चयाङ्गीकारे बाधापत्तिस्तत्रैव समुच्चयो न क्रयादौ धातुबोधे ॥

गृह्यान्तरोक्तक्रमानुसारेणेति । सर्वशाखाप्रत्ययन्याये-नेति शेषः । न स्यातामिति । पूर्वमिति च । एवं च सामान्यहोमानामपि काम्यवत् समुच्चयेनैवानुष्ठानयोग्यानां यत्र कुत्राऽप्यनुष्ठाने प्रसक्त आगन्तुकानामन्ते निवेश इति न्यायेनान्त एवाऽनुष्ठानमिति सिद्धम् ॥

चतुर्दश नित्याः, आशास्यप्रभृतयः काम्याः, सर्वेषा-
मुभयतोऽपि परिषेकः पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिः ।

एतेन पृथिव्यादिदेवताश्चतुर्दशबलयोऽहरहश्चावश्यं देयाः ॥
“ स्वयं त्वेवाशास्यबलीन् हरेद्यवेभ्योऽध्यात्रौहिभ्यो व्रीहिभ्योऽध्याय-
वेभ्यः स त्वाशास्यो नाम बलिर्भवति ” इति सूत्रेण यवस्यपाका-
दारभ्य व्रीहिस्यपाकपर्यन्तं व्रीहिस्यपाकाचारभ्य यवस्यपाक-
पर्यन्तं बलिद्वयमाशास्यबलिपदवाच्यं काम्य दौर्घायुष्टफलकमुक्तं ।
कामनायां मत्यां देयमिति सिद्धम् । देवता चात्र व्रीहियवावेव ।
तथाच गृह्यान्तरम्—

“ यवैर्यवेभ्य आवापो व्रीह्यत्यन्तरधो बलिः ।

यत्तु-गौभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमहाशयैः—स्वशाखोक्तहोमेनैव
फलसिद्धौ प्रयोजनाभावान्न समुच्चय इति निरूपितम्, यच्च
सामान्यहोमादीनामपि काम्यतयाऽन्ते मन्त्रिवेशोऽपि नित्यतया
न मन्त्रिवेशोऽन्त इति चोक्तम्, तदिदं चिन्त्यम् । न हि सामान्य-
होमसहितस्यैव स्वशाखोक्तस्य होमस्य सर्वशाखाप्रत्यथन्यायेन
फलसाधनत्वे स्वाशाखोक्तमात्रेण फलसिद्धिः, न हि सामान्यहोमा-
नामपि काम्यतयैवान्ते मन्त्रिवेशविवक्षायां “ न स्यातां काम्यसामान्ये ”
इति श्लोके सामान्यपदप्रयोगः सार्थको भवतीति सर्वसमुच्चयपक्ष
एवात्र युक्तः ॥

अग्निधन्वन्तरिविश्वदेवहोमानां गौतमोक्तानां तु अनाहिताग्न्य-
धिकारित्वाद्नाहिताग्निप्रयोगे समुच्चयेऽपि नाहिताग्निप्रयोगे मः,

ब्रौहिभ्यो ब्रौहिभिः पूर्वं यवोत्पत्तेर्जिजीविषोः ॥' इति ।

गोभिलैः “यवेभ्यो ब्रौहिभ्य” इति निर्दिष्टयोः कल्पना-
लाघवात् देवतात्वमवसीयते ॥ प्रसृतिपदेन रौद्र यक्षादिवलीनां
च ग्रहणम् । तथाच गृह्यान्तरम्—

“यक्षणे चोदकं दद्याद्यक्षैतत्त इति ब्रुवन् ।

आरोग्यमस्य तेन स्यात् सायं रौद्राद्यथेष्टितम्” ॥

यत्कामयते तद्रौद्रबलिना मिध्यतीति ॥ रौद्रबलिश्च गोभिले-
नाप्युक्तः— “विश्राणिते फलीकरणानामाचामस्यापामिति बलिं
हरेत् स रौद्रो भवती”ति ॥ अस्यार्थः दत्ते सर्वेभ्योऽग्ने (पाके नक्तं)
फलीकरणानि कणाः, आचामो भक्तमण्डः आप इत्येतै-
स्त्रिभिः बलिर्ज्ञेयः स रौद्रो भवतीति । तथाच परिशिष्टम्—

“आचितं शकटं प्राङ्द्राणः स्यात् काममानकः ।

कञ्चुकाश्च कणाश्चैव फलीकरणककुशाः ॥” इति ।

तेषां परिषेकश्च मरुत् प्रत्येकं वा । तथाच सूत्रम्—“मरुदापो
निनीय चतुर्धा बलिं निदध्यात् मरुदन्ततः परिषिञ्चेत् ।” इति ॥
प्रतिनिधानमेकैकसेकपक्षे बलिचतुष्टयस्य न मरुद् ग्रहणं किंतु
प्रत्येकमेव ; अन्यथा दक्षिणहस्तेन सेकामंभवात् ।

तत्र प्राप्तरेवाभावात् । एवंच गोभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमहाशयैः
“प्राजापत्या पूर्वाङ्गतिर्भवति” इति सूत्रे अग्निधन्वन्तर्यादीनां
विकल्पो वा ममुच्चयो वेति यो विचारः कृतः, स सर्वोऽपि निरा-
लम्बन एव ।

“ पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिः ” इत्यस्यायमर्थः । देवतोद्देशेन त्यक्तानां कृतोपयोगानां भूमौ निधानं प्रथमप्रतिपत्तिः, “ यदाहवनीये जुहोति ” इत्यादौ देवतोद्देशेन त्यक्तस्याग्नौ प्रक्षेपवत् पिण्डानामपि पित्रुद्देशेन त्यक्तानां स्तरणनिधानेन प्रथमा प्रतिपत्तिः । पश्चिमा तु—

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।

गां विप्रमज्जमग्निं वा प्राशयेदधु वा क्षिपेत् । ”

इति मन्वाद्युक्त्वा एतद्वलौनामपीति । अत्र यद्यपि गोभिजेन नित्यबलिस्थाने मनुदेवतान्तरबलौनुक्त्वा रक्षोबलिः पितृबलि-
श्लोक्तः, इन्द्रादिबलिचयं तु नोक्तम्, तथाऽपि बासुबलौ दशदिक्षु
इन्द्रादिभ्यो दशबलिदानमुक्त्वा “ प्राच्यूर्द्ध्वावाचौभ्योऽहरहर्नित्यं

तथा हि— तत्र हि ममुच्चयायोगे युक्तयः— १. स्वशाखोक्तेन
मिद्धावितरवैयर्थ्यम्, २. प्राजापत्याङ्गतेरुक्तसूत्रे सर्वतः पूर्वत्वा-
भिधानविरोधः, ३. “ बह्वन्त्यं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकौर्तितम् ”
इति गृह्यपरिशिष्टविरोधः, ४. सर्वेषां होमानां प्रधानत्वेना-
गुणत्वाद्दुपमं हारायोगः, ५. देवताभेदेन कर्मव्यायोगः, ६. “ प्राजा-
पत्या पूर्वाङ्गतिर्भवति सौविष्टकृत्युत्तरे ” इति दूयोरेव परिगणनेन
पूर्वोत्तरत्वान्नानं चेति षडभिहिताः ॥

तत्र प्रथमा युक्तिः पूर्वमेव निरस्ता । प्राजापत्याङ्गतेः स्विष्ट-
कृदपेक्षया यत्पूर्वत्वमभिहितं नहि तत् ततः पूर्वं कमपि होमं

प्रयोगः” इत्यनेन सूत्रेण प्राच्यूर्धाधोदिक्षु ये वासुकर्मणि बलि-
दशकमध्ये इन्द्रब्रह्मवासुकिदैवत्याः बलय उक्ताः तैरहरहर्नित्य
बलिमध्ये देया इत्युक्तम् । ततश्च गृह्यान्तरोक्तकमानुसारेण मन्यु-
बलेरनन्तरमिन्द्रवासुकिब्रह्मदैवत्या बलयो देयास्ततो रक्ष.पितृबली
इति ॥

न स्यातां काम्यसामान्ये जुहोतिबलिकर्मणी ॥

पूर्वं नित्यविशेषोक्तजुहोतिबलिकर्मणोः ॥

द्विविधं बलिकर्म काम्यं आशास्यादि, नित्यं च पार्थिवादि-
चतुर्दशकम्, तथा होमोऽपि नित्यः प्राजापत्यः खिष्टकृदादिरूपः,
काम्यः काम्याधिकारे श्रुतावुक्तः— “ मदा भोजनस्योपनीतस्याग्रमग्नौ
जुहुयात् अग्ने विवस्वदृषमः इति पूर्वेण बलिं चोत्तरेण कुर्यात्
बहुपशुधनधान्यो भवतीति” तथा विशेषोपदिष्टे गृह्योक्ते

वारयितुं शक्नोती इति नैतत्सूत्रं अग्निधन्वन्तर्यादिहोमनिषेधेऽपि
समर्थं भवितुमर्हति । अस्तु वा तन्निषेधसमर्थम् । एवमप्युक्तसूत्रस्य
आहिताग्न्यधिकारिकप्रयोगविषयत्वात् गौतमोक्तहोमानामनाहि-
ताग्निविषयत्वाच्च नाऽनेन समुच्चयनिरामः संभवतीति न द्वितीय-
हेतोरवसरः ।

एतेन— षष्ठहेतुरपि— व्याख्यातः । सर्वशाखाप्रत्ययन्याये मति
हि गृह्यान्तरोक्तानां गृह्यान्तरेऽनुपसंहारवर्णनं तज्यायोक्तङ्गननि-
बन्धनमेवेत्यत्र न विवादः । अत्र च तेषामवलम्बो यद्यपि “बहुल्यं
वा खगृह्योक्तं” इति वचनं वर्तते ; तथाऽपि तस्य तन्त्र-

शाखिविशेषनियते होमबलिकर्मणी संहितापुराणोक्ते च सामान्य-
धर्मरूपे । तथाच—

“ अग्नेः सोमस्य चैवादौ तथोश्चैव समस्तयोः ” ॥

इत्यादि । विष्णुपुराणं च—

“ देवा मनुष्याः पशवो वयांसि ”

इत्यादि ॥

तत्र काम्यसामान्ये विहिते होमबलिकर्मणी न नित्यविशेष-
विहितयोर्होमबलिकर्मणोः पूर्वं कर्तव्ये ॥

काममन्ते भावयेत^(१) न तु मध्ये कदाचन ।

नैकस्मिन् कर्मणि तते कर्मान्यत्तायते यतः ॥

वार्तिकभाट्टदौपिकादावशक्रविषयत्वव्यवस्थापनात् अशक्रानां च
नित्येष्वङ्गविशेषलोपस्याकिञ्चित्करत्वात् नैतत् समुच्चयनिरामाभि-
प्रायमिति तृतीययुक्तिरपि नावसरति ।

एतेन— चतुर्थयुक्तिरपि— व्याख्याता । अत्र ह्यनाहिताग्न्य-
धिकारिकं प्रयोगान्तरविधानं विवक्षितम् न तत्रमुच्चितस्य प्रयोगस्य
विधानं दृश्यते; पञ्चाङ्गतीनां विहितत्वादिति न दोषात् ।
आग्नेयाग्नीषोमौयोपांशुयाजादीनां भिन्नानां प्रधानानामपि कर्मणां
समुच्चयदर्शनात् न कर्मभेदोऽसमुच्चयप्रयोजक इति युक्तिमुक्तमिति ॥

उक्तं हि तेरपि—अनाहिताग्ने र्यत् कर्तव्यं तदप्याह कात्यायनः—

“ अग्न्यादिर्गौतमेनोक्तो होमश्शाकल एव च ” ।

(१) काममन्ते भवेयाताम् (ख) ।

परंतु नित्यविशेषविहितयोरन्ते सामान्यकाम्ये कर्तव्ये, मध्ये तु न कदाचन कर्तव्ये । अत्र हेतुमाह— नैकस्मिन् कर्मणीति । निगद्व्याख्यातम् । अत एव “मदा भोजनस्योपनौतस्ये”ति अत्युक्त-काम्यहोमे बलिं चोत्तरेणेत्यन्त एवोक्तम् ॥ काम्यमित्यनेन सामान्य काम्ययोर्नावश्यकता(काम्यस्य) किंतु करणेऽभ्युदयोऽकरणे प्रत्यवाया-भाव इति गम्यते । अत एव गृह्यान्तरम्—

स्वयमेव हरेत् काम्यान् बलीन् यावद्गृहे वसेत् ।

आतुरत्वे प्रवासे च न ^(१)तद्गृहबलिर्भवेत्” ॥ इति ॥

इति लिखद्भिरग्न्यादिहोमस्यानाहिताग्निविषयत्वं इत्यन्याधि-कारिकाणामन्यत्र समुच्चयप्रसङ्ग एव नास्तीति सर्वविदितमिदम् । तदेतत् सर्वं मनसि निधायाह—काम्यमित्यनेनेति । काम्य-स्येति ॥

यद्यपि मातृकायां सामान्यकाम्ययोर्नावश्यकतेत्येव पाठो दृश्यते : तथाऽपि -अतएव गृह्यान्तरम्—

“स्वयमेव हरेत् काम्यान् बलीन् यावद्गृहे वसेत्” ।

इति सूत्रार्थोपपृष्टभाष्ये काम्यमात्रविषयवचनोपन्यासात् काम्य-पटेन काम्यस्येव सामान्यस्थानावश्यकतागमकताऽभावाच्च काम्यस्येति पाठ एवात्र समुचितः प्रतिभाति ॥

अग्न्यादिर्गौतमेनोक्त इति । अत्र च मौत्रबलिमहिता-ग्न्यादिहोमः पौराणबलिमहितशाकलहोमः सर्वबलिमहितहोम-

(१) च लोपो गृहबलेरिति पाठान्तरम् ।

अग्न्यादिर्गैतमेनोक्तो होमः शाकल एव च ।

अनाहिताग्नेरेवैष युज्यते बलिभिः सह ॥

अग्न्यादिरग्निर्धन्वन्तरि विश्वदेवा प्रजापतिः स्विष्टकृदिति गोतमेन योऽग्न्यादिदेवताको होम उक्तः, ये च दिग्देवताभ्यश्च यथास्वमिति बलय उक्ताः, यश्चाश्वलायनसूत्रकारेणा“ष्टावष्टौ शकलान्याहवनीये प्रहरेयेयुर्देवकृतस्येनमः” इति यूपस्य शकलाष्टकेन देवकृतस्येत्यादि-मन्त्रैः शकलहोम उक्तः सोऽनाहिताग्नेरेव ॥ तथा प्रणवपरिशिष्ट—

द्वयमिति कल्पत्रयं प्रतिभाति । तत्राऽऽद्यं द्वयं रघुनन्दनादिमतम् । तर्कालङ्कारोद्धृतपितृदयिताकारादिमतं तृतीयमिति विवेकः । तत्र ‘एव चे’ति चशब्दस्य समुच्चयवाचित्वस्यैव प्रसिद्धत्वात् तृतीयमतमेव युक्तमित्यभिप्रायेण व्याचष्टे— अग्न्यादिरिति ॥

“अन्नं व्याहृतिभिः पूर्वं जुत्वा मन्त्रैश्च शाकलेः ।

भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा ततोऽश्रीयादनग्निः ॥”

“अनग्निकस्तु यो विप्रो ह्यन्नं व्याहृतिभिः स्वयम् ।

जुत्वा शाकलहोमैश्च शिष्टात् भूतबलिं हरेत् ॥”

इत्यग्निपुराणयोगयाज्ञवल्क्यप्रणवपरिशिष्टसूत्रान्तरगतेषु वचने-
ष्वपि होमद्वयस्यैव बलिभिः समुच्चयोऽभिधीयते ॥

अत्र हि “व्याहृतिभिर्जुत्वा” इत्यनेन प्रधानहोमस्याऽपि संग्रह उक्तप्राय एव । यत्तु तर्कालङ्कारमहाशयैः गोभिलभाष्ये कल्पान्तरपरत्वादासां स्मृतीनां केवलशाकलहोमाभिधानं न दोषायेति व्यवस्थापितम् । तत् कुत्राऽपि कल्पे पूर्वतनकल्पद्वयस्था-

अन्नं व्याहृतिभिर्ज्जत्वा तथा मन्त्रैश्च शाकलेः ।

भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा ततोऽश्रौयादनग्निः ॥ इति ॥

तथाऽग्निपुराणेऽप्युक्तं— “अन्नं व्याहृतिभिः पूर्वं ज्जत्वा”
इत्यादि ॥

आहिताग्नेश्च “प्राजापत्या पूर्वाज्जतिभवति खिष्टकृदुत्तरे”ति
गोभिलोक्तमाज्जतिद्वयं चतुर्दशबलय इत्येतावन्मात्रं न तु गौतमोक्त-
दिग्देवताबलय इति ॥

विवक्षितत्वादनवसरमेव तथाच कौथुमानामन्येषां च सर्वेषां
ममुच्चय एव होमद्वयस्याऽपि विवक्षित इत्येव युक्तमित्यभिप्रायेणैवाऽत्र
परिशिष्टप्रकाशकाराणां कौथुमादिशब्दं विनैवोक्तश्लोकविवरण-
सुपपन्नमेव ॥

आश्वलायनेति । एतेन— गृह्यान्तरोक्तं गृह्यान्तरानु-
सारिभिः नाऽनुसरणैर्यमिति—परास्तम् । यथाचाऽत्र शाकलहोमे—

“ षड्भिर्देवकृतस्येति मन्त्रवद्भिर्द्यथाक्रमम् । ”

“वेश्वानरं ममभ्यर्च्य माज्यं पुष्याक्षतैरपि । ”

इत्यादिव्यामस्कान्दपुराणवचनेषु च षड्दादशमंख्यानन्तरनिर्देशेन
विकल्पः । तत्र च व्यवस्थोदितहोमादिवत्तथाऽन्यत्र विस्तरः ॥

अत्र च होमे शाकले स्वाहाकारो नास्तीति सायणादिमतम् ।
अत्र च— “अष्टावष्टौ शाकलान्याहवनीये प्रहरेयुः देवकृतस्येत्ये-
तत्प्रभृतिभिरिकारान्नैरिति” द्राह्यायणसूत्रं प्रमाणम् । अत्र हि—
इकारान्तैः प्रहरेत इत्यक्त्वाऽवगम्यते नाऽत्र स्वाहाकारप्रयोगोऽपेक्षित

सृष्ट्वाऽपो वीक्षमाणोऽग्निं कृताञ्जलिपुटस्ततः ।

वामदेव्यजपात् पूर्वं प्रार्थयेत् द्रविणोदसम् ॥

वसुभिच्छेद्भुताशनात् ” इति अत्रेर्द्रविणोदसमग्निं याचेत् ।
मान्तत्वं च निरुक्तमिति । शेषं निगदव्याख्यातम् । किं याचेत्
केन मन्त्रेणेत्यत आह—

आयुरारोग्यमैश्वर्यं धृतिं सत्यं बलं यशः ।

तेजो वर्चः पशून् बीजं ब्रह्म ब्राह्मण्यमेव च ॥

इति । यत्र हि वचनाविरोधस्तत्रैव स्वाहाकारो मन्त्रान्ते नियतः,
न चाऽत्र स इति स्वाहाकारप्रयोगं विनैव मन्त्रोच्चारणम् । यथा
सूक्तवाकेन प्रस्तरप्रहरणे न स्वाहाशब्दप्रयोगस्तददिति भावः ।
एतेन— मन्त्रान्ते स्वाहाकारनियमादत्रापि स्वाहाकारोऽपेक्षित
एवेति गोभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमिद्धान्तश्चिन्त्योपपत्तिकः— इति
सूचितम् ॥

अन्नमिति ॥ अत्र च श्लोके शाकलहोमादीनां बलिमाहित्यं
यत् वर्णितं तत्र बलयोऽपि गौतमोक्ता एव वा, उत गृह्योक्ता
एव वा इति संशये गोभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमहाशया वर्णयन्ति—
“ बलयस्त्वनाहिताग्नेरपि गृह्योक्ता एव । न ह्यत्र “ अग्न्यादि-
गौतमेनोक्तः ” इति होम इव बलिषु ‘ गौतमोक्तैरिति विशेषो-
ऽवगम्यते, येन तेषामेवाऽत्राऽपि ग्रहणं स्यात् ”— इति ।

तत्र “ बलिभिः सहे ” इति बलीनां येन माहित्यं वर्णितं तत्र

सौभाग्यं कर्मसिद्धिं च कुलज्यैश्च स्वकर्तृताम् ।

सर्वमेतत् सर्वसास्त्रिन् द्रविणोदो विधेहि नः ॥

यशः ख्यातिः, तेजो धृष्टता, वर्चः शरीरकान्तिः बीजं धान्यादिर्धातुविशेषो वा, ब्रह्म वेदः, ब्राह्मण्यं ब्राह्मणकर्म स्वकर्तृता निर्विघ्नकर्तृता ॥

इति वैश्वदेवप्रकरणम् ॥

गौतमोक्तस्य विशेषस्य निर्देशेन प्रत्यासत्त्या बलीनामपि तदुक्तानामेव ग्रहणं भवतीति न गृह्योक्तानां बलीनामनाहिताग्निविषयत्वम्, तेषां तु गृह्योक्तहोमानामिवाऽहिताग्निविषयत्वमेवेति विवेचयन्ति परिशिष्टप्रकाशकाराः— आहिताग्नेश्चेति । चत्वर्यः । स्पृष्ट्वाऽपो वीक्षमाणोऽग्निमिति । ततः काम्यबलिहरणानन्तरम् ॥

वैश्वदेवोऽन्नसंस्कारार्था वा उतादृष्टार्था वोति विषये विस्तरेण गोभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमहाशयैस्तस्यादृष्टार्थत्वं साधितम् । एवं च हविश्शेषस्यैव नेयं प्रतिपत्तिरिति मिद्ध्यतीति पूर्वमेव निरूपितमुद्धृत्य पदस्वारस्यादिनेति सर्वमनवद्यम् ॥

इति वैश्वदेवप्रकरणम् ।

अथ ब्रह्मयज्ञप्रकरणम् ।

न ब्रह्मयज्ञादधिकोऽस्ति यज्ञो

न तत्प्रदानात् परमस्ति दानम् ।

सर्वेऽन्तवन्तः क्रतवः सदाना

नान्तो दृष्टः कैश्चिदस्य द्वयस्य ॥

ब्रह्मयज्ञात् जपरूपात् श्रेष्ठो यज्ञो नास्ति । ब्रह्मदानात्
अध्यापनरूपात् न श्रेष्ठदानमस्ति । हेतुमाह— सर्वे क्रतवः सर्वाणि
दानानि विनाश्रवन्ति विनाश्रिस्वर्गादिरूपफलवन्तीत्यर्थः । अस्य
तु द्वयस्य ब्रह्मदानजपरूपस्य कैश्चिदपि न विनाश्रः सम्मन इत्यर्थः ।
अत्राप्यविनाश्रित्वमविनाश्रमोक्षफलत्वात् : तथाच मनुः— “ ब्रह्म-
सार्ष्टितामिति । तथाच—

ब्रह्मयज्ञात् जपरूपादिति । यद्यपि ब्रह्मयज्ञशब्दः
“ अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः ” इत्यादिवचनात् ब्रह्मप्रदानपर एव ; तथाऽपि
गौण्या श्रुतिजपोऽपि ब्रह्मयज्ञपदबोध एव । तदुक्तम्—

“ वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत् ।

यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते ” ॥ इति ॥

भट्टभाष्ये—

“ गुरावध्ययनं कुर्वन् शुश्रूषादि यदाचरेत् ।

स सर्वा ब्रह्मयज्ञः स्यात् तत्तपः परमुच्यते ॥ ”

इति गुरुसकाशादध्ययनमपि ब्रह्मयज्ञ इति वर्णितम् । तथा
च “ मुख्यो ब्रह्मयज्ञोऽध्यापनं गौणमितरत् ” इति परिशिष्ट-

वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमत्तन्द्रितः ।
 तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥
 वेदाभ्यासेन सततं दानेन तपसैव च ।
 अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥
 संस्मरन् पूर्वजातिं च ब्रह्मैवापद्यते जनः ॥

ब्रह्माभ्यासेनाजस्रमननं फलान्तरमाह—

ऋचः पठन् मधुपयःकुल्याभिस्तर्पयेत् सुरान् ।
 घृतामृताद्यकुल्याभिर्यजुषां^(१) पठने सदा ॥
 कुल्या अल्या नदीश्रैव ऋचमेघा हि च स्तुतिः ॥

प्रकाशकाराशयः । वक्ष्यति चोपसंहारे— “ततश्चाध्यापनात्मक-
 ब्रह्मयज्ञो मुख्यस्तदभावे जपः” इति । तत्र च मुख्याधिकारिणां
 दौर्लभ्यात् गौणस्यैव प्रथमतो विधिरत्र क्रियत इति भावः ॥

अस्य च ब्रह्मयज्ञस्य त्रयः कालाः—

स चाऽवर्काक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नाऽन्यत्रेति निमित्तकात् ॥

इति कात्यायनवचनेनावगम्यन्ते । तत्र यदि ब्रह्मयज्ञस्य तर्पणात्
 प्रागेवानुष्ठानं विवक्षितम्, तर्हि न कालत्रयं निरूपितं भवति ।
 एवं च— “पश्चाद्वा वैश्वदेवावसाने वा” इति वा शब्दप्रयोगोऽपि
 बाधितो भवतीति द्वितीयादिकालसिद्ध्यर्थमेवमत्र व्यवस्था कात्या-

स्तुत्यालंबनं च बज्जतरमधुपयःपानजन्यदृष्टिः, एवमुत्तरत्रापि वाच्यम् । शेषं सुगमम् ।

सामान्यपि पठन् सोमघृतकुल्याभिरन्वहम् ।

मेदःकुल्याभिरपि च अथर्वाङ्गिरसः पठन् ॥

अत्रापि यज्जभोमघृतपण्डमेदोभिः प्रभूतैर्यादृशौ दृष्टिस्सा कुल्याभिः स्तुतेरालंबनम् । अथर्वाङ्गिरस इति अथर्ववेदं इत्यर्थः । बज्जवचनं च वाक्यबज्जत्वादिति ॥

मांसक्षीरोदनमधुकुल्याभिस्तर्पयेत् पठन् ।

वाकोवाक्यं पुराणानि सेतिहासानि ^(१)चान्वहम् ॥

यनसंमता वक्तव्या । यथा— तर्पणात् प्राक् ब्रह्मयज्ञः, तर्पणानन्तरं यदि क्रियते, तर्हि प्रातराहुतेः पूर्वं वैश्वदेवावसाने वा कर्तव्य इति । तथाच— “तर्पणात् प्राक् ब्रह्मयज्ञः,” तर्पणानन्तरं ब्रह्मयज्ञः, इति पक्षद्वये कात्यायनोदाहृते द्वितीयपक्षस्यैवाभ्यर्हितस्य समादरो युक्त इति “स च अर्वाक्” इत्यस्य परिशिष्टप्रकाशकारोक्तं कन्दोगेतरविषयत्वं नाऽनुपपन्नम् ॥

इदं च तर्पणपदं तर्पणसामान्यपरमेव, न पितृतर्पणमात्रपरम् । यथाहि— “आत्रेयाय दक्षिणां दद्यात्” “अग्निमुपनिधाय सुवीत” इत्यादौ च न प्रकृतानामेव ग्रहणं, किंतु प्रकृतस्याप्रकृतस्य वा प्रथमे, अप्रकृतस्यैव द्वितीये तद्वत् । तत्र हि वाक्यस्य प्रकरणेन संकोचो यत्र तस्य तदपेक्षा । यथा— “व्रीहीन्

वाकोवाक्यं प्रश्नोत्तररूपोपनिषद्भागविशेषः, इतिहासो
महाभारतादि । तथाच देवलः— “आर्षापूर्ववृत्तान्ताश्रया
प्रवृत्तिफला इतिहासाः” इति ।

ऋगादीनामन्यतममेतेषां शक्तितोऽन्वहम् ॥

पठन् मध्वाज्यकुल्याभिः स्वपितृनपि तर्पयेत् ॥

न केवलं सुरांस्तर्पयति, ऋगादीनामितिहासान्तानामन्यत-
ममेकं यावच्छक्यं पठन् स्वपितृनपि तृप्तान् करोति मध्वाज्य-
कुल्याभिरिति । अस्या अपि सुतेः पूर्ववदालम्बनमिति ॥

ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं जीवन्तं प्रेतमेव च ।

कामचारौ च भवति सर्वेषु सुरसदृशु ॥

प्रोचति ” “आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते” इत्यादौ । नचात्रा-
ऽङ्गाङ्गिभाव इति नास्य प्रकरणापेक्षेति तर्पणसामान्यविवक्षैवाऽत्र
युक्ता । एवंच— स्नानाङ्गतर्पणात् पूर्वं ब्रह्मयज्ञानुष्ठानेऽपि
पितृतर्पणस्य स्वकालेऽनुष्ठानं कर्तव्यमेव । एवमेव याजुर्वेदिकानां
केषांचन शिष्टानां आचारोऽपि वर्तते । ते हि ब्रह्मयज्ञमात्रं
सन्ध्योपासनानन्तरं कृत्वा वैश्वदेवानन्तरं तर्पणमाचरन्ति । एवंच—
“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्” इति कर्मप्रदीपवचनं
“पश्चाद्वा प्रातराहुतेः” इति वचनभागानुसार्थवेति सिद्धम् ।
एतेन— गोभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमहाशयैः— इदं तर्पणं प्रकरणात्
प्रकृतपितृतर्पणपरमेव “आग्नेय्याऽऽग्नीध्रं” इत्यत्र प्रकृतर्कपरत्व-
मिवेति यदुक्तं तत् चिन्त्यमिति सूचितम् ॥

ते सुराः पितरश्च, एनं तृप्तिसंपादकं जीवन्तं मृतं चैहिका-
मुष्णिकाभ्युदयसंपादनेन प्रीणयन्ति । शेषं सुगमम् ॥

गुर्वप्येनो न स्पृशति पङ्क्तिं चैव पुनाति सः ।

यं यं क्रतुं च पठति फलभाक् तस्य तस्य च ॥

न केवलमभ्युदयप्राप्तिः, महापातकादिरूपमपि पापं न प्राप्नोति, जपेन पापं क्षीयत इत्यर्थः । आद्वे पङ्क्तिपावनश्च भवति, तद्वत् अश्वमेधादिक्रतुविधायकवेदभागपाठेन तस्य क्रतोः फलं प्राप्नोति । कथं महायाससाध्यक्रतुफलकथनं पाठमात्रादिति चेत् भूयस्त्वान्पत्वाभ्यां फले विशेषात् न दोषः । यथा चित्रापाठेऽल्पत्वं पशूनां, चित्राऽनुष्ठानेन बहवः पशवः । एवं स्वर्गेऽपि चिराऽल्प-
कालभोग्यतया विशेष इति ॥ फलान्तरं चाह—

अस्य च ब्रह्मयज्ञस्य “स्वाध्यायमधीयीत” इति वाक्यविहितस्य स्ववाक्ये फलानाम्ज्ञानेन किमपि फलं कल्पनीयं वा, उत रात्रि-
सत्राधिकरणन्यायेनार्थवादिकफलकल्पनं वैव युक्तमिति विशये—
“फलमात्रेयो निर्देशात्” इति सूत्रेण सत्यार्थवादिके फले न विश्वजिज्ञास्यप्रवृत्तिरिति न्यायसिद्धमर्थं मनसि निधायाह—
ऋचं पठन्निति ॥

वाकोवाक्येतिहासयोर्भेदमाह— वाकोवाक्यमिति । “पितृन्
स्वधा अभिवहन्ति” इत्यर्थवादसिद्धं फलान्तरमाह—ऋगादीना-
मिति । “यं यं क्रतुमधीते तेन तेनाऽस्येष्टं भवत्यग्नेर्वा-

वसुपूर्णवसुमतीचिदानफलमाप्नुयात् ।

ब्रह्मयज्ञादपि ब्रह्मदानमेवातिरिच्यते ॥

सखरूपसहितपृथिव्या वारत्रयदानस्य फलं प्राप्नोति । जपरूपात्
ब्रह्मयज्ञादध्यापनरूपं ब्रह्मदानं मेधाधिकफलत्वादतिरि-
च्यते ॥

ततश्चाध्यापनात्मकब्रह्मयज्ञो मुख्यः, तदभावे जप इति ॥

इति ब्रह्मयज्ञ प्रकरणम् ।

घोरादित्यस्य मायुज्यं गच्छति” इति वाक्यमिद्धं फलमाह— यं
यमिति ॥

भूयस्त्वालपत्वाभ्यामिति । तदुक्तम्—

“यस्य स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः ।

भूयस्त्वं ब्रुवते तव कृच्छ्रात् श्रेयो ह्यवाप्यते ॥ ” इति ॥

जैमिनिनाऽप्यर्थवादाधिकरणे सूत्रितम्—

“फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः स्यात्” इति ॥

श्रुतिजपादध्यापनस्य मुख्यत्वं पूर्वं प्रतिज्ञातमुपपादयति— ब्रह्म-
यज्ञादिति ॥ ब्रह्मयज्ञप्रकरणमुपसंहरति—ततश्चेति ॥

इति ब्रह्मयज्ञप्रकरणम् ।

अथ दक्षिणानिर्णयः तत्संप्रदाननिर्णयश्च ॥

ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता ।

कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥

गौर्दक्षिणेति नामकरणान्नप्राशनचूडाकरणादिषु सूत्रोक्ता कस्मै द्येति चोक्तम् । तदाह— कर्मणि यदि दक्षिणोक्ता सा कर्मान्ते ब्रह्मणे देया, अनुपदिष्टायां तु दक्षिणायां— “कंसं चमसं वाऽन्नस्य पूरयित्वा कृतस्य वाऽकृतस्य वाऽपि वा फलानामेवैतं पूर्णपात्रमाचक्षते” इति सूत्रोक्तपूर्णपात्रादिरूपदक्षिणा भवेत् । आदिशब्दाद्दक्षिणालाभे “मूलानां फलानां दक्षिणा ददाती”ति मैत्रायणीयपरिशिष्टोक्तस्य ग्रहणम् । पूर्णपात्रालाभविषयत्वात् तद्वचनस्येति ॥

यावता बहुभोक्तुश्च तृप्तिः पूर्णेन जायते ।

नावरार्थं ततः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः ॥

यावताऽन्नादिना पूर्णेन पात्रेण कंमादिना बहुभोक्तुस्तृप्तिर्भवेत् न ततो हीनं पूर्णपात्रं कुर्यात् इति शास्त्रस्य स्थितिः, ततोऽधिकं तु न प्रतिषिध्यते ।

“गौर्दक्षिणा” इति यत्र यत्र गवादिदक्षिणा निर्दिष्टा तत्र यद्यपि का दक्षिणेति न संग्रहः; तथाऽपि न यत्र तदुपदेशः तत्र तन्निर्णयोऽपेक्षित एवेत्यभिप्रायेणाह— ब्रह्मण इति । पूर्णपात्रलक्षणमाह— यावतेति । श्लोकं व्याचष्टे— यावतेति ॥

चतुर्मुष्टिश्ररुः कार्यश्रतुराधिक एव वा ।
 मुष्टयोऽष्टौ भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम् ॥
 पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते ।
 विदध्याद्द्वौचमन्यश्चेद्दक्षिणार्द्धहरो भवेत् ॥
 स्वयं चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥

यदा यजमानान्यो होमकर्म करोति तदा स होतोक्तदक्षिणाया
 अर्द्धं गृह्णीयात् अर्द्धं च ब्रह्मा, यदा यजमान एव हौत्रं ब्रह्मत्वं
 च करोति तदाऽन्यस्मै दद्यात् । तमाह—

कुलद्विजमधीयानं सन्निकृष्टं गुरुं तथा ।

नातिक्रामेत् सदा दित्सन् यदीच्छेदात्मनो हितम् ॥

सन्निकृष्टमधीयानमिति द्वयं प्रत्येकं द्वाभ्यां संबध्यते । सदेति
 कर्माङ्गदक्षिणां विनाऽन्यस्मिन्नपि दाने दातुमिच्छन्न तौ लघये-
 दिति ॥

अहमस्मै ददानीति एवमाभाष्य दीयते ।

नैतावपृष्ट्वा ददतः पात्रेऽपि फलमस्ति हि ॥

यदा तु गुरुकुलाद्विजः सन्निकृष्टोऽप्यमुष्मै प्रतिग्रहवैमुख्यादिना
 न दीयते तदा अहमस्मै ददानीति ततोऽप्यनुज्ञां गृह्णीत्वा-
 ऽन्यस्मै दद्यात् नान्यथा । शिष्टं सुगमम् ॥

सहोमके कर्मणि यद्यन्यो हौत्रं करोति तत्र किं तस्मै दक्षिणा
 न देयेत्यत आह— विदध्यादिति । पूर्णपात्रादिकं दक्षिणात्वेन
 यत उपदिष्टं तत इदमवगम्यते तस्याऽन्यस्मै दानं विना न दक्षिणां

दूरस्थाभ्यामपि द्वाभ्यां प्रदाय मनसा धनम् ।

इतरेभ्यस्ततो दद्यादेष दानविधिः स्मृतः ॥

यदापि तौ दूरस्थौ तदापि तौ मनसोद्दिश्य सामान्यनाम-
गोत्राभ्यां ताभ्यां धनमुत्सृज्यान्वेभ्यो दद्यात् । एष दानविधिः
स्मृतः । दानविधिः परः इति पाठे परः श्रेष्ठः इत्यर्थः । काल-
विधिः परः इति पाठे काले अयनादौ यो दानविधिः सोऽप्येवं
विधः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥

सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।

यद्ददाति तमुल्लंघ्य तस्य स्तेयेन लिप्यते ॥

अन्वेभ्योऽपि दाने सन्निकृष्टमधीयानं यो लङ्घयेत् यत् द्रव्यं
तमुल्लङ्घ्य ददाति तस्य स्तेयेन लिप्यते । तद्रव्यस्तेयपापं प्राप्नोति
इत्यर्थः ॥

यस्य त्वेकगृहे मूर्खा दूरे चार्यगुणान्वितः ।

गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खं व्यतिक्रमः ॥

यस्य पुनः सन्निकृष्टौ मूर्खाऽस्ति पूज्यगुणैरध्ययनव्रतादिभिर्वाऽन्वितौ
दूरस्थः तस्मै गुणान्विताय दूरस्थाय दातव्यं न तु व्यतिक्रमदोष-
भयात् सन्निकृष्टाय मूर्खाय, यस्मान्मूर्खं व्यतिक्रमदोषो नास्ति इति ॥

सिद्धतीति । यजमानस्यैव ब्रह्मत्वे होतृत्वे च सा दक्षिणा कथमुप-
योक्तव्येत्यत आह—यदा यजमान एवेति । यदाऽप्यन्यस्मै देया
तदाऽपि न यस्मै कस्मै चन विप्रकृष्टाय सन्निकृष्टाय वा ओत्रि-

ब्राह्मणातिक्रमो विप्रे नास्ति वेदविवर्जिते ।

ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य नहि भस्मनि ह्ययते ॥

अतो वेदविवर्जितब्राह्मणे व्यतिक्रमदोषो नास्ति ; भस्मसदृश-
त्वात्, तस्यार्हस्य ज्वलदग्निसदृशत्वात् ॥

इति दक्षिणा निर्णयः तदुद्देश्य निर्णयश्च समाप्तः ।

अथ आज्यस्थाल्यादिस्वरूपनिर्णयः ॥

आज्यस्थालौ च कर्तव्या तैजसद्रव्यसंभवा ।

माहेयी वापि कर्तव्या नित्यं सर्वाग्निकर्मसु ॥

सर्वेष्वग्न्याधानादिकर्मरूपेषु होतव्याज्यस्थापनार्थं यः पिचर
आज्यस्थालौ घृतावचरः, सुवर्णादिमयी कर्तव्या मृण्मयी वा,
याय मूर्खाय वा देया, किंतु सन्निहितश्रोत्रियायैव, न तु सन्नि-
कृष्टायापि मूर्खायेत्यादिकमर्थं विग्रहं निरूपयति—सन्निकृष्ट-
मित्यादिना । स्पष्टमितरत् ॥

इति दक्षिणानिर्णयस्तत्संप्रदाननिर्णयश्च समाप्तः ।

माहेयी । महीमयी वेति पाठान्तरम् । स्पष्टमन्यत् ॥

इत्याज्यस्थाल्यादिस्वरूपनिर्णयः समाप्तः ।

नित्यं सर्वदा, नत्वसंभवे शरावादिः । चरुहोमादिष्वपि
व्याहृतिहोमोपस्तरणाभिघारणाद्यर्थमाज्योपयोगात्—सर्वाग्निकर्म-
स्वित्युक्तम् ॥

आज्यस्थाल्याः प्रमाणं तु यथाकामं तु कारयेत् ।

सुदढामव्रणां भद्रां स्थालीमादाय मङ्गलाम् ॥

सुदढां पाकचमाम्, भद्रां सौम्यदर्शनाम्, मङ्गलां हस्त-
घटिताम्, कुलालचक्रनिष्यन्नाया आसुरत्वेनामङ्गलत्वात् । तथाच
वक्ष्यति—

कुलालचक्रनिष्यन्नमासुरं मृण्मयं भवेत् इति । एवं-
भूतां स्थालीमुपादाय तस्या आज्यस्थाल्या यथेष्टं परिणामं
कुर्यादिति ॥

तिर्यग्द्वै समिन्मात्रा दृढा नातिदृढन्मुखी ।

मृण्मय्यौदुम्बरौ वापि चरुस्थाली प्रशस्यते ॥

गर्भप्रस्तरदैर्घ्याभ्यां प्रादेशप्रमाणा चरुस्थाली प्रशस्ता भवति ।

औदुम्बरौ ताम्रमयी, शेषं सुव्यक्तमिति ॥

स्वशाखोक्तश्च सुस्विन्नो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः ।

न चातिशिथिलः पाच्यो न च वीतरसो भवेत् ॥

अवयवपर्यन्तत्वाच्छास्त्रस्येति । तृतीयषष्ठचतुर्दशाधि-
करणे हि—“त्रीहिभिर्यजेत” इति वाक्ये प्रतिनिधीनां नौवाराणा-
मपि विधानं वर्तते वा नवेति सन्दिह्य संस्कारविधेः पूर्वं नौवा-

सम्यग्विकसितो दाहशून्यः कोमलशोभनः ॥

नातिविशीर्णावयवोऽकठिनः शुभ इति प्रसिद्धो न वीतरसो
गठितमंड इत्यर्थः । स्वशाखोक्तश्वरुः खिन्न इति पाठान्तरम् ॥

इध्मजातीयमिध्माईप्रमाणं मेक्षणं भवेत् ।

वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्व्यप्रमवदानक्रियाक्षमम् ॥

इध्मजातीयं खदिरं पालाशं वाऽ भावे सूत्रोक्तविभीतकादि-
वर्जसर्ववनस्पतिमयं स्वप्रादेशप्रमाणं वर्तुळदण्डं वृचकाण्डनिर्मितं न
तु शाखाभवं स्थूलाग्रं अवदानयोग्यं मेक्षणं भवेत् ॥

एषैव दर्वी यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रुवे ।

दर्वी ह्यङ्गुष्ठपृथ्व्या तुरीयोनं तु मेक्षणम् ॥

यादृशं मेक्षणं तादृशैव दर्वी, किंतु दर्व्या यो विशेषस्तमहं
वदामि दर्वी मण्डलेन अङ्गुष्ठद्वयपृथ्व्या मेक्षणं चतुर्थभागो-
स्थूलाग्रमित्यर्थः ॥

मुसलीलूखले वार्धे स्वायते सुदृढे तथा ।

इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्पस्त्वैपिक^(१) एव वा ॥

रादीनां साधनत्वानवगमात् न समानविधानमिति पूर्वपक्ष्य,
सत्यं ब्रौह्मभावे कर्मशास्त्रेणैव प्रतिनिधीनामाक्षेपः, एवमपि
ब्रौह्मशास्त्रार्थपर्यालोचनवेलायामेव ब्रौह्मजातेर्यागसाधनत्वायो-
गेन तदवच्छिन्नव्यक्तेः तदवयवानां च साधनत्वमाक्षिप्यते । अतश्च

(१) शूर्पं वैणवमेव चेति भट्टभाष्यादृतः पाठः ।

वाक्ष्ये यज्ञिवारणवैकंकतवृत्तमथे । “ वारणो वैकंकतो वा यज्ञावचरः ” इति वचनात् । नत्वेतेन जुहुयादिति श्रुतिबलात् होमकरणध्रुवोपभृज्जुह्नुवाणां “ पर्णमथी जुहः ” इत्यादिबोधितवृत्तविशेषावरुद्धत्वात् । तदितरोलूखलादिष्वेव सामान्यविधिरूपवारणवाक्यपर्यवसानात् । ऐषिकः काशमयः । “ शूर्पं वेणवमेव च ” इति भट्टभाष्यलिखितम् । शेषं सुगमम् ॥ एतैश्चाज्यस्थान्यादिलक्षणैः “ आज्यं चरुस्थालीं मेक्षणं अणोलूखलमुसले प्रचान्य शूर्पं च कंसं दर्वीमुदकं ” इत्यादिसूत्रोक्तानामाज्यस्थान्यादौनां स्पष्टीकरणं कृतमिति ॥

दक्षिणं वामतो बाह्यमात्माभिमुखमेव तु ।

करं करेण कुर्वीत करणे न्यञ्चकर्मणः ॥

भूमिजपानुष्ठाने दक्षिणं वामतः करेण वा कुर्यात् करेणेति षष्ठ्यर्थे तृतीया । करं करं इति पाठान्तरम् । दक्षिणहस्तमधोमुखं वामहस्तपृष्ठोपरिभावेन विपर्यस्तमात्माभिमुखं कुर्यादित्यर्थः ॥

कृत्वान्यभिमुखौ पाणौ स्वस्थानस्थौ समाहितौ ।

प्रदक्षिणं तथासीनः कुर्यात् परिसमूहनम् ॥

जातिव्यक्त्ववयवसाधनतानां पूर्वमवगतानां सर्वामामभंभवे कतिपयावयवग्रहणस्योत्तरकालप्रतीतिकत्वेऽपि स्वरूपेण पूर्वमवगतेः समानविधित्वमुपपद्यते । न हि नौवारत्वेन रूपेण तेषामुपादानं, किंतु त्रौह्यारंभकावयवममानजातीयावयवारम्भत्वादिति नौवारा-

“ इमं स्तोममिति त्वचेन परिसमूहेत् ” इत्यनेन सूत्रेण अग्ने-
विच्छिन्नावयवानामेकीकरणं परिसमूहनमुक्तम् । तत्र करविन्यास-
माह— अग्निपश्चिमतः आमीनश्चतसृष्वेव दिक्षु सम्यगग्नौ अग्न्यभिमुखौ
न न्यञ्चौ किंतु विस्तृतौ, तथैव विच्छिन्नावयवानामेकीकरणस्य
स्फुटत्वात्, स्वस्थानस्थौ न भूमिजप इव व्यस्तौ करौ कृत्वा
दक्षिणावर्तेन परिसमूहनं कुर्यात् ॥

बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः ।

त्रयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषां तु चतुर्दिशम् ॥

“ परिधीनप्येके कुर्वन्ति ग्रामीलान् पाणान् वा ” इति सूत्रेण
कुशतत्प्रतिनिधेरभावे परिधयः स्तरणार्थं विहिताः । ग्रामीलान्
ग्रामीमयान् । बाहुमात्राः परिधयः इत्यनेन तेषां स्पष्टीकरणं
कृतम् । ते च त्रयो भवन्ति । एकेषां तु मते चतुर्दिशं चत्वारो
भवन्तीति । शेषं सुगमम् । तेषां विन्यासप्रकारमाह—

प्रागग्रावभितः पश्चादुदगग्रमथापरम् ।

न्यसेत् परिधिमन्यश्चेदुदगग्रस्स पूर्वतः ॥

अग्नेः पार्श्वद्वये दक्षिणोत्तरतः परिधीन् विन्यसेत् । पश्चि-
मेनोत्तराग्रं अथोपरम् । चतुर्थं अन्यं यदि न्यसेत् तदा सोऽग्नेः पूर्वं
उत्तराग्रमारोप्य इति ॥

दीनां प्रतिनिधीनामपि ब्रीह्यवयवनिष्ठमाधनतासंपत्त्यर्थमवर्जनौ-
यतथोपादानेऽप्यवयवमाधनतायाः संस्कारविधितः पूर्वं प्रमितत्वात्
समानविधित्वोपपत्तिरिति सिद्धान्तितं भाट्टदीपिकायाम् । तथा

यथोक्तवस्त्वसंपत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा व्रीहौणामिव शालयः ॥

व्रीहद्रव्यालाभे यत्तत्सदृशं तदुपादेयम् । निदर्शनमाह—
यवानां विहितानामलाभे गोधूमास्तत्सदृशा उपादीयन्ते ।
शरत्पक्षषष्टिकादौनामलाभे हैमन्तिकाः शालय उपादीयन्ते ।
एतच्च वचनं प्रतिनिधिधिकरणन्यायमूलम्, अवयवपर्यन्तत्वात्
शास्त्रार्थस्य ; यत्राऽवयवानां गोधूमेऽपि प्रत्यभिज्ञानादिति । यत्तु
पैठीनमिवचनं “ काण्डमूल पुष्पप्ररोहसुगन्धादीनां सादृश्यात्
प्रतिनिधिं कुर्यात्— सर्वालाभेऽवयवः प्रतिनिधिर्भवती”ति, तत्र
गन्धादिमादृश्यात् प्रतिनिधिप्रतिपादनं न न्यायमूलं किंतु वेद-
मूलमेव । यत्र विहितद्रव्यावयवोपयोगः, तत्र हि प्रतिनिधिन्यायः ।
न काण्डं मूलं प्ररोहोऽङ्कुरश्चोपयुज्यते ।

च द्रव्यादिविधीनां सर्वेषामप्यवयवपर्यन्तत्वमेवेति “व्रीहौन् प्रोक्षति”
इति वाक्यविहितप्रोक्षणादिसंस्कारोऽपि सिद्धो भवतीति सर्वमुप-
पन्नम् । व्रीहिगता एवाऽवयवाः प्रथमं साधनतया प्रतिपन्ना
अपि न तद्ब्रीहिगतत्वेन तेषां साधनत्वम् ; अवहननादिना व्रीह-
विनाशे तेषां तद्गतत्वाभावात्, किंतु व्रीहिजननयोग्यावयवत्वेनेति
तत्त्वस्य नौवारावयवेष्वप्यविशेषान्नानुपपत्तिः । तत्र व्रीहिजननयोग्या
एवाऽवयवा नौवारेष्वपि वर्तन्ते इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह—
यवावयवानां गोधूमेऽपि प्रत्यभिज्ञानादिति । अनेन
चाऽधिकरणेन अवयवानामिव तद्गन्धादीनां न साधनत्वं साध्यत

ततश्चायं शास्त्रार्थः— विहितद्रव्यान्नाभे प्रतिनिधिन्यायलभ्यस्य भूयोऽवयवमाग्नेन तत्सदृशद्रव्यस्योपादानं तदन्नाभे काण्डादिना तत्सादृशस्य तस्याप्यन्नाभेऽवयवस्येति ॥ यत्तु— मैत्रायणौ परिशिष्टं “ दक्षिणान्नाभे मूलानां फलानां दक्षिणां ददाति, नत्वेवं यजेते”ति. न तत्र प्रतिनिधिन्यायः प्रवर्तते । यत्र हि अवघातादिविनष्टानां ब्रह्मादीनामवयवद्वारा माधनत्वं तत्रैवावयवमादृश्यादरः, दक्षिणायां तु न तथेति वाचनिकानामेव मूलानां भक्ष्याणां चोपादानम् । ततश्चैतदपि वचनं वेदमूलमेवेति । नत्वेवं यजेत इत्यस्य एवं दक्षिणां विना, न यजेतेत्यर्थः ॥

यथा दर्भास्तरणे काशः प्रतिनिधिः, तदभावे पर्ववतीभि-
रोषधीभिः शूकटणशर-लुण्ठनल-बल्वजपलान्जोश्रीरपवर्जम् ॥

अथेधार्थं पलाशाश्चत्थखादिररौहितकौदम्बराणां तदन्नाभे सर्ववनस्पतीनां तिल्वकधव-नीप-निम्बकपित्त्य-कोविदार-विभीतक-श्लेष्मातक-राजवृक्षरक्तकण्टकिवर्जम् । तिल्वकः श्वेतलोभ्रः, राज-
वृक्षः प्रियालुः, कोविदारः काञ्चनः अबुविचन्वा इति प्रसिद्धः,
रक्तः शोणः ॥

इति गन्धादिमादृश्येन प्रतिनिधिनिर्णयो नोक्तन्यायमूलकः, किंतु
“ यदि सोमं न विन्देत प्रतीकानभिषुणुयात्” इतिवत् वचनमूलक
एवेत्याह— यत्तु पैठौनसौति । पूर्वाक्तमर्थं निष्कर्षयति—
ततश्चेति ॥

षष्ठाध्यायतृतीयपादे पूर्वमौमांसायां—“अदृष्टार्थानां न प्रति-

तथा ब्रीहियः पुरोडाशस्यार्थं तदलाभे तु यववतीभिः तण्डु-
लवतीभिः पुरोडाश्यान् कुर्वन्ति अन्नं चैन माष-मसूर-कोरक-
कोद्रव-कोरदूष-वर्जम् । पुरोडाश्यान् पुरोडाशार्थान् वरकश्चैनः
कोरकः पौतकुलुत्यः, कोरदूषः वनकोद्रवः ॥

घृतमाज्यार्थं प्रतिनिधिः, तदलाभे दधि पयो वा तण्डुलपिष्टानि
वा संसृज्याज्यार्थान् कुर्वन्ति ॥ यत्र घृतव्यतिरिक्तमाज्यं विहितं तत्र
तदलाभे घृतमुपादेयम् । तथाच सूत्रं— “आज्यं संस्करुते
सर्पिस्तैलं दधि यत्रागूश्चे”ति । तथा गोभिलीयं च—

घृतं वा यदि वा तैलं पयो वा दधि यावकम् :

संस्कारयेद्यत्र चैष आज्यशब्दोऽभिधौयते ।

अत्र च यत्र न्यायतः प्रतिनिधिलाभः, तत्र न्यायमूलतैव ।
मैत्रायणीयवचनस्य त्वतुल्याय वेदमूलतैवेति मन्तव्यम् ॥

निधिः, नियमादृष्टार्थानां तु प्रतिनिधिरस्यैव, समदृशानामपि
निधिद्वानां न प्रतिनिधित्वम्, प्रतिनिध्यालाभे प्रतिनिधिसदृशं
न गृहीतव्यम्, किंतु मुख्यसदृशमेव इत्यादिकं निरूपितमिति
सर्वविदितमिदमिति तस्मिन्मथे मनसि निधाय कुशादिषु केषां
प्रतिनिधित्वमित्यमुमर्थं निरूपयति— यथेति । वर्जमिति ॥

अत्र च— “विशिखानि प्रतिलूनाः कुशा बर्हिः”; “उपमूल-
लूनाः पितृभ्यः”, “तेषामलाभे-शूकतणशरोशौरबल्बजमुतबनल-
लण्टवर्जम्”, इति गोभिलसूत्रं प्रमाणम् ॥

न्यायेनापि सदृशमात्रे प्राप्ते यत्र सदृशविधिस्तत्र नियमार्था
विधिः— “ यदि सोमं न विन्देत पूतौकानभिषुणुयात् ” इतिवत् ।
तदास्तामलमतिविस्तरेण । प्रतिनिधितदपवादौ प्रतिनिधिकोश्यां
द्रष्टव्यौ ॥

इति प्रतिनिधिनिर्णयः ॥

अथेति । वर्जमिति । अत्र च— “ अथेभानुपकल्पयते
खादिरान् वा पर्णान् वा”, खदिरपलाशालाभे—विभीतकति-
ल्वकबाधकनौपनिम्बराजवृक्षशाल्मल्यरलुदधित्यकोविदारस्त्रेष्वातक-
वर्जं सर्ववनस्पतीनामिधो यथार्थं स्यात् ” इति सूत्रमनुसन्धेयम् ।
अत्र दधित्यपदेन कपित्थं शाल्मलिपदेन कण्टकश्च विवक्ष्यते इति
बोध्यम् ॥

इति प्रतिनिधिनिर्णयः ।

अथ श्राद्धकालनिर्णयः ॥

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं श्रौणे राजनि शस्यते ।
वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमौपतः ॥

“यदहश्चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्याम्”, “यदहश्चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां कुर्वीत”, इति सूत्रद्वयं गोभिलीयम् । तत्र प्रथममुपवामविधानपरम् । द्वितीयं पिण्डान्वाहार्यादिविधानपरम् । तत्र पूर्वत्र चन्द्रानवलोकनं स्वरूपतो विवक्षितमिति कुङ्गा ग्रहणम्, न मिनौवाच्याः, तस्यां खल्वालोक्यते चन्द्रमाः । उत्तरत्र तु चन्द्रचयो लक्ष्यते । अतएव न पौनस्त्यमित्यभिमंधाय द्वितीयसूत्रार्थं मनसि निधायाह— पिण्डान्वाहार्यकमिति । ननु अस्मिन् सूत्रे कस्मिन् मुहूर्ते अन्वाहार्यादिकं करणीयमिति नोक्तमिति कथं तृतीयांशे इति कात्यायनेन निष्कर्षः कृतः इत्यत आह— तृतीये इति । स्मृत्युक्तापराह्णे इति च । “अपराह्णे ददाति” “तस्मिन् क्षीणे ददाति” इति श्रुतिरप्यत्र अनुसन्धेया । तृतीयांशस्य कथमपराह्णत्वमिति शङ्कायामाह— दिवसस्येति ॥

न केवलं स्मृत्यैवापराह्णस्य पितृकालत्वं किं तु श्रुत्यापौत्याह— पूर्वाह्णे इति । “नाति सन्ध्यासमौपतः” इति भागं व्याचष्टे— पञ्चदशेति । अत्र च वक्ष्यमाणं—

“मायाह्णस्त्रिमुहूर्तः स्यात्तत्र श्राद्धं न कारयेत् ।

राक्षसी नाम सा ज्ञेया गर्हिता सर्वकर्मसु ॥”

पिण्डपितृयज्ञीयपिण्डानामन्वाहार्यं पश्चादनुष्ठीयमानं श्राद्धं दर्शश्राद्धमिति यावत् । तत् स्त्रीणे राजनि चन्द्रे प्रशस्तम् दिवसस्य पञ्चदशमुहूर्त्तात्मकस्य तृतीये मुहूर्त्तपञ्चके स्मृत्युक्ता-पराह्णे ।

तथाहि— “पूर्वाह्नो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणां अपराह्णः पितृणामि”ति तत्रापि त्रिविधो विभागोऽवंगम्यते । अति-सन्ध्यासमीपं पञ्चदशमुहूर्त्तरूपं वर्जयित्वा । पिण्डपितृय-

दति मत्स्यपुराणवचनं प्रमाणम् । ननु—पूर्वाह्नस्मृतिश्रुत्यादिभि-रन्वाहार्यस्यापराह्णकालत्वेऽप्यपराह्णकालस्य द्वितीयांश एवोपक्रमात् तत्राऽपि करणं युज्यते । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

“ प्रातःकाले मुहूर्त्तांस्त्रीन् मङ्गवस्तावदेव तु ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥ ” इति ॥

तथाच तृतीयांश इत्यवधारणमत्र नोपपद्यते इत्यत आह-
पिण्डपितृयज्ञेति ॥

तथाच पिण्डपितृयज्ञस्यान्वाहार्यस्य च पौर्वापर्यादुभयोरप्य-पराह्णकालत्वे दशममुहूर्त्तमारभ्य तस्यानुष्ठानेऽन्वाहार्यस्य तृतीयांश एवानुष्ठानं पर्यवस्यतीति न दोष इति भावः । ननु—एतावता पिण्डान्वाहार्यमिति समाख्यैव तस्य तदानन्तर्यं गमयतीति फलितम्, न चैतदपपद्यते; तस्याः समाख्याया अन्यथाऽपि वक्ष्यमाणरीत्या मभवादित्याशङ्क्य न वयं समाख्यामात्रेण तदा-नन्तर्यं वदामः, किंतु—

ज्ञानन्तर्यामिण्यश्चाद्वाह्यार्थसंज्ञा । अत एव पिण्डपितृय-
ज्ञानन्तरमेव दर्शश्चाद्भूम् । अन्यथा रूढिकल्पनापत्तेरिति न वाच्यम्,
अन्यथान्वाह्यार्थस्या वक्ष्यमाणत्वात् । क्लृप्तयोगस्यैव पङ्कजादौ
रूढ्युपवादकता दृष्टा, न तु कल्पस्य, ततश्च न योगबलेनैव दर्शस्य
पिण्डपितृयज्ञोत्तरत्वम्, किंतु मनुवचनादेव । तथाहि वचनम्—

“पितृयज्ञं तु निर्वृत्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाह्यार्थकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥”

इति ।

“पितृयज्ञं तु निर्वृत्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाह्यार्थकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥”

इति मनुवचनादेवेत्याह— अन्यथेति ॥

ननु केवलयोगार्थस्यातिप्रसक्तत्वात् पङ्कजशब्दस्यैव योगरूढत्वा-
ङ्गौकार एव युक्त इति समाख्ययाऽपि क्रमोऽत्र विवक्षितं प्रक्यते
इत्यत आह— क्लृप्तप्रयोगस्यैवेति । तथाच नाऽत्र योगरूढित्व-
मिति भावः । ननु— “पितृयज्ञं तु निर्वृत्य” इति मनुवचनेऽपि
पितृयज्ञानन्तर्यमेवान्वाह्यार्थस्योक्तम्, न तु पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यम् ।
पितृयज्ञश्च “पितृयज्ञस्तु तर्पणम्” इति वचनात् केवलपितृतर्पणमेव
पितृतर्पणं चोक्तं ब्रह्मयज्ञानन्तरं मध्याह्नकाले प्रातराहुत्यनन्तरं
वा संभवतीत्यन्वाह्यार्थस्य तत्तौयांशकालत्वोक्तिः कथं संगच्छते ?
इत्याशयेन शङ्कते— नन्विति । पितृतर्पणमिति ॥

ननु — अत्र पितृयज्ञशब्देन न पिण्डपितृयज्ञोऽभिधीयते.
किंतु पितृतर्पणम्,

“ पितृयज्ञं तु निर्वृत्य तर्पणाख्यं द्विजोऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्थकं श्राद्धं कुर्यादित्युक्तये मदा ॥ ”

इति मत्स्यपुराणवचनात् । न च— स्नातस्य श्राद्धविधानात्तर्पणा-
नन्तरं न विधेयमिति वाच्यम् ; मत्स्यम्, किंतु पार्वणश्राद्धे कर्तव्ये
माग्निना तर्पणेनैव पञ्चयज्ञान्तर्गतपितृयज्ञस्य निर्वर्तितत्वात् न

ननु— उक्तमनुवचने पितृयज्ञपदेन कथं पितृतर्पणमेव विवक्षित-
मित्यत आह— पितृयज्ञं तु निर्वृत्य तर्पणाख्यमिति । उक्त
वचनयोरेकार्थत्वात्—

“ मामान्यविधिरस्पृष्टः मंहियेत विशेषतः । ”

इति न्यायेन “ पुरोडाशं चतुर्धा करोति ” इत्यत्र पुरोडाशपदस्य
“ आग्नेयं चतुर्धा करोति ” इति वाक्योपसंहारेणाग्नेयपुरोडाश-
मात्रपरत्ववद्वापि मनुवचने तर्पणाख्यपितृयज्ञविवक्षैव सिद्धेति
भावः ॥

ननु— उक्तवचने पितृतर्पणपदेन स्नानाङ्गतर्पणं विवक्ष्यते वा
उत पञ्चमहायज्ञान्तर्गतपितृतर्पणं वा, नान्यः ; “ न पितृणां
तथेवाऽन्ये ” इति माग्नेः श्राद्धानन्तरं पितृतर्पणादौनां निषेधात्,
उक्तवचनस्य माग्निविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । नाऽऽद्यः ; स्नातस्यैव
श्राद्धविधानेन तदानन्तर्यस्याविधेयत्वादिति शङ्कते— न चेति ।
अत्र च स्नानाङ्गतर्पणस्यैव विवक्षा नाऽन्यस्य । एवं च महायं

आङ्गानन्तरं पित्र्यबलिनित्यआङ्गयोरनुष्ठानमिति वचनार्थः ।
 अन्यथा त्वभयोरपि पितृयज्ञरूपत्वात् अनुष्ठानं प्रसज्येत ।
 तथाहि— “पितृयज्ञस्तु तर्पणं” इति कृन्दोगपरिशिष्टकृतोक्तम्,
 आङ्गं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्रोर्बलिरथापि वेति”न ॥ वाग्ब-
 ध्वायार्थं । अग्निमानिति विशेषणोपादानात् निरग्निना पार्वणदिने-
 ऽपि तदनन्तरं पित्र्यबलिनित्यआङ्गे कर्तव्ये । अत एव आङ्गोत्तर-
 कर्माधिकारे मार्कण्डेयपुराणम्

“नित्यक्रियां पितृणां तु केचिदिच्छन्ति मत्तमाः ।

न पितृणां तथैवान्ये पृथक् पूर्ववदाचरेत् ॥”

पृथक् पाकेन चेत्यन्ये केचित् भवे च पूर्ववत् ॥” इति ॥

ज्ञान्तर्गतपितृतर्पणादिकं पितृबल्यादिकं च न माग्नेः आङ्गानन्तरं
 कर्तव्यम् । प्रप्रस्यैवानन्तर्यस्य पुनर्विधानं त्वनन्तरं तर्पणान्तराभाव-
 द्योतनार्थमिति नोक्तशङ्कावमर इत्याशयेन समाधत्ते—सत्यमिति ।
 अत्र चाग्निमत एव तर्पणानन्तर्यस्य विधानादनग्निमतां आङ्गानन्तर
 मपि पितृतर्पणादि पितृबल्यादिकं च कर्तव्यमेवेति प्रकृतविषय-
 सुपमंहरति—अग्निमानितौति । एतावताऽधिकारिभेदेन व्यव-
 स्थितविकल्पेन आङ्गानन्तरमपि तर्पणकर्तव्यत्वतदभावौ यौ बोधितौ
 तत्र प्रमाणमाह— नित्यक्रियामिति ॥

एतेन—

“पितृआङ्गमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतं तत् भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते ॥”

अयं हि विकल्प उक्तन्यायात् साग्निनिरग्निव्यवस्थितः । अत
एव मत्स्यपुराणे आद्भोत्तरकर्माधिकारे—

“ निर्वृत्य प्रणिपत्याथ पर्युत्त्याग्निं स मन्त्रवित् ।

वैश्वदेव प्रकुर्वीत नैत्यकं बलिमेव च ॥”

इति नित्यश्राद्धं नोक्तमेव । तथा साग्नेरन्वाहार्यश्राद्धानन्तरं—
“ यदा श्राद्धं पितृभ्यश्च कर्तुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात् निवृत्ते पितृकर्मणि ”

इत्युक्तम् । मनुनापि साग्निकर्तव्यश्राद्भोत्तरकर्मणि ।

“ उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेत् यावाद्द्विप्रान् विमर्जयेत् ।

ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥”

“ निवृत्य प्रणिपत्याथ पर्युत्त्याग्निं च धर्मवित् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं बलिमेव च ॥”

“ कृत्वा श्राद्धं महाबाहो ब्राह्मणांश्च विमृज्य च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप ॥”

“ यदा श्राद्धं पितृभ्यश्च कर्तुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निवृत्ते पितृकर्मणि ॥”

इति गौतममत्स्यपुराणभविष्यपुराणवचनानि निरग्निविषयाणि,

“ उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेत् यावद्द्विप्रा विमर्जिताः ।

ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥”

“ पितृयज्ञं तु निर्वृत्य तर्पणाख्यं द्विजोऽग्निमान् ।

न पितृणां तथैवाऽन्ये शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥”

इति काम्या गृहबलय एव उक्ता न पित्रोर्बलिर्नवा नित्य-
श्राद्धमिति । ततश्च मनुवचनात् न पिण्डपितृयज्ञानन्तरं दर्श-
श्राद्धं कुर्यात्— इति ॥

अत्रोच्यते, मनुवचनेऽपि पितृयज्ञशब्दस्य तर्पणपरत्वे मत्स्यपुराण-
वचन इवानन्तरार्थस्य प्राप्ततया विश्वसंभवे नित्यश्राद्धादिपितृयज्ञ-

इति मनुभवित्यपुराणवचनानि साग्निगोचराणि व्याख्यातानि ॥
अत्रोच्छेषणमिति वाक्ये गृहबलिमात्रकर्तव्यत्वमुक्तं, न पितृबलि-
कर्तव्यत्वमपि । स्मृत्यन्तरे हि—

“स्वयमेव हरेत् काम्यान् बलीन् यावद्गृहे वसेत् ।

आतुरत्वे प्रवासे वा लोपो गृहबलेर्भवेत्” ॥ इति ॥

अत्र गृहबलिशब्देन काम्यबलीनामेव विवक्षणं कृतम् ।
यावद्गृहावस्थानं काम्यबलिकर्तव्यत्वमुक्त्वा विवासे गृहबलिलोपवर्णनं
हि न काम्यबल्यतिरिक्तस्य गृहबलिशब्देन विवक्षणे संभवति ।
एतेन— नित्यबलेरपि गृहबलिशब्देन विवक्षणम्, न काम्य-
बलिमात्रस्य ; प्रमाणाभावादिति गोभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमहा-
शयोक्तं चिन्त्यमिति— सूचितम् ॥

यदत्र गोभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमहाशयैः— साग्निना तर्पणेन
पितृयज्ञस्य निर्वर्तितत्वात् श्राद्धानन्तरं पित्र्यबल्याद्यनुष्ठानं नेति
परिशिष्टप्रकाशोक्तिर्न सङ्गताः पित्र्यबलेः नित्यत्वादित्युक्तं तत्
नित्यस्याऽपि पित्र्यबलेः साग्निविषये पूर्वोक्तवचनेन परिसंख्यानात्
चिन्त्योपपत्तिकमित्यलं विस्तरेण ॥

निवृत्यर्थता वाच्या । तथाच श्रुतहानिरश्रुतकल्पना च स्यात् ।
मस्यपुराणवचनेऽन्यगतेस्तु तथा । तस्मान्मनुवचने श्रुतहान्यश्रुत-
कल्पनापरिहाराय पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमेव विधेयम् । अस्तु वा
“पितृयज्ञं त्वि”त्यस्य मनुवचनस्य तर्पणपरताः तथापि—

“पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्थं विदुर्बुधाः”

इत्यस्मात् पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमस्तु मासिकाख्यदर्शनश्राद्धस्य ।
यदि वाऽस्यापि मनुवचनस्य—

“तत्र ते पितरः पूर्वं पिण्डमंज्जां तु लेभिरे ।

एषा तस्याः स्थितिर्विप्र पितरः पिण्डमंजिताः ।

तथा साग्नेरिति । एतेन— “निवृत्य प्रणिपत्याऽथ”
इत्यस्य निरग्निविषयत्वं सूचितमिति परिशिष्टप्रकाशकारमते न
किमपि वचनमविरुद्धं भवति । तर्कालङ्काराणां तु—

“पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतं तन् भवेत् श्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते ॥

न पितृणां तथैवाऽन्ये शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥”

इत्यादिवचनानि विफलानि भवेयुः । ममविकल्पापेक्षया
व्यवस्थितविकल्पाङ्गीकारे तु लाघवं भिन्नशाखास्यविधिनिषेधयो-
रिवेति सर्वमनवद्यमिति भावः ॥

ननु— उक्तरीत्या नित्यश्राद्धेऽपि साग्नेवैश्वदेवाकरणापत्ति
रित्यत आह— नित्यश्राद्धमिति । पार्वणश्राद्धप्रकरणादिति
भावः । अत एव—

लभन्ते सततं पूजां वृषाकपिवचो यथा ॥”

इति मत्स्यपुराणमहाभारतवचनद्वयात् पिण्डानां मासिकं मासैकद्विप्रिजनकं श्राद्धम्; “अन्वाहार्यं मासिकं स्यात् इत्यभिधानात्, ततश्च पिण्डानां पितृणामन्वाहार्यं मासैकद्विप्रिजनकं अन्नमस्मिन्निति पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धमित्यर्थः । एतस्मिंश्चार्थं निरग्निपक्षेऽपि मंजाप्रवृत्तिः इत्यालोच्यते, तदाऽन्यदपि मत्स्यपुराणे प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम् ।

“यस्माद्भूत्वाऽन्यतो मात्रा भक्षयन्ति द्विजातयः ।

अन्वाहार्यकमित्युक्तं तस्माच्चन्द्रपरिचये ॥” इति ॥

“नित्यश्राद्धे गयाश्राद्धे तौर्यश्राद्धे तथैव च ।

वैश्रदेवं ऊवेदादौ ततः श्राद्धं समाचरेत् ॥”

इति स्मृतिरूपपद्यते । सर्वथा च पितृयज्ञपदस्य पितृतर्पणपरत्वात् पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमन्वाहार्यस्य भिद्धमिति शङ्कामुपमहरति— ततश्चेति ॥

युक्तं मत्स्यपुराणवचनस्योक्तरीत्या मार्थक्यादिकं तर्पणाख्यपितृतर्पणपरत्वं च, मनुवचनेऽपि तादृशपितृयज्ञस्यैव विवक्षणे तु न मानम् । न हि पिण्डपितृयज्ञात् पूर्वमन्वाहार्यश्राद्धं वाक्यान्तरेण विहितम्, येन प्रमाणान्तराविरोधार्थं तथा व्याख्यायेत । एतेनोपमंहारोऽपि परास्तः ;

“सामान्यविधिरस्पष्टः संछिद्येत विशेषतः ।”

इति न्यायो हि सामान्यविधेरस्पष्टत्व एव प्रवर्तते । न चात्र मनुवचनमस्पष्टम्; पितृयज्ञपदेन पिण्डपितृयज्ञस्य स्पष्टं प्रतीतेः,

अस्यार्थः— बह्वृचानां पिण्डदानानन्तरं ब्राह्मणभोजनार्थं पिण्डानां स्वल्पभागोऽन्वाहार्यं क्रियते । ततश्चान्वाहार्यमाहरणीय-
मल्पखण्डं ब्राह्मणभोजनार्थं अस्मिन्निति पिण्डान्वाहार्यकम् ।
अन्यार्थं कः । तस्मात् पिण्डदानादनन्तरं पश्चादन्वाहार्यमनुष्ठेयं
आद्धं ब्राह्मणभोजनात्मकं पिण्डान्वाहार्यकमित्यपि प्रवृत्तिनिमित्तं
संभवति । तथाच दृशमसुहृत्स्यापराह्वलेऽपि तस्य ततौयांगे
एकादृशसुहृताद्ये यत् आद्धविधानं तद्दृशमसुहृतेऽपराह्वे पिण्डपितृ-
यज्ञं सूचयति । तथाच श्रुतिः— “अमावास्यायामपराह्वे पिण्ड-
पितृयज्ञेन चरन्ति” इति ॥

प्रयोजनभेदाभावाच्च । न ह्यत्रानुपसंहारे साग्रेरपि आद्धानन्तरं
पित्र्यबल्यादिप्रसङ्गशङ्का भवति; उच्छ्लेषणं तु” इति मनुवचनेन
काम्यबलिमात्रविधानेनैव पित्र्यबलिव्यावृत्तिमिद्वेः । एतेन—
मत्स्यपुराणवचनवैषम्यमपि—सूचितम् । मत्स्यपुराणे हि— “निवृत्य
प्रणिपत्याऽथ” इति श्लोकेन सामान्यतो वैश्वदेवस्य आद्धानन्तरं
कर्तव्यत्वं बोधितमिति विशेषत आहिताग्निविषये पित्र्यबल्यादि-
निरासोऽपेक्षितः । एवं चापेक्षितक्रमबोधकत्वं मनुवचने पिण्ड-
पितृयज्ञविवक्षणे संभवति, पितृतर्पणविवक्षणे त्वनपेक्षितनिष्प्रयो-
जनक्रमबोधकत्वमिति मनुवचनगतपितृयज्ञपदस्य पिण्डपितृयज्ञ-
परत्वमेव युक्तमिति मनुवचनादेवान्वाहार्यस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तर्य-
मिति युक्तमित्यभिप्रायेणोक्तामाशङ्कां परिहरति— अचोच्यते
इति ॥

अत्र हि पारिभाषिकाऽपराहस्यैव ग्रहणम् । संज्ञाविधेरेव प्रयोजनं यत्तु संज्ञाया विधानमुद्देशनं वा । तदुक्तं— “नामापि गुणफलसम्बन्धपरत्वेन सार्थकमिति । पारिभाषिकश्चापराहो मत्स्य-पुराणे उक्तः—

“ प्रातःकालो मुहुर्तास्त्रौन् भगवस्तावदेव तु ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराहस्ततः परम् ।

मायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यात् आहुं तत्र न कारयेत् ।

राक्षसौ नाम मा ज्ञेया गर्हिता सर्वकर्मसु ॥ ” इति ॥

उक्तमनुवचनगतस्य पितृयज्ञपदस्याऽप्यभ्युपगम्याऽपि तर्पणपरत्वं दर्शस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमाह—अस्तुवेति । पिण्डानामिति । पिण्डविशिष्टपितृयज्ञस्येत्यर्थः । यद्यत्रापि पिण्डशब्दस्य पितृदेवता-परत्वमेव न यज्ञपरत्वमित्युच्यते, एवमपि मत्स्यपुराणगतवचनान्तरेण तत्प्रवृत्तिनिमित्तान्तरनिरूपणपरेण पिण्डपितृयज्ञानन्तर्य-मन्वाहार्यस्य सिद्धतोत्याह— तदाऽन्यदपीति ॥

उक्तवचनं व्याचष्टे— अस्यार्थ इति । अनेन दर्शस्य पिण्ड-पितृयज्ञानन्तर्यमिद्विप्रकारमाह— तस्मादिति । ननु— उक्त-वचनानां सर्वेषामपि यथाकथंचिदन्यार्थपरत्वं कथं न संभवतीत्यत आह— तथाचेति । कात्यायनाचार्यैः— “ पिण्डान्वाहार्यकं आहुं ” इति श्लोके तृतीयांशे इति पदनिवेशादवगम्यते तैस्त्वं-वचनादीनां सर्वेषामपि पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यस्यान्वाहार्यश्राद्धे बोधन एव तात्पर्यं गृहीतमिति महर्षिकल्पाचार्याहृतं व्याख्यान-

एवंच माग्नेर्निरग्नेश्चायमेवापराहोऽमावास्याश्राद्धे मुख्यः कालः ।
तथाच यमः—

“ पक्षान्ते निर्वपेत्तेभ्यो ह्यपराह्णे च धर्मवित् ।

अपां ममीपे दूर्वासु दर्भेषु मिकतासु च ॥

तेभ्यः पितृभ्यः पितरोऽस्मद्गृह्णन्ति ” इत्यत्रैव प्रकरणे यमेनोक्त-
त्वात् । दर्भेषु दर्भमयेषु । एवं मिकतास्वपि । तथा श्रुतिरपि—
“ पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणां अपराह्णः पितृणाम् ”
इति । तथाच—

“ पूर्वाह्णे मातृकं श्राद्धमपराह्णे तु पैतृकम् ।

एकोद्विष्टं तु मध्याह्णे प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् । ”

मेवाऽत्राऽऽदरणीयं न स्वर्वाद्धकल्पितं व्याख्यानमिति पिण्डपितृ-
यज्ञानन्तरमेवान्वाहार्यानुष्ठानमिति सिद्धम् ॥

अमावास्यायामपराह्णे एव पिण्डपितृयज्ञोऽपि करणीय इत्यत्र
श्रुतिं दर्शयति— तथाचेति । ननु उक्तश्रुतौ अपराह्णपदेन
कोऽर्थः परिगृह्यते ? यदि अह्नोऽपरो भाग इति मार्घद्वादश-
मुहूर्तानन्तरभागो गृह्यते योगार्थमवलम्ब्य, तर्हि पिण्डपितृयज्ञ-
स्याऽपि ततोयांग एव कर्तव्यत्वात् दशममुहूर्तस्थापराह्णत्वेऽपि तस्य
ततोयांग एव विधानं दशममुहूर्तेऽपराह्णविधानं सूचयतीति
परिशिष्टप्रकाशोक्तिरसङ्गतेत्याशङ्काह— अत्र हीति ॥

ननु— अत्र पारिभाषिकस्यैव ग्रहणं कुत इत्यत आह—
संज्ञाविधेरेवेति । यथा हि— “ प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन य जेतं

इति ब्रह्मपुराणेऽपि स एवापराहो विधीयते । मातृक-
मन्त्रकाश्याङ्गं, पैतृकं पार्वणं कृष्णपक्षविहितम् । शुक्लपक्षे च
पार्वणं पूर्वाह्न एव । तथा च वायुपुराणम्—

इत्यादौ पारिभाषिकस्य वैश्वदेवस्य प्राचीनप्रवणदेशसंबन्धार्थं
विधानम्, अन्यथा केवलवैश्वदेवदेवताकामिच्छायागमात्रस्य तत्संबन्धः
स्यादिति “वैश्वदेवेन यजेत” इत्यादौ वैश्वदेवादिपदं नामधेयम्,
एवमत्राऽपि अपराह्णशब्देनान्यस्य ग्रहणं न भवेदित्येतदर्थमेव
पारिभाषा कृतेति नाऽन्यस्याऽर्थस्यात्र ग्रहणप्रमत्तिरिति भावः ।
नामधेयं हि यत्र स्वार्थस्य विधेयत्वं तत्र फलसंबन्ध उपयुज्यते,
यत्र तद्देश्यत्वं तत्र गुणसंबन्धे उपयुज्यते इति तस्य न विधेयत्वमेव,
किं तद्देश्यत्वमपौति प्रवृत्तेऽपराह्णस्योद्देश्यत्वेऽपि पारिभाषिकस्यैव
ग्रहणं, न योगार्थस्य । तदिदमाह— तदुक्तमिति । कः स
पारिभाषिकापराह्णपदार्थ इत्यत आह— पारिभाषिकश्चेति ॥

एतावता प्रपञ्चेन साग्नेः आङ्गानन्तरं पित्र्यादिव्यक्तव्यत्वं
निरग्नेस्तदनन्तरमपि तत्कर्तव्यत्वमित्यादिनिष्पन्नप्रवेकं पिण्डपितृ-
यज्ञानन्तर्यमन्वाहार्यस्य निष्पत्तम् । एवं च वैश्वदेवादिकर्तव्य-
त्वादिविषये साग्निनिरग्न्योर्विशेषेऽप्यपराह्ण एव पिण्डपितृयज्ञा-
नुष्ठानमुभयोरपि समानमेव । “पितृयज्ञं तर्पणाख्यं” इति
श्लोके अग्निमच्छब्दानुसारेण तथा व्यवस्थापनेऽपि पिण्डान्वाहार्य-
कमित्यस्य सामान्यतः प्रवृत्तत्वात् नाऽत्र कोऽपि विशेष इत्युप-
संभारव्याजेन सूचयति— एवंचेति । अपराह्ण एव मुख्यकाल

“ शुक्लपत्रस्य पूर्वाह्ने आहुं कुर्याद्विचक्षणः ।

दृष्णपत्रेऽपराह्ने तु रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥ ” इति ।

रौहिणं रौहिणीनक्षत्रमंबन्धिनं मुहूर्तं पूर्वाह्नाद्भक्तार्ता
न लङ्घयेत् नातिक्रमेत्, अत ऊर्ध्वं न कुर्यादित्यर्थः । एवं

इत्यत्र यमवचनमपि प्रमाणयति— तथाच यम इति । तेभ्यः
इति पदं व्याचष्टे— पितृभ्य इति । कुतः पितृणामेव ग्रहणम् ?
प्रकरणात्, इत्याह— पितर इति । पारिभाषिकस्यैवाऽप-
राहस्य श्रुतिषु ब्रह्मपुराणादौ च निर्देश इत्याह— तथा श्रुति-
रपीति । मातृकादिपदं व्याचष्टे— मातृकमिति । वायुपुराण-
वचनमप्युदाहरति— शुक्लपत्रस्येति । “रौहिणं तु न लङ्घयेत्”
इत्यस्य पूर्वार्धेऽप्यन्वयेन व्याचष्टे— रौहिणमिति । रौहिणानति-
क्रमणमुभयत्र निष्कृष्य प्रतिपादयति— एतेनेति ॥

“ न तु रौहिणं ” इत्यस्य वायुपुराणस्यस्य ब्रह्मपुराणस्यनै-
कोद्दिष्टेनान्वयो नाऽस्तीत्याह— न त्विति । नतु— केयमपूर्वा शङ्का
यत्पुराणान्तरस्यस्य पदस्य पुराणान्तरेणान्वय इति ? यत्परिहारार्थं
नत्विति ग्रन्थः प्रवृत्तः इति चेदयमाशयः—

“ शुक्लपत्रस्य पूर्वाह्ने आहुं कुर्याद्विचक्षणः । ”

इति वाक्ये हि आहुपदस्य ब्रह्मपुराणेकवाक्यतयैव पार्वणा-
न्वष्टकादिरूपत्वं वक्तव्यमिति तदेकवाक्यतया वाक्यार्थनिर्णयेऽपेक्षिते
रौहिणं त्वित्यस्यैकोद्दिष्टेनाऽप्यन्वयो वर्तते इति हि शङ्का स्यादेव ।
परिहाराशयस्त्वयं यन्निर्णयार्थं एकवाक्यता तदंशानामेव पुराणा-
न्तरस्थानां पुराणान्तरेणोपसंहारः । न च रौहिणमिति वाक्य-

अपराह्णश्राद्धकर्तापि न लङ्घयेत् अतः पूर्वं श्राद्धं न कुर्यादित्यर्थः । एतेनेदमुक्तं रौहिणे पूर्वाह्णे समाप्तिरपराह्ण उपक्रमः, ततश्च ज्ञात्मको रौहिणः, न तु “रौहिणमि”त्येतस्यैकोद्दिष्टविषयता ; एतद्वचनानुपात्तत्वेनाप्रकृतत्वादेकोद्दिष्टस्येति ।

भागार्थनिर्णयो ब्रह्मपुराणवाक्यैकवाक्यतां स्मार्थविनिर्णयार्थमपेक्षते इति न काण्यनुपपत्तिः । एवं च सर्वत्रापराह्णपदेन पौराणिकापराह्णस्यैव ग्रहणमिति सिद्धम् ।

यत्तु— गौभिलभाष्ये तर्कारलङ्कारमहाशयैः वासरततीयांश्च एव श्रौतोऽपराह्णः, स एव श्रुत्यर्थनिर्णये स्वीकरणीयः, न तु पारिभाषिकापराह्णस्य “अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति” इत्यादौ ग्रहणमित्युक्तम्, तदेतेन— पराम्तम् ; “पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं” इति वाक्ये हि ततीयांशो यो गृह्यतेः स न तस्यैवाऽपराह्णत्वाभिप्रायेण, किंतु तस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तरमनुष्ठेयत्वाभिप्रायेण । अन्वाहार्यं तु— “अमावास्यायां द्वितीयं यत् तदन्वाहार्यमुच्यते” इति गृह्यान्तरवचनेन पिण्डपितृयज्ञानन्तरमेव कर्तव्यमिति तैरपि प्रतिपादितमेव । अतस्तस्यैव मुख्यत्वे ततीयांशात् पूर्वतनस्य पिण्डपितृयज्ञस्य अपराह्णकालसंबन्ध एव न स्यादिति बङ्गव्याकुलता भवेत् । कालस्य हि प्रधानहोमसंबन्धमात्रमेवापेक्षितं नत्वङ्गसंबन्धोऽपीति, “अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्” इति न्यायेन निरूपितमिति न पौराणिकापराह्णभागातिरिक्तस्याऽपि तत्र ग्रहणमित्याद्यन्यत्र विस्तृतम् ॥

ततश्चायं शास्त्रार्था व्यवस्थितः-- कृष्णपक्षविहितं सर्वमेव
पार्वणं निरग्निना रौहिणादारभ्य पञ्च मुहूर्तान् यावत् कर्तव्यम् ।
तथाच मत्स्यपुराणं—

“ उर्ध्वं मुहूर्तात् कुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्तपञ्चकं वापि स्वधाकरणमिष्यते ॥ ” इति ॥

पिण्डान्वाहार्यक्रमविचारप्रसङ्गेनाऽपराह्णपदार्थं निर्णीते रौहि-
णानतिक्रमेऽपि वर्णिते फलितमर्थं निष्कृष्य प्रदर्शयति— तत-
श्चेति । साग्निविषयिणीं व्यवस्थामुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यन् निरग्नि-
विषयिणीमेव तामत्र प्रदर्शयति— निरग्निनेति । “ पञ्च मुहूर्-
तान् यावत् ” इत्यत्र प्रमाणमाह— तथाचेति । कुतपादिति ।

“ अहो मुहूर्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राऽष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः सतः ॥ ”

इति वक्ष्यमाणलक्षणात् कालादित्यर्थः । अत्र नवमोऽपि
मुहूर्तः पार्वणकालत्वेन गौणतयैव निर्दिष्ट इति वक्ष्यतेऽनुपदमेवेति
न विरोधः । अमुमेवार्थं मुख्यकालविवेचनपूर्वकमुपपादयितुमुप-
क्रमते— इयानिति । परिभाषिकापराह्ण एवेति । न
वासरत्तृतीयांश इति भावः । अपराह्णकालपूर्वतनमुहूर्त इव तद-
नन्तरमुहूर्तोऽपि गौणकाल एवेत्याह— पञ्चमेति । ननु कथं
रौहिणपञ्चमयोरनुकल्पत्वं न मुख्यत्वमेवेत्यत आह— रौहिण-
स्येति । अव्यापकत्वादिति । अपराह्णाव्यापकत्वादित्यर्थः ।
तथोच्च पञ्चमोऽतिगौणः निन्दाश्रवणाच्चेत्याह— पञ्चमस्येति ।

इयान् विशेषः— निरग्नोरपि “अपराह्णे पितृणाम्” इति श्रुत्या यमवचनेन च पूर्वोपन्यस्तेन पारिभाषिकापराह्ण एव मुख्यः कालः, कुतश्चिन्निमित्तात् त्वरया विलम्बेन वा रौहिणतत्पञ्चम-मुहूर्तयोरनुकल्पता स्यात्; रौहिणस्याव्यापकत्वात्, पञ्चमस्य सायाह्नत्वेन निन्दाश्रवणात् । कुतश्चिन्निमित्तादनुकल्पसंभवे रात्र्यादिपर्युदस्तभागं श्राद्धानुष्ठानमापत्कल्पः । तथाच मनुः—

निन्दाश्रवणादिति । निन्दाश्रवणाच्चेत्यर्थः । पञ्चमस्याऽप्य-
व्यापकत्वाविशेषात् ॥

रात्रिश्राद्धं तु आपत्कल्प एवेत्याह— रात्र्यादौति ।
पर्युदस्तेति । “रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत” इति वाक्यस्य रात्रि-
भिन्नकाले श्राद्धं कुर्वीत इति वाक्यार्थमभिसंधायेदमुक्तम् ।
राश्वसौ कीर्तिता हि सैति । इदं हि वाक्यं हेतुमन्नि-
गदाधिकरणन्यायेनार्थवाद इति “अपशवो वा अन्ये गो अश्वेभ्यः”
इति वाक्येऽन्यनिन्दाया अन्यस्तुताविवाचाऽपि रात्रिभिन्नकाल-
स्तुतिरेव क्रियते इति वा, रात्र्याधिकरणकल्पनिषेध एवार्थवादानु-
सारेण स्वीकर्तव्य इति श्रद्धा नात्रावमरति ॥

ननु नायं पर्युदामः, किंतु प्रतिषेध एवः नञ्समामो हि
नित्य इति नञो रात्रिपदार्थनान्वये “अरात्रौ श्राद्धं कुर्यात्”
इत्येव प्रयोगापत्तेः । एतेन -- न शब्दोऽयमव्ययान्तरं इति
श्रद्धाऽपि— पराम्ना; तत्राऽपि हि “अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्”
इति न्यायेन नशब्दार्थस्य प्रधानाख्यातार्थान्वय एव यत्र इति

“ रात्रौ आङ्गं न कुर्वीत राक्षसी कौर्तिता हि सा ।

सन्ध्योरुभयोश्चैव सूर्यं चैवाचिरोदिते ॥ इति ॥ ”

न च— नायं पर्युदासः, किंतु नञो मुख्यनिषेधविधिरिति-
वाच्यम् । कुत्रायं निषेधविधिः ? न तावत् रात्रौ ।

“ तीर्थे द्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ॥

इत्यत्र विकल्पापत्तेः ॥

मुख्यप्रतिषेधपरत्वमेव युक्तमिति शङ्कते— नचेति । अथमाशयः—
तत्र हि नञः प्रतिषेधपर्यवसायित्वमेव, यत्र प्रतिषिध्यमानस्य
रागतः प्राप्तिः, यथा “ न कलञ्जं भक्षयेत् ” इत्यादौ । एतेन
वाक्यभेदापत्तिरेव नञः पर्युदासत्वं प्रयोजकेति वक्ष्यमाणयुक्तिरपि
परास्ताः । अन्यथा “ न कलञ्जं भक्षयेत् ” इत्याद्याऽपि वाक्यभेद-
प्रसक्त्यभावात् पर्युदासत्वमेवापद्येतेति आङ्गे रात्र्यधिकरणकत्वस्य
रागादिप्रसक्त्यैव निषेधान्नञः प्रतिषेधपर्यवसायित्वमेव युक्तमिति ॥

न रात्राविति रात्र्यधिकरणकत्वं यदि निषिध्यते, तर्हि
कारकस्यापि शास्त्रतः प्राप्तस्य शास्त्रेण निषेधे विकल्पापत्तिरेव ।
अत एव — “ न प्रथमयज्ञं प्रवृञ्च्यात् ” इत्यत्र न प्रतिषेधः किंतु
पर्युदास एवेति भाट्टदीपिकायां व्यक्तम् । तथाच रात्र्यधिकरण-
कत्वनिषेधेऽद्याऽपि विकल्पापत्त्या न पर्युदासपरत्वं, किंतु प्रतिषेध-
त्वमेव, इत्याशयेन समाधत्ते— कुचेति । ननु रात्र्यधिकरणकत्वस्य
रागतः प्राप्त्वात् “ न कलञ्जं ” इत्यत्रैव न विकल्पः । तदुक्तं
भाट्टदीपिकायाम्— “ अत एवाक्षेपेण यत्किञ्चित्कालप्राप्तौ रात्र्य-

ननु च प्रतीतमुख्यार्थवशेन षोडशग्रहणाग्रहणवत् सोऽप्यस्तु, न ; “यजतिषु ये यजामहं कुर्यान्नानुयाजेषु” इत्यत्र द्वि वाक्यभेदापत्तेः पर्युदासेन लक्षणा, न तु नञो मुख्यनिषेधार्थत्वानुरोधेन वाक्यभेदः । गङ्गार्या घोष इत्यादावप्येकवाक्यत्वप्रतीत्यनुरोधेन लक्षणाया व्युत्पन्नत्वात्, अन्यथा तत्रापि मत्स्यतीर

पादानस्येच्छिकत्वेन रागप्राप्त्या वैधत्वाभावात् न तन्निषेधस्य विकल्पपादकत्वं” इति । तथाचाऽस्य पर्युदासपरत्वमुक्तभाट्टदीपिकादिविरुद्धं इत्यत्र आह— तीर्थे इति । तथा चोक्तवचनेन सामान्यतः प्रवृत्तेन रात्रिकालस्याऽपि प्राप्तत्वान्निषेधे विकल्पोऽपरिहार्य एवेति पर्युदास एवाऽत्र युक्त इति भावः ॥

ननु—“अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति,” “नाऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” इत्यत्र विकल्पापत्तावपि पर्युदासो यथा नाऽङ्गीकृतो नञो मुख्यविधिसम्बन्धस्वारस्येन, तथाऽत्राऽपि विकल्पापत्तावपि प्रतिषेध एवाऽङ्गीक्रियतां इत्याशयेनाशङ्कते— ननु चेति । प्रतीतमुख्यार्थवशेन प्रतीतमुख्यार्थसंबन्धवशेनेत्यर्थः । नहि पर्युदासपरत्वेऽपि नञो मुख्यार्थहानिरिति भावः । सोऽपि विकल्पोऽपि । अस्तु भवतु । फलमुखगौरवस्यादूषकत्वादिति भावः । षोडशिवाक्ययोः पर्युदासेनान्वयो न संभवतीत्यगत्या विकल्पोऽङ्गीकृतः, अत्र तु पर्युदाससंभवात् न विकल्पाङ्गीकारो युक्त इत्याशयेन समाधत्ते— नेति । ननु अत्राऽपि निषेधपरत्वेऽपि न विकल्पापत्तिः, “न कालमवधारयेत्” इत्यनेन सामान्यतः सर्वेषां

पदाध्याहारेण वाक्यभेदमालम्ब्य मुख्यार्थानुरोधः स्यात् ।
 “दौक्षितो न ददाति” इत्यस्यापि “अहरहर्दद्यात्” इत्येत-
 त्पर्युदासपरता; निषेधपरत्वे दौक्षितपक्षे ऽहरहरित्यनेन निषेधे
 वैकल्पिको दानविधिरदौक्षितपक्षे नित्य इति विधिवेष्येन
 वाक्यभेदापत्तेः । एवंच विकल्पपक्ष उपजौव्यविधेः पक्षतो

कालानां विधानेन “न रात्रावि”त्यनेन विशेषतः कालविशेष-
 निषेधेन च “यदाहवनीये जुहोति,” “पदे जुहोति,” इत्यनयो-
 रिव विषयविवेकोपपत्तेरित्यत आह— यजतिष्ठाति । सामान्य-
 विशेषन्यायो हि द्वयोरपि विधित्व एव प्रवर्तते, न विधिनिषेधत्वे;
 अन्यथा— “यजतिषु ये यजामहं करोति” इति सामान्यतः
 प्राप्तस्य “नाऽनूयाजेषु” इति विशेषवाक्येन निषेधे तत्रापि
 विकल्पानापत्त्या तत्र पर्युदासाङ्गीकारमिद्धान्तानुपपत्तिः ॥

अद्यं भावः— निषेधे हि निषेध्यस्य प्रसक्तिरपेक्ष्यते; तत्र
 सामान्यशास्त्रस्य विशेषातिरिक्तविषयत्वं “प्रकल्प्य चाऽपवादविधि-
 सुक्त्वर्गोऽभिनिविशते” इति परिभाषानुसारेण यद्यङ्गीक्रियेत,
 तर्हि निषेध्यप्रसक्तिमपादनायं विध्यन्तरं “न तौ पशौ करोति”
 इत्यादाविव कल्पनीयं भवतीति वाक्यभेदो विकल्पश्चोभयं
 समापद्येतेति गौरवातिशयात् पर्युदासाश्रयणमेव “नाऽनूयाजेषु”
 इत्यत्र यथाऽङ्गीकृतम्, एवमत्राऽपि वाक्यभेदापत्त्या न प्रतिषेध-
 परता, किंतु पर्युदास एवेति नञो मुख्यार्थमंबन्धलाघवाद्दरण-
 मेतादृशस्थलेषु न युक्तमिति भावः ।

बाधापत्तिः । षोडशिनि तु न ग्रहणपर्युदामत्वम् ; वाक्यान्तरे-
णैव ग्रहणप्राप्तेः । पर्युदामे च पर्युदामनौयस्यानिषेधत्वाद् ।
अन्यथा निषेध एवापद्येत, किं द्वयविधेरौदामौन्यात् । अति-
रात्रपर्युदामे च प्रकरणबाधः स्यादिति गत्यन्तराभावान्निषेध-
विधिरिति । एतेन— विहितवृद्धिआद्धेऽचिरोदितसूर्यनिषेध

पर्युदामेन पर्युदामार्थम् । हेतौ द्वितीया । “फलमपीह
हेतुः अध्ययनेन वमती”ति वैयाकरणमिद्धान्तादिति न दोषः ।
लक्षणा अमुग्यार्थसंबन्धः ॥

नहि वाक्यभेदपरिहारार्थममुग्यार्थसंबन्धो निषेधवाक्येष्वेवा-
द्रियते, किंतु विधिवाक्येष्वपीत्याह— गङ्गायामिति । वाक्य-
भेदापेक्षयाऽमुग्यार्थसंबन्धः पदमात्रस्य लघुरिति भावः । मत्स्य-
तौरपदाध्याहारेणेति । गङ्गायां मत्स्यः तोरे घोषः इति
वाक्यार्थमिद्वयमिति शेषः । ननु— “यजतिषु ये यजामहं करोति
नाऽनूचाजेषु” इत्यत्रैकस्मैवाख्यातस्य श्रवणान्न वाक्यभेदो युक्त
इति युक्तं पर्युदामाश्रयणम्. अत्र तु “न रात्रौ आद्धं कुर्वीत,”
“न कालमवधारयेत्,” इत्याख्यातभेदश्रवणात् कथं न वाक्य-
भेदोऽपि संमत इत्यत आह— दौक्षित इति । तथाच “अह-
रहर्दद्यात्,” दौक्षितो न ददाति,” इति सामान्यविशेषरूपेण
प्रवृत्तयोर्वाक्ययोरख्यातभेदश्रवणेऽपि यथा न वाक्यभेदः, तथा-
ऽत्राऽपि सत्यां गतौ न वाक्यभेद ऊरीकर्तुं योग्य इति भावः ।
एतावता प्रपञ्चेन विकल्पापत्त्या वाक्यभेदापत्त्या च पर्युदामपरत्वं

इत्यपि-- निरस्तम्; यतः सर्वेष्वेव वैधैकोद्दिष्टपार्वणनिमित्त-
तीर्थश्राद्धादिषु रात्र्यादिविशेषविहितेषु “रात्रौ श्राद्धं न
कुर्वीति”ति पर्युदासः । यद्यपौदं मनुवचनं दर्शश्राद्धप्रकरणपठितम्,
तथापि “अद्वैवं भोजयेत् श्राद्धं पिण्डमेकं च निर्वपेत् । मह
पिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः ॥ अनयैवावृता कार्यं
पिण्डनिर्वपणं सुतैः ।” इति मपार्वणमेकोद्दिष्टस्य च प्रकृतत्वात्

“न रात्रावि”त्यस्य व्यवस्थापितम्, इदानीं विकल्पे का हानिरित्यत
आह— विकल्पपक्ष इति । तत्र हि न केवलं शास्त्रबाधः,
किंतु उपजीव्यशास्त्रबाधोऽपि दोषः । केवलशास्त्रबाधः केवलोप-
जीव्यबाधश्चायुक्त इति स्थितौ विकल्पपक्षे उभयबाधो भवतीति
न तदङ्गीकारः मत्यां गतौ युक्त इति भावः ॥

पूर्वं षोडशवाक्ये न पर्युदासः संभवतीत्यगत्या प्रतिषेधपरत्वं
नञोऽङ्गीकृतमित्युक्तम्, इदानीं तत्र पर्युदाससंभवप्रकारमुप-
पादयति— षोडशिनौति । वाक्यान्तरेणेति । विशेषरूपेण
प्रवृत्तनेत्यादिः । तथाच “यजतिषु ये यजामहं करोति नाऽनु-
याजेषु” इत्यत्र अनुयाजभिन्नेषु यजति इति यथा वाक्यार्थः,
एवमत्र षोडशभिन्नं षोडशिनं ग्रहणभिन्नं ग्रहणं अतिरात्रभिन्ने
ऽतिरात्रे इति वाक्यार्थो न संभवति; बाधितत्वात्; नहि तद्विन्नं
तदेव भवितुमर्हति । न हि स्वस्य न स्वतादात्म्यम् । तथाच न
तत्र पर्युदास इति भावः । पर्युदासेऽपि विकल्पापत्तिं परिहरति—
पर्युदासे चेति । अनिषेध्यत्वादिति । न विकल्प इति

सर्वत्र पर्युदासो युक्तः । नच एकोद्दिष्टपार्वणादेर्नियतमाध्याह्ना-
दिकत्वात्तत्र न रात्र्यादिपर्युदस्तभागमात्रविधिः, किंतु तीर्था-
दाविति— वाच्यम् ; विहिततिथौ मध्याह्नाद्यप्राप्तौ श्राद्धलोपा-
पत्तेः । तथाच—

मृताहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसंत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥”

शेषः । पर्युदासेऽपि विकल्पे निषेधप्रकारद्वयाङ्गोकरणं व्यर्थमेवा-
पद्येतेत्याह— अन्यथेति । द्वयविधेरिति । नञ्घटितविधि-
प्रकारद्वयस्येत्यर्थः ॥

पूर्वमतिरात्रपदार्थस्याऽन्वयानुपपत्त्या पर्युदासपरत्वं षोडशि-
वाक्यस्य न संभवतीत्युक्तम्, इदानीं अतिरात्रादिपदसंबन्धपर्यु-
दासेन वाक्यार्थवर्णनमपि न संभवतीत्याह— अतिरात्रपर्युदासे
च प्रकरणबाधः स्यादिति । प्रकरणबाधः वाक्यान्तर-
वैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थः । न हि “ नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति ”
इत्यस्य पर्युदासपरत्वे “ अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति ” इति वाक्यं
कथमपि सफलं भवेत्, यद्यतिरात्रभिन्ने इत्यनेन अतिरात्रे
ग्रहणाभावोऽभिप्रेतः । यदि चाऽतिरात्रभिन्नेऽतिरात्रे च सर्वत्र
षोडशिग्रहणप्राप्तिरभिमतेति तद्वाक्यसार्थक्यं, तर्हि प्राकराणिक-
षोडशिग्रहणविधिपरवाक्यवैयर्थ्यापत्तिरिति न नञोऽतिरात्रपद-
संबन्धेन पर्युदासः । एतेन— षोडश्यादिपदसंबन्धेन पर्युदासोऽपि
परास्तः । एवं च गत्यन्तराभावात् तत्र प्रतिषेध एवेत्युपसंहरति—

इति याज्ञवल्क्यवचन— “ मासि मास्यभिते पक्षे पञ्चदश्यां नरेश्वर । तथाष्टकासु कुर्वीत कामानपि गृणुष्व मे ॥ ” इति विष्णुपुराणवचनाद्यमेकवचनविरोधः स्यात्; वीष्णाबाधापत्तेः । तस्मात् मध्याह्नादे रात्र्यादिपर्युदस्तभागान्तरस्य च मुख्यकल्पानु-कल्पभावेन व्यवस्था । अथवा रात्र्यादिपर्युदस्तः सर्व एव कालो मुख्यः कल्पः । अपराह्णादिकं तु प्रशस्तमात्रम् । अतएव मनुः—

“ यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विगिष्यते ।

तथा आद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विगिष्यते ॥ ” इति ॥

गत्यन्तरेति । निषेधविधिरिति । नञर्थसंबन्धी विधिरित्यर्थः । नञर्थस्य मुख्यार्थसंबन्ध एवेति यावत् । एतेन—

“ मन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते । ”

इत्युत्तरार्धाऽपि व्याख्यातः ।

“ पूर्वाह्णे मातृकं आद्धमपराह्णे तु पार्वणम् ।

एकोद्विष्टं तु मध्याह्णे प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥ ”

इति प्रातःकाल एव विहितस्य वृद्धिआद्धस्याचिरोदितसूर्यनिषेध एवाङ्गोक्तरीयः; न हि तत्र पर्युदासः संभवति; उभयोरपि विशेषरूपेण प्रवृत्तत्वादिति केचन मन्यन्ते, इदं तु न युक्तम्; षोडशिकाद्ये हि यदतिरात्रं यश्च षोडशी यच्च ग्रहणं सर्वमेकरूपम् । अत्र तु “ रात्रौ आद्धं न कुर्वीत ” इत्यत्रत्यआद्धपदस्यैव “ मन्ध्ययोरुभयोश्चैव ” इत्युत्तरार्धाऽन्वयात् तत्र च वृद्धिआद्धस्याननुक्रमात् न वृद्धिआद्धस्य नञघटितवाक्ये ग्रहणमिति विशेषादित्याह— एतेनेति ॥

मत्स्यपुराणं च—

“ अङ्गो सुहृता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।
तत्राष्टमो सुहृतो यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥
मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ।
तस्मात्तदत्र फलदस्तत्रारम्भो विग्नियते ॥ ” इति ॥

एवं च वृद्धिश्चाद्धे अचिरोदितसूर्यकालोऽपि न निषिद्ध इति भावः । ननु— “ न रात्रौ ” इति वाक्यं दर्शनाद्ग्रहणप्रकरणे वर्तते । एवं च कथं तेन सर्वेषामुक्तानां आह्वानां ग्रहणमित्याशङ्क्य परिहरति— यद्यपीति । ननु एकोद्दिष्टादीनां मध्याह्नादिकालविशेषनियमनात् रात्रिपर्युदस्तकालमात्रविषयत्वं न संभवति, किंतु यत्र तीर्थश्राद्धादौ कालविशेषो न विहितस्तस्यैव रात्र्यादिपर्युदस्तकालकत्वमिति “ न रात्रौ ” इति वाक्ये तीर्थश्राद्धस्यैव ग्रहणं नेकोद्दिष्टादीनामपीत्याशयेनाशङ्क्य परिहरति— न चेति । विहिततथैव मध्याह्नाद्यप्राप्तौ श्राद्धलोपापत्त्या प्रतिमासं प्रतिमं वत्सरं च श्राद्धविधिबाधापत्त्या मध्याह्नादेः कालान्तरस्य च मुख्यकल्पानुकल्पभावेन व्यवस्थापनमपेक्षितमिति सर्वेषामेवात्र ग्रहणमिति समाधानयुक्तौराह— विहितेति । व्यवस्थेति च । अपराह्लादिकालस्य मुख्यत्वं कालान्तरस्य च गौणत्वमुक्तम्, इदानीं रात्र्यादिपर्युदस्तसर्वकालस्याऽपि मुख्यत्वमपराह्लादीनां प्रशस्तत्वमात्रमिति मनुवचननिर्देशपूर्वकमुक्ताशंकां परिहरति— अथवेति ॥

मुख्ये कल्पेऽसितपक्षे ह्यपराह्लादिमंभवे न कालान्तरे श्राद्धम्, प्राशस्त्यपक्षे तत्संभवेऽपि कालान्तरे श्राद्धे न कश्चिद्विरोधः । अपराह्लादिवैशिष्ट्यवचनं मुख्यकल्पत्वेऽप्यविरुद्धम् । यस्मात् पूर्वाह्णे शुक्लपक्षे च श्राद्धं तत्र प्रशस्तमपराह्णे कृष्णपक्षे च विहितं श्राद्धं तत्र प्रशस्तमिति वचनार्थः । एवंच साग्निना दर्शनं विना यत् श्राद्धं क्रियते तत्र निरग्निमुच्यते, तत्करणानन्तरं दर्शनश्राद्धं तु

विशिष्यते प्रशस्तः । न तु स एव काल इति भावः । अत्रेवार्थं मत्स्यपुराणवचनमपि प्रमाणं प्रदर्शयति— मत्स्येति । अत्र पक्षद्वयेऽपि व्यवस्थामपेक्षितां निष्कर्षेण प्रतिपादयति— मुख्ये कल्प इति । अपराह्लादीनां मुख्यकल्पत्वपक्षे इत्यर्थः । न कालान्तरे श्राद्धमिति । मुख्यमिति शेषः । अनुकल्पतया तु भवत्येव । तत्र च मुख्यकालातिक्रमणनिमित्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति भावः । प्राशस्त्यपक्षे न प्रायश्चित्तं कालान्तरेऽपि, तस्याऽपि मुख्यकालत्वादिति निष्कर्ष इति भावः । ननु— अपराह्लादीनां मुख्यत्वपक्षे तस्य विशिष्टत्ववचनानां पूर्वाह्लादीनां कथमुपपत्तिरित्यत आह अपराह्लादीति । अत्र वचने पूर्वपक्षापेक्षयोत्तरपक्षस्य पूर्वाह्लापेक्षयाऽपराह्लास्य चोत्कर्षो यः प्रतिपादितः स न पूर्वपक्षेऽप्यपराह्लात्कर्षप्रतिपादनार्थः ; शुक्लपक्षे पूर्वाह्लाविधिविरोधात्, किंतु पूर्वपक्षे पूर्वाह्णे उत्तरपक्षे उत्तराह्णे च कर्तव्यमिति विध्यर्थवाद एवेति न दोष इति भावः । तदिदमाह— यस्मादिति ।

रौहिणे न साग्निना कर्तव्यम् । नापि दशममुहूर्तेऽपि, पिण्डपितृ-
यज्ञावरुद्धत्वात्, किंतु तदनन्तरमुहूर्तद्वये पारिभाषिकापराह्ला-
न्तर्गते इति मुख्यः कल्पः । निमित्ताद्यैस्तु पिण्डपितृयज्ञानुरोधाद्वा
तदनन्तरमुहूर्तद्वये कर्तव्यम् । एवं चत्वारो मुहूर्ता वामरहती-
यांशस्य श्राद्धकालः, पञ्चमस्त्वतिसन्ध्यासमौपत्वात् त्याज्यः ॥

दिनद्वये विहितहतीयांशेऽमावास्याया अप्राप्तौ श्राद्धलोप-
प्रसक्तावाह—

एतावता प्रपञ्चेन निरग्रे रोहिणाद्यनुकल्पकालत्वं रात्रेराप-
त्कल्पकालत्वं च निरूप्य दर्शं विना दर्शश्राद्धकरणे माग्नेस्तदनु-
कल्पतामिदानीमाह— एवं चेति । दर्शानन्तरं माग्नेर्दर्शश्राद्धानु-
ष्ठाने विशेषमाह— तत्करणानन्तरमिति । एवंच माग्नेः कुत-
पानन्तरं मुहूर्तचतुष्टये मुहूर्तद्वयं यदि न स्वीकर्तव्यं पिण्डपितृ-
यज्ञस्य दशममुहूर्तावरोधादिना, तत इदं फलति, यत् वामर-
हतीयांशरूपपारिभाषिकापराह्लान्तर्गतमुहूर्तद्वयं तस्य मुख्यः
कालः, तदनन्तरमुहूर्तद्वयं तु गौणः कालः, तदनन्तरं पञ्चदश-
मुहूर्तस्तु “ नातिमन्ध्यासमौपतः ” ॥

इति तस्य कार्यान्तरोपरोधेन निषिद्ध इति—

“ पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते । ”

“ वामरस्य हतीयांशे नातिमन्ध्यासमौपतः ॥ ”

इति कात्यायनवचनं साग्निविषयं पर्यवस्यतीति सिद्धमिति भावः ।
अस्मिन् श्लोकेऽमावास्यायामित्यवचनेन “ क्षीणे राजनि शस्यते ”

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आङ्गमिष्यते ॥

चतुर्दश्याः प्रहरचतुर्थं यदाऽमावास्या व्याप्नोति, अपरदिने च क्षीयमाणा तृतीयांशव्यापिनी, तदा चतुर्दशीदिन एव आङ्गमिष्यते । एवं तद्दिने विहिततृतीयांशेऽमावास्याऽप्राप्तावपि तद्दिन एव आङ्गम् ; अपरदिने तृतीयांशाप्राप्तेः । ननु चैवं “यद्दहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीति” इति

इति चन्द्रक्षयोपलक्षितकालपरिग्रहः चतुर्दश्यामपि क्षीणायाममावास्यायां पिण्डान्वाहार्यआङ्गकर्तव्यतासूचनार्थमित्यभिप्रायमस्फुटं स्फुटायितुं प्रवृत्तं कात्यायनवचनं “यदा चतुर्दशीयाममिति तदिदमवतारयति— दिनद्वये इति ॥

एकस्मिन् दिने विहिततृतीयांशेऽमावास्याप्राप्तावुभयत्राऽपि विहिततृतीयांशेऽमावास्याप्राप्तौ च निर्णय उत्तरत्र वक्ष्यत इति भावः । तुरीयमनुपूरयेदिति । चतुर्दशीदिनतृतीयांशेऽमावास्याप्राप्ताविति भावः । चतुर्दशीदिने तृतीयांशे चन्द्रक्षयस्तृतीयांशोभयं वर्तते इति परदिने तृतीयांशव्यापितायामपि चन्द्रक्षयाभावात् न तस्मिन् दिनेऽनुष्ठानम् । एतेन— परदिनेऽमावास्याऽप्राप्तावपि पूर्वदिन इति— व्याख्यातमेव । तदिदं सर्वमाह— चतुर्दश्या इति ॥

ननु— चन्द्रक्षयस्यैव अमावास्यापदार्थत्वमिति नेदं गोभिलसंमतम् । स हि— “यद्दहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां

श्रुतिविरोधः स्यात् ; तदहोरात्रशेषे मिनीवालीये चन्द्रदर्शनात् ।
नच— “ दृश्यमानेष्येकदा ” इति गोभिलसूत्रात् सोऽपि वैक-
ल्पकः कालः इति— वाच्यम् ; अतुल्यबलत्वेन श्रुतिस्मृत्योर्वि-
कल्प्यासंभवात् । अतएव “ यदहस्त्ववेति ” न सूत्रविरोध आश-
ङ्कितः ; तद्विरोधस्य “ दृश्यमानेष्येकदे”ति विकल्पपरिहृतत्वात्
इत्यतस्तं विरोधं परिहरति—

कुर्वीत ” इति सूत्रेण चन्द्रादर्शनस्यैवामावास्यापदार्थत्वं मन्यते ।
एतेन— “ यदहस्त्वव चन्द्रमा न दृश्यते ” इति श्रुतिरपि-व्याख्या-
तेति चेत्—

अत्र तत्कालङ्कारमहाशया गोभिलभाष्ये— “ चन्द्रक्षयोऽप्यमा-
वास्या. चन्द्रादर्शनमप्यमावास्या. “ चन्द्रे क्षीणे दद्यात् ” यद-
हस्त्वव ” इति श्रुतिद्वयात्. आद्या क्षीयमाणा, द्वितीया वर्ध-
माना, उक्तद्वितयाभिप्रायेणैव “ यदहस्त्वव चन्द्रमा न दृश्यते
ताममावास्याम्, ” “ यदहस्त्वव चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां
कुर्वीत, ” इति सूत्रद्वयम् । अत्र च श्रुतिद्वयस्य नैकवाक्यता ।
न हि श्रुतौ “ न दृश्यते ” इत्यस्य क्षयलक्षणा युक्ता ; अन्यथा
सूत्रद्वयवैयर्थ्यात् । तथाचामावास्यायाश्चन्द्रक्षयपदेन व्यवहारो
नाऽनुपपन्नः इति— वदन्ति ॥

अत्र चामावास्या त्रिविधा संभवति परदिने पूर्वद्विचमाय-
चतुर्दश्यपेक्षया न्यूनकालव्यापिनौ समकालव्यापिनौ अधिककाल-
व्यापिनौ च । आद्या क्षीणा, द्वितीया संभिता, तृतीया वर्ध-

यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।

तत्स्रयापेक्षया ज्ञेयं क्षीणे राजनि चेत्यपि ॥

यत् अतावदर्शनं तत्स्रयाभिप्रायम्, यस्मिन्नहनि ज्ञयो भवतीति तस्यार्थः । अस्माभिरपि यत् “क्षीणे गम्यत” इत्युक्तं तदपि नादर्शनाभिप्रायेण, येन स्वीकृतविरोधः स्यात्, किंतु ज्ञयाभिप्रायेण ज्ञयश्चतुर्दश्यष्टमयाम इति वक्ष्यति । अतस्तद्दिने चन्द्रज्ञये श्राद्ध-
करणात् सूत्रविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह—

मानेत्यपि त एव निरूपयन्ति । अत्र यदि द्विविधाऽभावास्या सूत्रद्वयेन सूत्रिता, तर्हि कथं ततोऽप्यप्रकारोऽपि न सूत्रितः ? तथाच सूत्रद्वयेऽपि ज्ञय एव विवक्षितः । किमर्थं सूत्रद्वयमिति चेत्, उपवामयोग्याऽभावास्या चन्द्रज्ञयविशिष्टैव न पौर्णमास्यामिव तत्र खण्डाखण्डयोर्विकल्प इति निरूपणार्थमेव । तथाच “चन्द्रे क्षीणे ददाति” इति शतपथब्राह्मणवाक्यस्य “यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते” इति श्रुत्यन्तरवाक्यस्य चैकवाक्यतायामपि न दोषः । एकवाक्यतायां च सिद्धायामदर्शनस्य ज्ञय एव पार्ष्टिकबोधविधया पर्यवसानं भविष्यतीति नाऽत्र तर्कालङ्कारापादितलक्षणाप्रसङ्गो वर्तते । एवं च श्रुतिसूत्रयोरप्येकवाक्यता सिद्धा भवति । सूत्रद्वये किं सूत्रं “क्षीणे चन्द्रे” इति श्रुत्यर्थनिर्णायकम् ? किं च “यदहस्त्वेव” इति श्रुत्यर्थनिर्णायकमिति निर्णये किं वा कारण-
मिति न जानीमः । सूत्रद्वयमपि “न दृश्यते” इति पदनिर्देशे-
नैव यतः प्रवृत्तं ततो ह्यवगम्यते ज्ञयादर्शनश्रुत्योरेकवाक्यतेति ।

यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।

चन्द्रदर्शने यच्छ्राद्धं गोभिलेनोक्तं तच्चतुर्दशीदिनाभिप्रायम् । तद्विने चन्द्रमा दृश्यमान इति दर्शनार्थमेव, न तु जयाभावार्थम्, अतो न विरोधः ॥ तद्विने श्राद्धं किममावास्याकाले, चतुर्दश्य-
न्तिमयामकाले वा उभयतश्चन्द्रजयलाभादिति मन्देह आह—

अन्यथा स्पष्ट सूत्रकारैः कथं एकास्मिन् जयशब्द एव न प्रयुक्त इति भवन्त एव विवेचयन्त । तथाचैकवाक्यतया व्याख्यानमेवाऽत्र युक्तमिति वाचस्पतिमिश्रादिमतम् ॥

अत्र मतद्वये द्वितीयमेव मतं परिशिष्टप्रकाशकाराणामपि मतम्, यतः परिशिष्टप्रकाशकाराः स्वमतानुगुणमेव “यद्दहस्त्वैव” इति श्रुतिसूत्रे योजयिष्यन्तः कथं श्रुतिविरुद्धं “क्षौणे राजनि शस्यते” इत्युक्तमित्याशयेनाशङ्कोक्ताशङ्कां जयपरत्वमेवोक्तश्रुते-
रपीति प्रतिपादनेन निरस्यन्ति— नन्वित्यादिना ॥

श्रुतावदर्शनमिति । न तु सूत्रस्यादर्शनपदमात्रमित्यर्थः । एवं च जयादर्शनवाक्ययोरेकवाक्यतैव युक्तेति सूचितम् । ननु— “चन्द्रजय एव यदि श्राद्धकालस्तर्हि “दृश्यमानेऽप्येकदा” इति सूत्रेण कथं तद्वच्येऽपि श्राद्धवर्णनमुपपद्यते ? इत्यत आह—
यच्चोक्तमिति । अत्र दृश्यमानशब्देन जयाभावो न विवक्षित इत्याह— चतुर्दशीदिन इति । ननु चतुर्दश्यामपि श्राद्धं यदि करणीयम्, तर्हि तस्मिन् दिने किममावास्याकाल एव कर्तव्यम्, उत विनैव तत्पत्नीचां श्राद्धं कर्तुं युज्यते ? अयं भावः— यदि

अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत् ॥

यद्यमावास्या आद्धयोऽवतीयांशे तुरीयप्रहरे प्राप्नोति, तदा आद्धार्थं तां प्रतीक्षेत, अथ तुरीयप्रहरे मन्ध्याममौषमुहूर्त-
ऽमावास्या, तदा चतुर्दश्यन्तयाम एव आहुं कुर्यात् । न च
“अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्” इति श्रुतिर्बाधेतः चन्द्र-

चन्द्रक्षय एवाऽमावास्या, तर्हि विनाऽपि प्रतीक्षां चतुर्दश्यन्तिमयामे
आहुं कर्तुं युज्यते, यदि च प्रतीक्षा कर्तव्या, तर्हि चन्द्रक्षय एवा-
मावास्येति न युक्तमिति “चन्द्रक्षयपरत्वादमावास्यापदस्येत्युत्तर-
ग्रन्थविरोधापत्तिरित्याशयगङ्गानिरामार्थं “अमावास्यां प्रतीक्षेत”
इति श्लोकांशस्य प्रवृत्तिरित्याह— तद्दिने इति ॥ यद्यपि चन्द्र-
क्षय एवामावास्यापदवाच्यः तथापि चतुर्दश्यष्टमयामक्षयापक्षेया-
ऽमावास्याप्रथमयामक्षयस्य मुख्यत्वात् तत्प्रतीक्षणं युक्तमिति भावः ॥

“अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति” इत्यत्रा
ऽप्यमावास्यापदेन चन्द्रक्षय एव विवक्षित इति पिण्डपितृयज्ञोऽपि
चतुर्दशौदिन एव कर्तव्यः । एवं च पिण्डान्वाहार्थकं इति ममाख्या
“अमावास्यायां द्वितीयं आहुमन्वाहार्थकं” इत्यादित्थनानि
चोपपन्नानि भवन्ति ॥

अपराह्णेति । तृतीयांशे इति पूर्वमिवाऽत्रानिर्देशादवगम्यते
पौराणिकापराह्णे एवाऽत्र विवक्षित इति । यथाच पौराणिका-
पराह्णविवक्षणमेव प्रामाणिकं न तृतीयांशापराह्णत्वं तथा पूर्वमेव
निरूपितम् । “अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञेन” इत्यत्राऽप्यमा-

क्षयपरत्वादमावास्यापदस्य । अत एव पिण्डपितृयज्ञोऽपि तद्दिने
एव : चतुर्दशीकालेऽपराह्णचन्द्रक्षययोर्लाभात् । अत एव मनुः—
“ पितृयज्ञं तु निर्वृत्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ” इति । चन्द्रक्षय-
कालमाह-

“ अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः श्रौणो भवति चन्द्रमाः ।
अमावास्याष्टमांशे च पुनः किल भवेद्गणः ॥ ”

वास्यापदेन चन्द्रक्षय एव विवक्षित इत्यत्र प्रमाणमाह— अतएव
मनुरिति । चन्द्रक्षये इति । इदममावास्यापदविवरणमिति
भावः । ननु— चन्द्रक्षयकालः कः ? इत्यत आह— चन्द्रक्ष-
येति ।

ननु— चन्द्रक्षयः एकोनकलत्वेन द्वितीयोनकलत्वेन तृतीयो-
नकलत्वेन तुरीयोनकलत्वेन सर्वक्षयेण च पञ्चविधो भवति ।
तत्र सर्वेषामपि चन्द्रक्षयपदार्थत्वात् तिथ्यन्तरेऽपि चतुर्दश्यामिव
श्राद्धानुष्ठानप्रसङ्ग इति— चेत्,

अत्रेदं विवक्षितम् । तुरीयोनकलत्वं सर्वक्षयश्चामावास्यापदार्थः ।
अतस्तुरीयोनकलत्वं यावच्छ्राद्धकालः । तच्च तुरीयोनकलत्वं चतु-
र्दश्याष्टमयामेऽमावास्यानवमयामे च वर्तते इति चतुर्दश्याष्टमया-
ममारभ्य अमावास्यानवमयामपर्यन्तं श्राद्धकालः । तत्र यथा
“ रोहिणं तु नाऽतिक्रमेत् ” इति वाक्ये रोहिणपञ्चममुहूर्तयोर-
नुकल्पत्वमेवमत्राऽपि तुरीयोनकलत्वस्यानुकल्पत्वं सर्वक्षयस्य मुख्यत्व-
मिति विवेक इत्यमावास्याप्रतीक्षादिवचनमपि मार्थकं भवति ।

चतुर्दशीशेषप्रहरादारभ्यामावास्याष्टमयामं यावत् क्षयकाल इत्यर्थः । ननु क्षयो विनाशः सूक्ष्मता वा । नाद्यः ; भिनौ-वान्यां तदभावात्, नाऽपि द्वितीयः ; केवलायाममावास्यायां तदभावे क्षयाभावात् आङ्गुलीपापत्तेः ।

उच्यते, तुर्गैयोनकलावशिष्टता सर्वविनाशश्च द्वयं क्षयपद-वाच्यम् । द्विविधो हि क्षयः—कृत्स्नक्षयोऽकृत्स्नक्षयश्च । अकृत्स्नक्षय-स्तुरैयोनकलावशिष्टता, सा चतुर्दशीशेषयामे भवति । कृत्स्नक्षयः—सप्तमेऽमावास्यायामे, अष्टमे च पुनस्तुरैयोनकलावशिष्टता, एवं

तथाच न तिथ्यन्तरे आङ्गानुष्ठानार्पात्तरिति । अमुमेवाऽर्थं कात्या-यनवचननिर्देशपूर्वकमुपपादयति—अष्टमेऽंशे चतुर्दश्या इति ॥

तुरैयोनकलत्वं हि क्षयमुखेन यदा भवति तथा क्षयपदेन, सर्वक्षयानन्तरवृद्धिमुखेन यदा भवति तदाऽणुपदेन व्यपदिश्यत इति युक्त एव चतुर्दश्याष्टमे यामे क्षयपदेनामावास्यानवमयामेऽणुपदेन च व्यवहारः । चतुर्दश्याष्टमयामे यादृशमवस्थानं तादृश-मेवामावास्याष्टमयामानन्तरमित्यत्र हि पुनश्शब्दस्वारस्यं गमक-मिति नारायणोपाध्याया मन्यन्ते ॥

तर्कालङ्कारमहाशयास्तु गोगिल्लभाष्ये—“अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः” इति श्लोकमन्यथा व्याचक्षते । तेषामयमाशयः—अत्र हि—“पुनः किल भवेदणुः” इति न पाठः प्रामाणिकः ; “ततः किल भवेदणुः” इति ततश्शब्दघटितपाठस्यैव सर्वेष्वपि ग्रन्थेषु दर्शनात्, श्लुपाणिप्रभृतिभिः प्रामाणिकतरैश्च तथैव पठितत्वाच्च । किं

नवमयामः त्रयकालः । अन्यथा “ पुनः किल भवेद्गुः ”
 “ चतुर्थभागोनकलावशिष्ट ” इत्यभिधानं निरर्थकं स्यात् : पुन-
 शब्दप्रयोगात् यादृशमगुलं चतुर्दशौषध्यामे तादृशमित्याह ।

पौर्णमास्यन्ताग्रहायणज्यैष्ठ्यमंबन्धिन्योऽमावास्यायाश्चन्द्रगतिवैलक्ष-
 ण्यान्न चतुर्दश्यष्टमयामे त्रयः इत्याह—

आग्रहायण्यमावास्या तथा ज्येष्ठस्य या भवेत् ।

विशेषमाभ्यां ब्रूवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

अत्रेन्दुराद्यप्रहरेऽवतिष्ठते ।

चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्न-

मेवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति ।

बङ्गना— नारायणोपाध्यायमतमनुजानन्नपि वाचस्पतिमिश्रः तत
 इत्येवाऽत्र पठति । नाऽपि वा पुनः इति पाठ आञ्जल्येनोप-
 पद्यते । यदि हि चतुर्दश्यन्तिमयामे यादृशः त्रयस्तादृश एव
 त्रयोऽमावास्याऽष्टमांशेऽपि विवक्षितस्तर्हि त्रयपदं विहायानुपदेन
 तस्य निर्देशो नोपपन्नः ; लक्षणाप्रसङ्गात् । अस्तु वा कथमपि
 लक्षणाऽपि— एवमपि—

“ अत्रेन्दुराद्यप्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्न-

मेवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति ॥ ”

इति वचनात्, किंतु अमावास्याप्रथमयामे । तदन्ते अमा-
वास्यान्तयामे । एवं भाद्रप्रतिपत्प्रथमयामेऽनुरूपत्वात् सोऽपि
क्षयकालः ।

इति विशेषाभिधानस्वरमादमावास्यासप्तमयाम एव सर्वक्षयस्या-
वगमो न त्वमावास्याप्रथमयामे । किंच “पुनः किल भवेदणुः”
इत्यणुपदप्रयोगो हि पुनरवयवापचय एव संभवादमावास्याष्टमयामे
च तदपचयाभावात् न स्वरसो भवति । अन्यच्चाणुमात्रावस्थानम्,
अन्यच्च चतुर्थेनकलत्वम् । तथाच -- “पुनः किल भवेदणुः” इति
वाक्यस्यामावास्याऽष्टमांशेऽणुरूप्यद्यते इति वाक्यार्थवर्णनमुखेन क्षया-
भावपरत्वमेवाङ्गीकरणीयम् । “अणुर्भवति,” “अणुरूप्यद्यते,”
इति तत्त्वकारादिव्याख्यानमप्यत एवोपपद्यते इति ॥

तत्र पुनश्शब्दघटितस्य पाठस्याऽप्रामाणिकत्वं तु यदि
नारायणोपाध्यायः स स्वकपोलकल्पितस्तर्ह्युपपद्यते । न वयमिमं
पाठं स्वकपोलकल्पितं पश्यामः । एव्याटिक् सोमयितौसंपादिताऽऽ-
दर्शत्रयेऽपि पुनश्शब्दघटित एव पाठो दृश्यते, इत्युक्तसोमयितौ
द्वारा स्वभाष्यादि प्रकाशयतां तर्कालंकाराणां कुत्रापि पुनश्शब्द-
घटितः पाठो न दृश्यते इत्युक्तौ किंवा कारणमिति न विद्मः ।
न हि ततश्शब्दघटितेन पाठेन तेषां कोऽपि स्वभिद्धान्तस्थापने
क्लेशो वर्तते । न हि विना प्रयोजनं कोऽपि किमप्यन्यथा कल्प-
यितुमिच्छेत् । न हि ततश्शब्दस्य पुनश्शब्दस्य च कोऽप्यर्थभेदो
वर्तते । पुनश्शब्द आनन्तर्यप्रतियोगी न निर्दिष्टः, ततश्शब्दे तु

यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च यव्या-
स्तस्मिन् तृतीया परिदृश्या न जायते ।
एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा
क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात् ॥

मोऽपि निर्दिष्ट इत्येव विशेषः । एवं चोक्तपाठाप्रामाणिकत्वं न
वयमनुमन्यामहे । पुनश्शब्दघटितपाठे यादृगमस्वारस्यं तत्सर्वं
ततश्शब्दघटितेऽपि वर्तते । अत्रश्यं हीदं तर्कालङ्कारैरप्यङ्गीकर-
णीयम्— यदकृत्स्नचयः कृत्स्नचयश्च द्विविधः चयः इति “अत्रेन्दु-
राद्यप्रहरेऽवतिष्ठते” इति वचनं प्रामाण्यद्विः ॥

अत्रेदमेव विचारणीयम्— चतुर्दश्यष्टमयामे कृत्स्नचयो वा
ऽकृत्स्नचयो वाऽत्र विवक्षित इति । अत्र प्रकरणे— “अत्रेन्दुराद्य
प्रहरेऽवतिष्ठते” इति वचनोपन्यासेन तर्कालङ्काराणां चतुर्दश्य-
न्तिमयामे कृत्स्नचयो विवक्षित इति मतमिति स्पष्टं ज्ञायते ।
अत्र च पक्षे “अमावास्याऽष्टमांशे चे”ति च शब्दस्वर्थ इति तैरेव
योज्यत इत्येकमस्वारस्यम् । “अत्रेन्दुरिति” श्लोकस्य तैरेव—

“आग्रहायण्यमावास्या तथा ज्यैष्ठस्य या भवेत् ।

विशेषमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

“अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते” इति प्रकरणान्तरस्थत्ववर्णनात्
तस्य चतुर्दश्यष्टमयामचयपरत्वाभावस्य तैरपि वर्णनीयत्वात् न
तदनुसारेण चतुर्दश्यष्टमयामे कृत्स्नचयपरत्वव्याख्यानं शोभत इति
द्वितीयमस्वारस्यम् । यथाहि अवयवोपचयावस्थायामणशब्दप्रयो-

पूर्वार्धे व्याख्यायते— यथाः मामाः, दादशैकश्च त्रयोदश,
यस्मिन् अन्ते त्रयोदश मामास्तस्मिन् अन्ते तृतीया मात्रा न
दृश्यते तुरीयोनकलावशिष्टो न भवतीत्यर्थः । अत्र कृत्स्नचयो
नास्तीति यावत् । “तृतीययामपरिदृश्यो न जायते” इति

गानुपपत्तिः परेषां एवं भवतामपि अणुरूप्यद्यते इति वदतां मा
समस्येव । अत्र भवतिशब्दस्योत्पद्यते इत्यर्थवर्णने लक्षणादोषस्तु
भवतामधिक एव । “यद्गृहस्त्वैव चन्द्रमा न दृश्यते” इति
सूत्रेऽपि अहनि चन्द्रक्षयविशेषणं नाऽमावास्यायामिति चतुर्दशी-
दिनमपि चन्द्रक्षयविशिष्टममावास्त्येति एव गम्यते इति क्षया-
भावोऽप्यमावास्याया वर्तते इति नाऽयमभिप्रायः प्रामाणिक-
संमतः । एवं च चशब्दस्वारस्यात् चतुर्दश्यष्टमांशेऽमावास्याष्टमांशे
च क्षयः पुनस्ततो वाऽणुश्चतुर्थकलो न इति नारायणोपाध्याय
विवरणमेव युक्तम् । यथाचाऽणुपटप्रयोगो व्युत्क्रमेण चतुर्थकलाव-
शेषत्वेऽपि भवति, तथा पूर्वमुपपादितम् । एवं चात्र परिशिष्ट-
प्रकाशे न काण्यनुपपत्तिः । नहि तेषां पुनश्शब्दपाठ आग्रहः,
किंतु स एव स्वरम इत्येव । विना हि क्लेशं तत्र शास्त्रार्थ-
व्यवस्थापनं भवतीत्यलमतिविस्तरेण ॥

आग्रहायणज्यैष्ठ्यामावास्योश्चन्द्रक्षये विशेषो वर्तते । तत्र हि
अमावास्याप्रथमयामेऽकृत्स्नक्षयः, तदन्तिमयामे कृत्स्नक्षयः, प्रति-
पत्प्रथमयामे च पुनरकृत्स्नक्षय इति तत्र चतुर्दश्यान्तिमयामक्षया-
भावात् सन्ध्यासमीपमुहूर्तेऽमावास्याप्राप्तौ चन्द्रक्षय-विहितवामर-

पाठान्तरम् । यदाऽमावास्या चीयमाणा आङ्कयोग्यमुहूर्तं, तदाऽ-
मावास्याक्षणे चन्द्रक्षयापराह्णयोर्लाभात् आङ्कं दद्यात् । यदा तु
मन्ध्याममौषमुहूर्तमात्रेऽमावास्या, परदिने च वामरहतीयांशं न
व्याप्नोति, तदा परदिन एव वामरहतीयांशे प्रतिपत्प्रथमयामे

रहतीयांशयोरभावात् परदिन एव वामरहतीयांशाव्यापित्वेऽप्यनु-
ष्ठानं प्रतिपत्प्रथमयामे चन्द्रक्षयमन्वादिदिति, तमिमं विशेषमाह—
आग्रहायणीति । आभ्यां विशेषं अनयोरमावास्यान्तरेण
विशेषमित्यर्थः । अचेन्दुरिति । अयं श्लोको यत्तर्कालङ्कारैः—
“अष्टमांशे चतुर्दश्याः” इति श्लोकव्याख्यावमरेऽपि गृहीतः,
तन्न मङ्गतमिति पूर्वमेव निरूपितम् ॥

अत्र च श्लोके विशेषवर्णनप्रतिज्ञानेनाहत्स्नक्षयः कृत्स्नक्षयश्चावधि-
द्वयेन प्रतिपादित इत्येतद्रीतिसाम्यमष्टमेऽंशे चतुर्दश्या इति श्लोकस्था-
ऽपि तदेव भवेत्, यदि तत्र चतुर्दश्याष्टमयामोऽहत्स्नक्षयकालोऽमा-
वास्याष्टमयामस्य कृत्स्नक्षयकाल इति विवक्षितं भवेदिति, तर्का-
लङ्कारविवरणे रीतिसाम्यभङ्गोऽधिकोऽपरां दोषोऽनुसन्धेयः ॥

इतराऽमावास्यायामिवेति ॥ आग्रहायणज्यैष्ठ्यतरामावा-
स्यायामिवेत्यर्थः । तर्कालङ्कारास्तु— यत्र तु पूर्वदिने मन्ध्या-
ममौषमुहूर्तमात्रेऽमावास्या, तत्राऽपि मार्गशीर्षज्यैष्ठ्ययोरितरत्र
पूर्वदिन इव चतुर्दश्यां कर्तव्यं, न परत्राऽमावास्यायामपि; जौणायां
पूर्वत्रैवोपदेशात्, चतुर्दश्यामपि आङ्कविधानाच्च । “तदन्ते वाऽपि
निर्वपेत्” इत्यमावास्याभावेऽपि चतुर्दश्यान्ते निर्वापो हि कात्या-

चन्द्रक्षयापराह्णयोर्लाभाद्द्यात् ; न त्वितरामावास्यायामिव पूर्वदिने,
चतुर्दश्यन्तयामे चन्द्रक्षयाभावात्, इतरास्वमावास्यासु हि चतु-
र्दश्यादिसन्ध्यासमौपमुहूर्तमात्रव्यापिनौषु परदिने तृतीयांशव्यापि-
नौषु पूर्वदिन एव चतुर्दश्यन्तयामे चन्द्रक्षयवामरतृतीयांशलाभेना-
परप्रतिपत्काले चन्द्रक्षयाभावात् पूर्वदिन एव आर्द्धं नोत्तरत्रेति ॥

यनोपदिष्टो नाऽस्माभिः परिहर्तुं शक्यः । “ यदा विप्रकृष्ट-
त्वाद्मावास्यायाः प्रतीक्षणे सन्ध्यासामौष्यं स्यात्, तदाऽमावास्यां
न प्रतीक्षेत ” इति वर्णयद्भिः भट्टनारायणोपाध्यायैरप्यमेवाऽर्थो
भङ्ग्यन्तरेण प्रतिपादित इति गोभिलभाष्ये - वदन्ति । तत्र
भट्टनारायणोपाध्यायानामपि अयमेवाऽर्थो विवक्षित इति यदुक्तं
तत् न तदाशयप्रकाशनपरम्, किंतु स्वकल्पनाचातुर्यप्रदर्शनमेव ।
न हि चन्द्रक्षयमात्रं आर्द्धकालः, किंतु सन्ध्यादिपर्युदस्तकाल-
समवहितः, सन्ध्यासमौपमात्रेऽमावास्याप्राप्तावपौतरामावास्यासु
“ चतुर्दश्यष्टमे यामे ” इति वचनमिद्वचन्द्रक्षयसंभवात् । सन्ध-
समौपेऽमावास्याप्राप्तौ पूर्वमपि चन्द्रक्षयवामरतृतीयांशयोर्यथा
लाभेन आर्द्धानुष्ठानं न तथा आग्रहायणज्यैष्ठ्यचतुर्दशौदिने
सन्ध्यासमौपमात्रेऽमावास्याप्राप्तौ विहितवामरतृतीयांशे चन्द्रक्षय-
रहिते आर्द्धानुष्ठानं माधीयो भवति ।

“ यदा चतुर्दशौयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या चौयमाणा तदैव आर्द्धमिष्यते ॥ ”

इति वचनं हि चन्द्रक्षयविशिष्टविहितवामरतृतीयांशवच्चतुर्दशौ-

सस्मिन्ना या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् क्वचित् ।
खर्वितां तां विदुः केचिदुपेध्व^(१)मिति चापरे ॥

या चतुर्दशीयुक्ताऽमावास्या तां केचित् खर्वितां नीचां
निन्दितामाचक्षते. तत्कर्मार्हत्वात् । अपरे च तामेवोपेध्व-
मनुष्ठानान्तामुपगच्छन्ति मन्यन्ते । कस्मिन् तर्ह्यविकल्प इत्याह—

विषयमिति पूर्वोत्तरमन्दर्भेण स्पष्टमवगम्यते । तथाचाऽऽग्रहायण्यां
विहितवामरत्नौयांगऽमावास्याप्राप्तौ पूर्वदिनेऽनुष्ठानेऽपि रात्राव-
मावास्याप्राप्ताविव मन्ध्याममीपमात्रेऽमावास्याप्राप्तावपि परदिन-
एव चन्द्रक्षयविशिष्टेऽनुष्ठानं युक्तम् । उक्तं हि तर्कालंकारैरेव—
“मार्गशौर्षर्ज्येष्ठयोश्चतुर्दश्यामयासे न आद्भुम्, तत्र चन्द्रक्षया-
भावात्. किंत्वमावास्यायामेव, पूर्वदिने त्वमावास्याया अलाभे
परदिनेऽपि आद्भुम्, तत्र चन्द्रक्षयलाभात्” इति । तथाच
रात्रावमावास्याप्राप्तौ कथं “पूर्वदिन एव न आद्भुमि”ति तैरुक्त-
मिति विवेचनीयम् । यदि निषिद्धत्वात् तत्रत्यश्चन्द्रक्षयो
नोपयुक्तः. तर्ह्यत्राऽपि “नातिमन्ध्याममीपतः” इति मन्ध्या-
ममीपकालस्य निषिद्धत्वात् समानं परदिन एव तदनुष्ठानं युक्त-
मिति । “चतुर्दशीयाममनुपूरयेत्” इति वाक्येऽनुग्रहप्रयो-
गेण यद्यपि तर्कालङ्कारोक्तरीत्या न सर्वावच्छेदेन चतुर्दशीया-
मस्यामावास्यासंबन्धोऽभिप्रेतः. तथाऽपि विहितवतौयांगैकदेश-
संबन्धस्त्वपेक्षित एव । चतुर्दशीशेषयाममित्यनुक्त्वा तुरीयपद-

(१) उपेध्वमित्यत्रात्मनेपदमार्पत्वात् । गताध्वामिति पाठान्तरम् ॥

वर्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान्वाऽपि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

चतुर्थोक्तौच्यमाणापेक्षया वर्धमानां वामरहतीयांशव्यापिनौ ।
चन्द्रचयापराह्लाभाभावेऽपि तस्यामेव आर्द्धं भवेत् । एवं स्तंभि-
तायां विकल्पः । तथाच लघुहारीतः—

प्रयोगेण हि न शेषयामेषु पञ्चमादिषु आद्धानुष्ठानप्रसक्तिर्निषिद्धत्वा-
दिति निषिद्धत्वाविशेषात् सन्ध्यासमीपातिरिक्तभागस्यैव तुरीय-
यामपदेन ग्रहणमिति, तर्कालङ्कारभिद्धान्तोऽत्र न कात्यायन-
संमत इत्यलमतिविस्तरेण ॥

एतावता प्रपञ्चेन क्षीणाऽमावास्यायां कदा आर्द्धं कर्तव्यमिति
विषयं निर्धार्य संमिश्रामावास्यायां कदा आर्द्धं कर्तव्यमिति
संशयनिरामार्थं प्रवृत्तं संमिश्रेतिश्लोकं व्याख्यातुं तं निर्दिशति
संमिश्रेति ॥

पूर्वदिने यावतौ चतुर्दशौ तावतौ परदिनेऽमावास्या यदि
वर्धत, साऽपि संमिश्राऽमावास्या, पूर्वदिने यावतौ चतुर्दशौ ततो-
ऽधिकाऽमावास्या यदि परदिने, साऽप्यमावास्या संमिश्राऽमावास्या ।
तत्र चतुर्दशौ निन्दितेति केचिन्नन्यन्ते । केचित्तामनुष्ठानयोग्यां
मन्यन्त इति वाक्यार्थं इत्याह— या चतुर्दशौति । अत्र च
वर्धमानाया न विवक्षा, उत्तरत्र तस्याः प्रक्रमात्, किंतु स्तंभितया
एवेति “स्तंभितायां विकल्पः” इति सिद्धान्तः । कुत्र तर्हि
न विकल्प इति शङ्कया “वर्धमानां” इति श्लोकमवतारयति—

“ त्रिसुहृतापि कर्तव्यः पूर्वा दर्शा च बह्वृचैः ।

कुहुरध्वर्युभिः कार्या यथेष्टं मामगौतिभिः ॥ इति ॥

अध्वर्युभिः यजुर्वेदिभिः, मामवेदिनां यथेष्टाचरणम् ॥

पश्चादावेव कुर्वीत सदा पश्चादिकं चरुम् ।

पूर्वाह्ण एव कुर्वीत विद्भेऽप्यन्ये मनौषिणः ॥

अत्रान्ये इत्यकरणपक्षोऽपि सूचितः ॥

इति आङ्गकालनिर्णयः ॥

कस्मिन्निति । पितृयज्ञस्ततो भवति । परदिन एव
पितृयज्ञादिकमित्यर्थः । वर्धमानायां चन्द्रक्षयाभावेऽपि न क्षति-
रित्याह— चन्द्रेति ॥

“स्तम्भितायां विकल्पः” इत्यत्र हारौतवचनमपि प्रमाणयति—
तथाचेति । “यथेष्टं मामगौतिभिः” इति प्रकृताभिप्रायम् । न
शाखाभेदेनैव वेदभेदेनाऽपि व्यवस्थितविकल्प इत्यन्येषामपि विकल्प
एव । “बह्वृचं वा स्वगृह्योक्तं” इति त्वर्थवादः, अतएवाऽऽचारा-
धिकरणे गौतमादिस्मृतीनां सर्वाध्येयत्वादिभिर्द्वान्त उपपद्यते ।
न हि देशभेदेन पुरुषभेदेन वा धर्माऽधर्मौ व्यवस्थितौ ।

“वेदानधौत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ॥” इति
सर्ववेदाध्ययनं सर्वेषां नियतम् । स्ववेदगतशाखाविशेषाध्ययनं तु
यद्यपि निषिद्धम् ; तथाऽपि वेदान्तराध्ययनं न निषिद्धमिति
सर्वेषामपि विकल्प एवेति भावः ॥

इति आङ्गकालनिर्णयः ॥

अथ वृद्धिश्राद्धप्रकरणम् ॥

अग्नेदानौ जीवन्त्वित्काधिकारिकेषु श्राद्धेषूच्यते । स्मार्तं
स्थाप्यस्य श्राद्धस्य वेदिकवत्कर्तव्यत्वमेव । तदक्तम्—

“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।

अविरोधे मदा कार्ये स्मार्ते वेदिकवत्सदा ॥” इति ।

ननु श्राद्धकरणं यदि स्मार्तमेव, तर्हि कथं तस्मानुष्ठेयत्वम् ।
न हि पौरुषेयो स्मृतिधर्मं प्रमाणम् । स्मृतीनामपि वैदिकमन्वा-
दिप्रणीतानामनुमितवेदद्वारा प्रामाण्यमपि तदैव स्यात्, यदि ताः
असम्भाव्यमानदृष्टहेतुकाः स्युः । लोभादिमूलका अपि हि स्मृतयो
बहुलमुपलभ्यन्ते । “हेतुदर्शनाच्चे”ति जैमिनिस्त्वमथत एवोप-
पद्यते । “श्रौद्धम्बरो मवा वेष्टित्ये”ति स्मृतिरपीत एव
व्याख्याता । न हि तत्रापि श्रुतिमूलतया प्रामाण्यमस्ति । तथाच
का स्मृतिः प्रमाणम् ? का चाप्रमाणम् ? इति न व्यवस्थेत्या-
शङ्काह— श्रुतौति ।

इयमत्र व्यवस्था—श्रुत्यविरुद्धा स्मृतिः प्रमाणम् । तद्विरुद्धा
दृष्टनिमित्ता च स्मृतिरप्रमाणमिति । तथाच श्राद्धकर्तव्यता-
स्मृतौनां वेदाविरुद्धानामनिमित्तान्तराणां च प्रमाणतैव वर्तत
इति श्रौतमिव स्मार्तमपि कर्मानुष्ठेयमिति भावः ।

इदं च श्राद्धं पित्रादित्रयजीवने न कर्तव्यं किन्तु एकद्विधरण

अत्र पित्रादित्रयमध्ये एकद्विधरणेऽपि त्रैपुरुषकमेव पार्वणम्.
पित्रादित्रयजीवने तु अदानमेव ।

तथाच विष्णुः—“पितरि जीवति यः आर्द्धं कुर्यात्,
येषां पिता कुर्यात्तेषां कुर्यात् पितरि पितामहे च जीवति
येषां पितामहः ; पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति
नैव कुर्यात् ” । इति ।

एवेत्याह—पित्रादौति । अत्र च विष्णुवचनं प्रमाणयति—
तथाचेति । अत्र हि मम कन्या विवक्षिताः । तद्यथा—
पितर्येव जीवति, अन्येषु प्रमीतेष्विति प्रथमः कल्पः । अत्र च
पत्ने पितामहप्रपितामहपितृप्रपितामहानां पिण्डदानम् ।

द्वितीयः पितरि पितामहे च जीवति, प्रमीते प्रपितामहे
इति । अत्र तु प्रपितामह-पितामह पितामह-पितामहप्रपिता-
महानां पिण्डदानम् ।

तार्तीयस्तु त्रितयजीवनेन, यत्र न कस्यापि पिण्डदानम् ।
जीवत्पितृकस्य त्रितयजीवने न वृद्धिआर्द्धेऽर्थाधिकार इति यावत् ।

यदा केवलं पिता प्रैति, पितामहप्रपितामहौ च जीवतः
तदा चतुर्थः कल्पः । अत्र च पित्रे एकं पिण्डं अपरं द्वितयं
प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां देयमिति निष्कर्षः ।

पञ्चमपञ्चस्तु पितृपितामहयोर्मृतयोर्जीवति च प्रपितामहे
सम्भवति, यत्र पितृपितामहाभ्यां पिण्डद्वयदानसमनन्तरं पिता-
महप्रपितामहायापरं देयम् ।

अत्र यः श्राद्धं कुर्यादित्यनेनाकरणपक्षोऽपि सूचितः ।

यस्य पिता प्रेतः स्यात् स पित्रे पिण्डं निधाय
प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् ।

अत्र च पितैव प्रेतो न पितामहप्रपितामहावित्थिवकारो
द्रष्टव्यः । यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्याताम्, स
ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा ^१पितामहपितामहाय दद्यात् ।
अत्राप्येवकारात्प्रपितामहजौवनं ^२गम्यम् ।

यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय
प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् ।

अत्राप्येवकारोऽध्याहार्यः ।

अयमत्र षष्ठः कल्पः— यः केवलं पितामहे प्रमौते
ध्रियमाणयोश्च पितृप्रपितामहयोरवसरं लभते । अस्मिन्दि कल्पे
पितामहाय पिण्डं दत्त्वा प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां पिण्डद्वयं देयम् ।

पितृप्रपितामहयोर्मृतयोर्जीवति च पितामहे सप्तमः पक्षः,
यत्र पितृप्रपितामहाभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहायापरं
देयमिति निर्णय इति विष्णुवचनात्पर्यं मनसि निधायाह—

अत्र चेति । अयमाग्रयः— अन्तर्हितेभ्योऽनन्तर्हितेभ्यो वा
प्रेतेभ्यस्त्रिभ्यः क्रमेण पिण्डदानं कर्तव्यमिति ।

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः
मन्त्रोद्देहेन यथान्यायं श्रेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥

एवम् पित्रादिजीवने यः श्राद्धप्रकारः— यथा पितरि
जीवति तत्पितृभ्यो दानं त्रिषु जीवत्सु न दानम्— तदनुसारेण ।
यथान्यायम् न्यायानुसारेण ।

मन्त्रोद्देहेन यथान्यायमिति व्याचष्टे - यथान्यायमिति ।

अथ भावः— आतिदेशिकस्य मन्त्रसंस्कारान्यतरस्यान्यथाभाव
ऊहः । तथाच मातामहश्राद्धेऽपि मन्त्रोद्देहस्तदतिदेशेनैव भवतीति ।
मातामहश्राद्धस्य पितृपार्ष्णविकृतित्वमवश्यं यद्बोधनीयं तदर्थमाह
मन्त्रोद्देहेन यथान्यायमिति । पित्रादिजीवने दत्ति तु तद्विवरणम् ।

श्राद्धमयूखे तु— “मातामहानामप्येवं तन्त्वं वै तैश्चदेविकम्”
इति वचनानुसारेणातिदेशो वर्णितः । हेमाद्रौ पुनः— “न्यायप्राप्त
ऊहे पुनर्वचनमेकप्रयोगतया तदप्राप्त्याशङ्कयामित्युक्तम् । सर्वथा
त ऊहोऽत्र सर्वसम्मत एव ।

अत्र “मन्त्रोद्देहे”ति वाक्येन सर्वेषां पितृशब्दघटितानां
मन्त्राणां मातामहपदोहः प्रतीयते । एवमपि यत्र प्रकृतौ
पितृपदं जनकपरं तत्रैवोहः, न तु यत्र सपिण्डोकरणान्तश्राद्ध-
जन्यपितृभावपरम् ।

तदुक्तं मयूखे—“द्विधा हि पितृशब्दः प्रयुज्यते, क्वचिज्जनक-
लोपाधिना “पिता यस्य तु वृत्तः स्यादिति”त्यादौ, क्वचित्सपिण्डो-

तद्यथा— असमवेतार्थत्वं प्रतिमन्वाय मन्त्रेषु पितृपदस्थाने
मातामहशब्दप्रयोगः कार्यः, समवेतार्थत्वे तु नैवम् ।

तथा हि— “स्वधा स्थ तर्पयत मे पितृन्” “आयन्तु नः
पितरः” “एत पितरः” अत्र पितरः” “देवताभ्यः पितृभ्यश्च”
इत्यादौ बह्वचनान्न जनकपरः पितृशब्दः, किन्तु पितृलोक-
प्राप्तिनिमित्तत्वेन पित्रादिमातामहादिषु सर्वेष्वेव मुख्यः ।

करणान्तश्राद्धजन्यपितृलोपाधिना, यथा “प्रेते पितृत्वमापन्ने
सपिण्डौकरणादिति” । इत्यादौ । अत एव पितृशब्दः सपिण्डेषु
प्रयुज्यते—“ षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु भक्त्या श्राद्धमुपक्रमे”त “पितृपात्रे
प्रेतपात्रं प्रसेचयेदिति”त्यादौ । तथाच कुत्र मन्त्रे जनकलोपाधिना
पितृशब्दो वर्तते, कुत्र चान्योपाधिनेति विनिर्णयोऽत्रापेक्षित
इति तदर्थमुपक्रमते— तथाहीति । स्वधा स्थेति ।

ननु कथमत्र जनकपरत्वमित्यत आह— बहुवचनादिति ।
अत्र बहुवचनमात्रं न जनकपरतां प्रतिषेधति, किंतु पृथक्पिता-
महादिशब्दघटितमन्त्रान्तराममवहितमेव तत् । अत एव—
“शुन्वन्तां पितरः शुन्वन्तां पितामहाः” इत्यादौ बहुवचना-
न्तोऽपि पितृशब्दो न जनकपर इति विशेषं मनसि निधायाह—
यत्र त्विति ।

तथाचेदं सिद्धम्—यत्र जनकपरत्वं तत्रोहः यत्र तु न तत्परत्वं
न तत्रोह इति । ननु “एत पितरः” इत्यत्रापि पितृशब्दो जन-
कपरोऽपि लिङ्गमवायाद्बहुवचनान्तः पितृपितामहप्रपितामहम-

अत एव— “षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आङ्गदानमुपक्रमेत्” इत्यु-
क्तम् । ततश्च समवेतार्थत्वात् न मातामहादिपदोहः । यत्र तु
“पितरिदं तेऽर्घ्यम्” “पितामहेदं तेऽर्घ्यम्” तथा “पितृभ्यः
स्वधाऽस्तु” “पितामहेभ्यः स्वधाऽस्तु” इत्यादौ आङ्गदात्मन्वन्धो-
पाधिना पित्रादिशब्दप्रवृत्तिः, तत्र मातामहादिष्वसमवेतार्थत्वात्
“मातामहेदं तेऽर्घ्ये”मित्यादिमन्त्रोहः ।

‘पितृभ्यः स्वधाऽस्तु’ इत्येकस्मिन्नपि बह्ववचनं “अदितिः
पाशाग्रमुोक्तु” इतिवत् बह्ववचनप्रयोगः ।

मुदाय एव वर्तितुं योग्य इति स कथं मातामहादिवोधकोऽपि
विकृतौ स्यादित्यत आह— षड्भ्य इति ।

तथा च प्रकृतौ न लिङ्गसमवायेन पितृशब्दस्य पितामहादि
परत्वम्, किन्तु पितृलोकप्राप्तिनिमित्तेनेवेति तस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य
मातामहादिमाधारणान्नाममवेतार्थत्वं विकृताविति भावः । ननु
यत्र जनकलोपाधिना पितृशब्दो न प्रवृत्तः, तत्र भवतु बह्ववचनं
नाममवेतार्थम्, यत्र तु जनकलोपाधिना, तत्र तस्य कथं समवे-
तार्थत्वं) तथाच “पितृभ्यः स्वधाऽस्तु” इत्यादौनां कथमुपपत्ति-
रित्याशङ्कयामाह— एकस्मिन्नपौति । अदितिरिति ।

“अदितिः पाशां प्रमुोक्तु” “अदितिः पाशाग्रमुोक्तु”
इति शाखाभेदेन एकपशुकयागप्रकरणे मन्त्रद्वयं समास्त्रायते ।
तत्र बह्ववचनान्तपाशाशब्दघटितस्य मन्त्रस्योत्कर्षा बह्वपशुकयाग
इति पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तितम्— यत् बह्ववचनस्य प्रकृत्यर्थोपमर्जनं

तयाऽविवक्षितत्वेन नोत्कर्ष इति पूर्वमीमांसायां “गुणत्वन्याय्य-
कल्पने”ति न्याय इति तेन न्यायेनात्रापि बह्वचनोपपत्तिरिति
भावः ।

पितरिदं तेऽर्थमिति । इदं “शुन्वन्तां पितर इत्यादे-
रुपलक्षणम् । एतेन—मयूखे “अत्र पितामहचरणाः— “पितरिदं
तेऽर्थमि”त्यत्रोहानूहविचारानवकाशः । एतस्याभिलापमात्रत्वेन
मन्त्रत्वाभावात्, अन्यथा “शेषाणां मन्त्रवैर्जितमि”त्युक्त्वा शूद्राणां
तदभिलापाप्रमत्तेः । अतोऽपौरुषेये वैदिकप्रसिद्धे मन्त्रे मन्त्रशब्दो
मुख्योऽन्यत्र गौणः । अत एव भावार्थपादे ऊहाद्यमन्त्रत्वमिद्वान्त
उपपद्यत इत्याहुः” इति—यदुक्तम्, तदपि न विरुद्धम् ।

वस्तुतस्तु—“पितरिदं तेऽर्थमित्यस्यापि मन्त्रत्वमेव, शूद्रकर्तृक-
श्राद्धादौ “पितरिदं तेऽर्थमि”ति मन्त्राप्रयोग इष्ट एव ।
न हि तैः प्रयुज्यमानं “पितरिदं तेऽर्थमिति वाक्यमन्त्र
इत्येतावता वैवर्णिकप्रयुज्यमानस्याप्यस्यामन्त्रत्वमिति वक्तुं शक्यमिति
तु प्रकाशकाराणां मतम् । अत एव “भ्रातरिदं तेऽर्थमित्या-
दौनामेव पुरुषबुद्धिप्रभवाभिलापत्वमुत्तरत्र वर्ण्यमानमुपपद्यते ।
तथाच “पितरिदं तेऽर्थमित्यस्यान्योपलक्षणत्वमात्रं नाङ्गीक-
रणीयं किन्तु स्वपरसाधारणोपलक्षणत्वमेवेति तु युक्तं प्रतिभाति ।

एतेन—मातामहश्राद्धादौ बह्वचनस्यापि नोहः । प्रकृताव-
समवेतार्थत्वात् । अत एवोक्तम्—“च्छगन्ते नोहः” “तस्माद्दृचं
नोहेत्” इति, इति सिद्धान्तोऽपि—व्याख्यातः । तदुक्तं
मयूखे “न च—प्रकृतावेकस्मिन् पितरि बह्वचनस्यासमवेतार्थत्वात्

विकृतात्रेकवचनान्त एव प्रयोज्य इति—वाच्यम् ; प्रकृतौ बहुवच-
नस्याममवेतार्थत्वे विकृतावर्षाविकृतस्यैव प्रयोग इति नवमे
पाशाधिकरणे स्थितत्वादि”ति ।

ननु “ एत पितर ” इत्यादौ यदि बहुवचनान्तत्वेन
पितृशब्दो न जनकपरः, तर्हि “ पितृभ्यः स्वधाऽस्तु ” “ शुभ्रान्तां
पितरः ” इत्यादावपि न जनकपरत्वं स्यादिति मातामहश्राद्धे
तत्र नोदः स्यादित्यत आह— पितृभ्य इति ।

अत्रेदं विचारणीयम्— श्राद्धे देवतात्वं किं मृतानां जनका-
दीनामेव. उत तदधिष्ठानाग्निस्वात्तादीनां वस्वादीनामेव वेति ।
अत्र निर्णयभिन्धौ— “ अत्र पित्रादिशब्दैर्जनकादीनामेव देवता-
त्वमुच्यते न वस्वादीनाम् ; “ अमावेतत्ते यजमानस्य पित्रे ”
“ अमावेतत्ते यजमानस्य पितामहाये”त्यादि शतपथश्रुतेः, ‘ यस्य
पिता प्रेतः स्यात् स पित्रे पिण्डं निधाये”ति विष्णुस्मृतेश्च ।

यत्तु मनुदेवलौ—

“ वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः ।

प्रपितामहान्मथादित्याः श्रुतिरेषा मनातनौ ” ॥ इति ॥

यच्च याज्ञवल्क्यः—

“ वसुरुद्रादितिमुताः पितरः श्राद्धदेवताः ” इति, तदभेद-
ज्ञानार्थम् । इदं चाभेदज्ञानम्—

“ विष्णुः पिताऽस्य जनको दिव्यो यजः स एव हि ।

ब्रह्मा पितामहो ज्ञेयो ह्यहं च प्रपितामहः ” ॥ इत्यादिवच-

नाविरोधार्थं समुच्चयेन विकल्पेन वा यथाचारं व्यवस्थेत्यादि-
निरूपितम् ।

शूलपाणिरपीममेवार्थं स्पष्टं निरूपयति । इयान्विशेषः—
यत् मन्वादिवचनानां स्मृतित्वात्, “अमावेतत्ते” इत्यादीनां
श्रुतित्वात्,

“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसौ” ॥

इति कात्यायनवचनात् मन्वादिवचनान्यन्यैवाभेददृष्टार्थतया
नेयानीति तत्र निरूपितम् ।

हेमाद्रौ तु—प्रथमतो “नापि आद्धदेवतास्वरूपेषु यज-
मानस्य पितृपितामहप्रपितामहेष्वग्निष्वात्ताद्यभेददृष्टिर्विधीयते ।
तदनुगुणानां श्रुतिलिङ्गादीनामभावात्, न ह्या“दित्यं ब्रह्मोपामौ-
ते”ति वत्पित्रादिषु सोमपादिदृष्टिः कर्तव्यतयोपदिश्यते । यदपि
मनुदेवलादिवचनेषु वस्वादीनां पित्रादिभिः सहाभेदविधानम्,
तदपि न पित्रादिषु वस्वादिदृष्टिः कर्तव्येत्येवं परमः “आदित्यो
यूपः” इति वत्प्रागस्यपरतयाऽप्युपपत्तेः” इत्यभेददृष्टिविधानं
खण्डयित्वा— “नापि अग्निष्वात्तादीनां आद्धदेवतात्वस्यापि
विधयः । यतः—

“स पुत्रः पितरं यस्तु जीवन्तमनुवर्तते ।

मंस्थितं तर्पयेद्भक्त्वा आद्धेन विविधेन च ॥”

इत्यादयः आद्धविधयो मृतानां मनुष्याणामेव देवतात्वमवग-
मयन्ति । अत एव “पित्रे” “पितामहाये”त्यादिचतुर्थ्यन्तपद-
प्रयोगोऽपि साधीयान भवती”ति मयत्तिकं जनकादीनामेव

यदि तु “पितृभ्यः स्वधा” इति बङ्गवचनानुरोधेन पितृलोकप्राप्त्या पितृशब्दः सर्वेषु वर्तते, तदा “पितामहेभ्यः” इत्याद्यवाच्यं स्यात्; पौनरुक्त्यापत्तेः ।

“एत पितरः” इत्यादेश्चाग्निष्वात्तादिपरत्वे तु सुतरा

देवतात्वमपि स्पष्टं निरूप्य— अतिलिङ्गवाक्यैस्त्रिभिरपि पुनरपि चरिहरादिमतानुसारेणाग्निष्वात्तादौनामेव देवतात्व ममर्थ—
“अभेददृष्टयो वैते । अयं तु पक्षः सिद्धान्ततयाभ्युपगन्तुं न्याय्यः । अयमेव ह्याचारे दृश्यते । अयमेव सर्वेषां विश्वरूपादौनां मन्मतः । अयमेव ह्यनवद्यः ; न्यायो हि स्तावकत्वाद्धिपरत्वमिति पूर्वमेवोक्तम् । “आदित्यो यूष” इति वाक्ये यूषेऽपि यदि नाम तथा स्यात्, तदा किं नाम कर्मणो हीयेत? परं मरणत्वमेव भवेत्” इति वर्णितम् ।

तथाच निर्णयमिन्धुशूलपाणिविश्वरूपहेमाद्रादिमन्मतः पक्षः जनकादिदेवतात्वपक्ष एवेति तन्मतरीत्या “पितरिदं तेऽर्घ्यमि”-
त्यादौ ऊहं निरूप्य मितान्तरादिमन्मतवस्त्रादिदेवतात्वपक्षेण “पितरिदं तेऽर्घ्यमि”त्यादावपि नोहप्रमत्तिरिति निरूपयति—
एतेति ॥ अग्निष्वात्तादौति ॥ एतद्दः पितरो वास इति ॥

अत्रापि पितृशब्दस्य वस्त्रादिपरत्वेऽपि यथा बङ्गवचनमविवक्षितं तथा पितृपदमपि; पितृमातामहादिशब्दानां वस्त्रादिपर्यायत्वा-
दिति मातामहादिशब्दे नोह आवश्यक इति भावः । अनेन वस्त्रादिदेवतात्वे जनकादिदेवतात्वे च फलभेदोऽपि सूच्यते ।

अत्र परिशिष्टप्रकाशकाराः आचारेऽपरिदृश्यमानोऽपि वखां-
दिदेवतात्वपक्षः एव न्याय्य इति “अग्निष्वात्तादिपरत्वे तु”
इति तु शब्देन गमयन्ति ।

अयमेतेषामाशयः— मन्वादिवचनानामभेदज्ञानार्थत्वं हेमाद्रौ
यद् व्यवस्थापितं तत्रान्ततः— “आदित्यो यूप” इत्यादावपि यूपे
आदित्याभेदज्ञानमेव विवक्षितं चेदपि न हानिरिति हेमाद्रावुक्त-
मिति सर्वविदितमिदम् । तत्र च तत्किञ्चिद्विदितिकाधिकरणवैयर्थ्य-
मपरिहरणोपमेव । अभेददृष्टौ श्रुतिलिङ्गादिकं किमपि नास्तीति
यदुक्तं हेमाद्रौ तस्य तु खण्डनं न कृतमेव तत्रापि । न हि
हेमाद्रौ अग्निष्वात्तादिदेवतात्वे यानि श्रुतिलिङ्गादीनि निरूप्य
तानि तेषां स्वरसं गत्यन्तरमुक्तम् । तथाचाग्निष्वात्तादिदेवतात्व
पक्ष एव माधीयान् ।

तदुक्तं मिताक्षरायाम्— “न ह्यत्र देवदत्तादय एव आङ्ग-
कर्मणि सम्प्रदानभृताः पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते, किंत्वधिष्ठातृवखादि-
देवतासहिता एव । यथा देवदत्तादिशब्दैर्न शरीरमात्रं नाप्यात्म-
मात्रं किं तु शरीरविशिष्टा आत्मान उच्यन्ते, एवमधिष्ठातृदेव-
तासहिता एव देवदत्तादयः पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते । अतश्चाधिष्ठातृ-
देवता वखादयः पुत्रादिभिर्दत्तेनान्नपानादिना तृप्ताः सन्तस्तानपि
देवदत्तादौस्तर्पयन्ति, कर्तृंश्च पुत्रादीन् फलेन संयोजयन्ति ।
यथा माता गर्भपोषणायान्यदत्तेन दोहदाज्ञपानादिना स्वयमुप-
भुक्तेन तृप्ता सती खजठरगतमण्यपत्यं तर्पयति दोहदाज्ञादिप्रदा-
यिनश्च प्रत्यपकारफलेन संयोजयति, तद्वदभवो रुद्रा अदितिमुताः

आदित्या एव ये पितरः त एव पितृपितामहप्रपितामहशब्दवाच्याः ;
न केवलं देवदत्तादय एव आर्द्धदेवताः आर्द्धकर्मणि सम्प्रदानभूताः,
मनुष्याणां पितृन्देवदत्तादीन् स्वयं आर्द्धेन तर्पितास्तर्पयन्ति
जानशक्त्यतिशययोगेन” ॥ इति ।

हरिहरादयोऽपि दममेवार्थं मन्यन्त इति हेमाद्रावेव
वर्णितम् ।

यत्तु शूलपाणिना— “श्रुतिस्मृतिविरोधे तु” इति कात्याय-
नवचनमपि स्वावलम्बतया स्वीकृतं तद्विदम्— “यत्र पुनर्लिङ्गं
च प्रत्यक्षं श्रुतिस्त्वानुमानिकौ, तत्र कथम् ? श्रुतिरेव बलौयमी” इति
तन्त्रवार्तिकमिद्धान्तविरुद्धम् । विधिपरयोः खलु, श्रुतिस्मृत्योः
श्रुतिर्बलौयमीति कात्यायनवचनेन निरूपितम्, न तु श्रौतमन्त्र-
लिङ्गविधिपरस्मृत्योर्विरोधेऽपि ।

श्रुतिरेषा मनातनौ” इति वदन् भगवान् मनुर्हि वस्वादिदेवता-
त्वमपि मनातनवेदमिद्धमेव निरूपयतीति कथं मनुवचनस्य
श्रुत्यन्तरविरोधेनान्यथा नयनम् ? मनुर्हि भगवान् “आमावेतत्ते
यजमानस्य पित्रे” इत्यादिशतपथश्रुतिगतपित्रादिपदानामेव
वस्वादिपरत्वं व्यवस्थापयति ।

तथाच निबन्धकृतां व्यवस्थापेक्षया स्मृतिकाराणां व्यवस्थायाः
प्रबलत्वात् मन्वादिवचनानामन्यथानयनं निबन्धनकाराणां न
मङ्गतं पश्यामः । स्मृतिवचनानि ह्युपदेशरूपाणि न मन्वादिभिः
स्वबुद्धिकल्पितानि परीक्षारूपाणि निबन्धनवचनानीवेति वस्वादि-
देवतात्वपक्षमेव वयमपि समुचितं पश्यामः । तथाच पितृमाता-

मनूहः । “ एतद्वः पितरो वामः ” इत्यत्रापि प्रतिपिण्डं मन्त्रविनियोगात् पितृलोकप्राप्तिनिमित्तत्वेऽप्येकपरत्वात् बह्वचन-ममस्तप्रयोगसाधुता ।

महादिशब्दानां वस्त्रादिपरत्वपक्षे सुतरामनूहो न्यायमिद्ध इति परिशिष्टप्रकाशकाराणां मिद्धान्तो नानुपपन्नः इति सिद्धम् ।

अस्मिन्पक्षे “ मातामहानामप्येवमि ”ति वचनानुसारेण उह-कल्पनं न्यायमिद्धमपि वाचनिकत्वान्मातामहादिशब्दे नानुपपन्नम् । यथान्यायमित्यस्य तु न विवक्षा ।

इदं उक्तविष्णुवचने मन्त्रोद्देशेनेति पाठमङ्गौक्तयोक्तम् । मङ्गौ-द्देशेनेति पाठे तु यथान्यायमित्यस्य बह्वचनस्याममवेतार्थत्वं प्रतिसन्वायेत्यर्थः । तथा च उक्तवचनानुसारेण मातामहादिशब्दे “ पितृभ्यः स्वधास्त्वि ”त्यादौ एकवचनवत् एव मातामहादिशब्दस्य प्रयोगोऽनुमन्वेयः ।

ननु “ पितृभ्यः स्वधाऽस्तु ” इत्यादावपि बह्वचनेन अग्निष्वा-त्तादिमर्वपरत्वस्यैवावश्यकत्वात्कथं तत्र बह्वचनस्याममवेतार्थत्वम् । तथाच “ पितामहेभ्यः स्वधाऽस्तु ” इत्यादिवैयर्थ्यमपि ममापतितमित्यत आह— एतद्व इति । इदं “ पितृभ्यः स्वधाऽस्त्वि ”त्यादौ-नामप्युपलक्षणम् । पितृलोकेति । अग्निष्वात्तादिपरत्वेऽप्येत्यर्थः एकपरत्वे हेतुमाह— प्रतिपिण्डं मन्त्रविनियोगादिति । लिङ्गाच्छ्रुतेर्बलौयस्त्वादिनुयोगानुसारेण बह्वचनस्याप्येकपरत्वं “ कदाचने ”ति मन्त्रे इन्द्रपदस्याग्निपरत्वमिवेति भावः ।

तथाच ब्रह्मपुराणम्—

“ एतदः पितरो वामस्त्विति जल्पन्पृथक् पृथक् ।

अमुकामुकगोक्षैतत्तभ्यं वामः पठेत्तदा ॥ ” इति ।

एवं सांवत्सरिकैकोद्दिष्टेऽपि “ एतदः पितर ” इत्येव प्रयोगोऽविकृतो यथाप्रकृतिः, प्रेतश्राद्धे तु प्रादिपदिकस्यामम वेतार्थत्वात् प्रेतपटोहः, बज्रवचनं तु यथाप्रकृत्येव ।

उक्तमन्त्रे बज्रवचनस्यैकपरत्वे ब्रह्मपुराणवचनमपि प्रमाणयति-
तथाचेति । यदि तु मातामहादिश्राद्धे “ मन्त्रोहेन यथान्याय
मि”त्यृहविधानोपपत्त्यर्थं अग्निष्वात्तादिदेवत्वेऽपि पित्राद्यधिष्ठानत्वेन
मातामहाद्यधिष्ठानत्वेन च वस्त्रादीनां भेद एवाङ्गीक्रियते, तदा
प्रातिपदिकस्याप्यममवेतार्थत्वेनोहविधानमुपपन्नमेव ।

नन् सांवत्सरिकैकोद्दिष्टे “ एतदः पितर ” इत्येकवचनान्तोहः
अपेक्षित एव । अतएव— “ एकवन्मन्त्रानूहेतैकोद्दिष्टे ” इति
विष्णुवचनमुपपद्यते । अस्यार्थः— एकोद्दिष्टे— एकोद्दिष्टश्राद्धे
अथाहादौ क्रियमाणे मन्त्रान् एकवत् यथा भवति तथोहेतेति
क्रियाविशेषणमिति व्यक्तं मयूखे, इत्यत आह— एवमिति ॥
सांवत्सरिकैकोद्दिष्ट इति ॥

“ एकोद्दिष्टं च कर्तव्यं पित्रोश्चैव मृतेऽहनि ।

एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः ॥

अकृतं तद्विजानौयाद्भवेच्च पितृघातकः । ” इति व्यासवचन-
सिद्ध इति भावः ।

निर्णयमिन्धौ— अत्र औरमचेत्रजयोः पार्वणम्, दत्तकादौना-
मेकोद्दिष्टमित्येकः पक्षः; माग्नेः पार्वणं निरग्नेरेकोद्दिष्टमित्यपर
इत्यादिकं यदुक्तं तदप्यत्रानुमन्धेयम् ।

इत्येवेति । बहुवचनान्त एवेत्यर्थः । अयं भावः— पुराणैको-
द्दिष्टं पार्वणवदेवानुष्ठेयम्; प्रेतैकोद्दिष्ट एव बहुवचनेन प्रेतैकवच-
नयोरुहविधानात्, तत्र मपिण्डीकरणेन पितृत्वानुपपत्तेः । अत
एव आश्रलायनेन पितृपदनिवृत्तिरुक्तेति ।

यत्तु मयूखे— अस्य वाक्यस्य प्रेतैकोद्दिष्टविषयत्वे प्रमाणाभावात्
प्रेतशब्दोच्चारणप्रतीतेः, उभयविधाने वाक्यभेदात्पुराणैकोद्दिष्टेऽपि
पितृपदप्रयोगवद्बहुवचनान्तप्रयोगस्यापि नवमपाशाधिकरणन्यायेन
मिद्धत्वात् - इत्युक्तम्, तत्र बहुवचनस्य प्रेतैकोद्दिष्टविषयत्वस्यैव
युक्तत्वात् विशिष्टविधानेन वाक्यभेदाभावाच्च नोपपत्तिरिति तु
प्रकाशकाराणामाशयः ।

ऊर्हविधानं हीदं यथान्यायमेव विष्णुवाक्ये विवक्षितमित्येक
वचनोहस्य न्यायामिद्धत्वात् वस्तुगत्या प्रेतशब्देऽपि नैकवचनस्योहो
युक्त इत्यभिप्रायेणाह प्रेतशब्दे त्विति । प्रातिपदिकस्या-
समवेतार्थत्वादिति । अग्निष्वान्तादिदेवत्वपक्षेऽपि मपिण्डी
करणात्पूर्वे तेषां देवदत्तादितादान्याभावान्न पितृपदेन तद्ग्रहण-
मिति भावः ।

बहुवचनं त्विति । निर्णयमिन्धौ तु - “ एकवन्मन्वानूहेते-
कोद्दिष्टे ” इति विष्णुक्तेरुहः, अत्र बहुवचनस्याप्युहो वचनादि'ति
वर्णितम् । ‘शेषाणां मन्त्रवर्जितमि'ति भागः हेमाद्रौ— “ पितृ-

श्रेषाणाम् । भ्रात्रादीनाम् । मन्त्रवर्जितम् “ एत
पितरः ” “ अमी मदन्त पितरः ” “ स्वधा पितृभ्यः ” इत्यादि-
मन्त्रवर्जितम् । आहुं कार्यम् । “ पितरिदं तेऽर्घ्यम् ” इत्यस्यापि

मातामहव्यतिरिक्तानामूहितमन्त्रवर्जितं पितृपदवानेव मन्त्रः स्यादित्यर्थः । अत्र च संख्योहवचनं लिङ्गम्, न पुनः पितृव्यादिश्राद्धे मन्त्रनिषेधः ” इति व्याख्यातम् ।

शूलपाणिस्तु— “ एवं पितृव्याद्येकोद्दिष्टे ऊहयोग्यपितृपदयुक्त-
मन्त्रपर्युदासार्थः ” इति व्याचष्टे ॥

“ पितृव्याद्येकोद्दिष्ट एवावाहनादिमन्त्राणां पर्युदासार्थ ” इति कल्पतरुः ।

श्राद्धमयूखे तु— “ भोगस्त्रीणां शूद्रापुत्रस्य चैकोद्दिष्टे मन्त्र-
पर्युदासार्थमिति पितामहचरणाः ;

“ स्त्रीणाममन्त्रकं श्राद्धं तथा शूद्रासुतस्य च ।

प्राग्दजाच्च व्रतादेशात् ते च कुर्युः मदैवतम् ॥ ” इति मरौचिस्मरणात् ” इति निरूपितम् ।

तत्रोक्तविष्णुवचने मन्त्रोहेनेति पाठमेव मनसि निधाय पितृ-
पदत्वत्पूर्वमन्त्रनिषेध एव शास्त्रीयः, न तु हेमाद्रुक्तरौत्या पितृ-
पदवानेव मन्त्रः स्यात् इत्यर्थः, न वा भोगस्त्रीशूद्रापुत्रैकोद्दिष्ट-
विषयमन्त्रपर्युदासार्थत्वमुक्तवचनस्य मयूखोक्तरौत्या; शेषपदार्थसंकोच-
प्रमाणाभावात्, इत्यभिप्रायेणाह— श्रेषाणामिति । भ्रात्रादीना-
मित्यर्थः । आदिपदेन पितृव्यादिग्रहणम् ।

भ्रात्रादिपक्षे बाध एव, न तु “भ्रातरिदं तेऽर्घ्यमि”ति स एव मन्त्रो विकृतः, किन्त्वन्व एवायं श्राद्धकर्तृबुद्धिप्रभवोऽभिलाषः ।

तथा च हारौतः— “मनसा सङ्कल्पयति वाचा चाभिलपति कर्मणा चोपपादयती”ति । एवं च प्रत्यभिज्ञापि कल्पसूत्र इव बाध्या, मन्त्रवर्जितमिति बाधकवचनम् ।

पितरि पितामहे च वृत्ते द्वयोः सपिण्डे^१नोत्तरं श्राद्धं पार्वण-
विधिना दद्यादित्युक्तम् ।

यत्तु कल्पतरौ— “आवाहनादिमन्त्रवर्जितमि”ति व्याख्यातम् । यच्चोहयोग्यपितृपदवन्मन्त्र एव न प्रयोज्यः, नोहः । नापि पितृपदर-
हितप्रयोज्य इति शूलपाणिनोक्तम्, तद्भयमपि मन्त्रविशेषमकोचं प्रमाणाभावान्नोपपन्नमित्यभिप्रायेणाह— एत पितर इति ।

ननु यदि “भ्रातरिदं तेऽर्घ्यमि”त्यादौनां मोहमन्त्रत्वाभावः कथं तर्हि तत्प्रयोग इत्यत आह— अन्य इति ॥ यथामङ्गल्यमभिलाषो हारौतस्यापि सम्मत इत्याह— तथाचेति ॥ ननु “भ्रातरिदं तेऽर्घ्यमि”त्यादौ मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञामन्वात् कथं तदमन्त्रत्वमित्यत आह— प्रत्यभिज्ञापौति ।

कल्पसूत्र इवेति । यथा हि कल्पसूत्रादीनामध्ययननियमादितो गृहीतानां ब्रह्मयज्ञादिविषयाणां च प्रत्यभिज्ञायमानमपि वेदत्वं कल्पसूत्राधिकरणे स्मृतिपादे नास्तीति व्यवस्थापितम्, तथाऽत्रापौति भावः ।